

Studia i Badania Naukowe
Scientific Studies and Research

Rok X, Nr 2/2016

EUROPEISTYKA

pod redakcją
Hanny Dubrzyńskiej

„Ateneum – Szkoła Wyższa” w Gdańsku

Gdańsk 2018

Komitety Wydawniczy:

prof. zw. dr hab. Edmund Kotarski (przewodniczący),
prof. nadzw. dr hab. Zdzisław Aleksander, prof. nadzw. dr Hanna Dubrzyńska,
dr Małgorzata Godlewska, prof. nadzw. dr hab. Marcin Krawczyński,
prof. nadzw. dr hab. Henryk Olszewski, prof. zw. dr hab. Waldemar Tłokiński,
dr Bartosz Wiśniewski, dr Paweł Wojciechowski.

Rada Naukowa:

Prof. Leszek Buliński (Ateneum-Szkoła Wyższa w Gdańsku),
Prof. Tomasz Goban-Klas (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie),
Prof. Paola Barbara Helzel (Uniwersytet Kalabryjski w Arcavacata-Rende Cs, Włochy),
Prof. Soheir Mohammed Hewala (Cairo University, Egipt),
Prof. Håkan Hult (Linköpings Universitet, Szwecja),
Prof. PhDr. Bronislava Kasacova (MatejBelUniversity, Banská Bystrica, Słowacja),
Ks. prof. Artur Katolo (Ateneum-Szkoła Wyższa w Gdańsku),
Prof. Sami Nassar (Cairo University, Egyptian E-Learning University (EELU) (Egipt),
Prof. Małgorzata Stopikowska (Ateneum-Szkoła Wyższa w Gdańsku),
Dr Imrich Gazda PHD (KU Ružomberok, Słowacja),
Dr Pasquale Laghi (Uniwersytet Kalabryjski w Arcavacata-Rende Cs, Włochy),
Dr Flavio Vincenzo Ponte (Uniwersytet Kalabryjski w Arcavacata-Rende Cs, Włochy).

Recenzent tomu: prof. nadzw. dr hab. Tadeusz Andrzej Dmochowski (Uniwersytet Gdański)

Redaktor Naukowy: prof. nadzw. dr Hanna Dubrzyńska

Redaktor języka polskiego: dr Paweł Wojciechowski

Redaktor języka angielskiego: mgr Zbigniew Kolendo

ISSN 1897-2829

© Copyright by „Ateneum-Szkoła Wyższa” w Gdańsku 2018

Adres Redakcji:

„Ateneum – Szkoła Wyższa”
ul. 3 Maja 25A
80-802 Gdańsk
e-mail: wydawnictwo@ateneum.edu.pl

Wydawnictwo

Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku

Przygotowanie do druku: Violetta Pastwa

Projekt okładki: Katarzyna Krawczyńska

Druk i oprawa:

Nakład 100 egz.

SPIS TREŚCI

HANNA DUBRZYŃSKA	Od Redaktora5
BOŻENA DRZEWICKA	Kultura praw człowieka w ujęciu Unii Europejskiej w zglobalizowanym środowisku międzynarodowym.....7
EWA KOZŁOWSKA	Prezydent Federacji Rosyjskiej: pozycja ustrojowa i realna władza 17
EWA KOZŁOWSKA	Zadania administracji publicznej w zakresie pomocy osobom niepełnosprawnym.....55
WITOLD TURNOWIECKI	Praca w polityce społecznej Unii Europejskiej..... 67
KAROLINA MUZYCZKA	Znaczenie nowej transeuropejskiej sieci transportowej dla gospodarki i społeczeństwa 87
DANIEL GOSK	Średniowieczne kapaliny rusko-bizantyjskie z terenu Europy Wschodniej 103
ARTUR KATOŁO	Kultura zdrowotna Hetytów 129
MARCIN SWOBODZIŃSKI	Ostatnia renowacja traktatów welawsko-bydgoskich oraz odnowienie lenna na Łębork i Bytów w 1698 roku145
PAWEŁ WOJCIECHOWSKI	Poezja Karola Irzykowskiego „korona wszelkiego myślenia” 159

RECENZJE I VARIA

ARKADIUSZ DZIKOWSKI	Recenzja – <i>Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja</i> , pod redakcją Janusza Hochleitnera i Mariusza Mierzwińskiego, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2016175
KAROL POLEJOWSKI	Recenzja – Guy Perry, <i>John of Brienne. King of Jerusalem, Emperor of Constantinople</i> , Cambridge University Press, 2013..... 181
KAROL POLEJOWSKI	Konferencja naukowa Sztuka kościelna w Prusach. W 500 rocznicę reformacji, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, 13 listopada 2017 187

Od Redaktora

Integracja gospodarcza i polityczna we współczesnej Europie jest naturalnym i pozytywnym procesem. W dłuższym okresie pociąga za sobą integrację społeczeństw, wzorów konsumpcji, a w dalszej perspektywie także integrację wartości. W dobie kryzysu migracyjnego przed Europą stanęły nowe wyzwania, których odbicie uwidacznia się między innymi w wynikach wyborów parlamentarnych w poszczególnych krajach w Europie (dobre wyniki partii skrajnie prawicowych albo populistycznych).

Kolejny tom „Europeistyki” z serii „Studia i Badania Naukowe” prezentuje szereg interdyscyplinarnych opracowań na interesujące, ważne i aktualne tematy. Dotyczą one określonych wycinków badań poszczególnych Autorów. Ta różnorodność stanowisk i poglądów Autorów stwarza Czytelnikowi możliwość samodzielnej oceny poruszanej problematyki.

Niniejsza publikacja skupia uwagę na zagadnieniach z zakresu historii Europy, polityki społecznej, polityki gospodarcze, systemów politycznych i praw człowieka. Ich cechą wspólną jest wyważone, naukowe, dojrzałe intelektualnie, a przy tym wieloaspektowe patrzenie na aktualne dylematy Europy.

W prezentowanym tomie B. Drzewicka scharakteryzowała uniwersalizację praw człowieka, która zmusza do standaryzacji skutecznych mechanizmów respektujących ustalone zasady. W prawie Unii Europejskiej znajdujemy powszechnie akceptowane, wartości zakorzenione w kulturze i tradycji europejskiej, w tym prawa człowieka jako jego fundament. Autorka stara się wykazać te zmiany na przykładzie działań UE i ONZ. E. Kozłowska przeanalizowała uprawnienia Prezydenta Federacji Rosyjskiej jakie mu przysługują zgodnie z pozycją społeczno-polityczną, gospodarczą i kulturalną Federacji Rosyjskiej poddawanej ciągłej transformacji w warunkach większej centralizacji władzy na Kremlu. w artykule dotyczącym zadań administracji publicznej w zakresie pomocy osobom niepełnosprawnym E. Kozłowska ukazała możliwości wdrażania efektywnych narzędzi do realizacji wyznaczonych celów, które uwzględniają potrzeby zgłaszane przez środowiska osób niepełnosprawnych. Efekty tych działań można obserwować w wielu sferach życia społecznego osób niepełnosprawnych. W. Turnowiecki skupił się w opracowaniu na kategorii pracy w polityce społecznej Unii Europejskiej. Koordynacja Systemów Zabezpieczenia Społecznego daje zatrudnionym wysoki poziom bezpieczeństwa socjalnego oraz wiąże się z uznawalnością wykształcenia. O kategorii praca we współczesnej Unii Europejskiej decydują czynniki ekonomiczne, prawne, demograficzne, globalizacyjne. W artykule K. Muzyczki przedstawiono priorytetowe inwestycje infrastrukturalne,

które umożliwiają utworzenie paneuropejskiej sieci transportowej łączącej wszystkich członków Unii Europejskiej. Europejska sieć transportowa jest podstawą do osiągnięcia swobody przepływu osób i towarów. Z zakresu historii D. Gosk ukazał średniowieczne kapliny rusko-bizantyjskie z terenu Europy Wschodniej, A. Katolo przeanalizował kulturę zdrowotną Hetytów, która charakteryzowała się tym, że praktyki religijne zbiegały się z zaleceniami ściśle medycznymi, a M. Swobodziński przedstawił ostatnią renowację traktatów welawsko-bydgoskich oraz odnowienie lenna na Lębork i Bytów w 1698 roku. P. Wojciechowski przedstawił mało znany obszar twórczości wybitnego polskiego literata – Karola Irzykowskiego. Uniwersalny zapis przemyśleń człowieka na temat kresu jest aktualny w każdym momencie dziejów myśli ludzkiej i głęboko zakorzeniony w tradycji europejskiej.

Mam nadzieję, że ten zbiór artykułów stanie się nie tylko cennym materiałem poznawczym, ale także źródłem inspiracji do dyskusji i podejmowania dalszych badań.

Hanna Dubrzyńska

KULTURA PRAW CZŁOWIEKA W UJĘCIU UNII EUROPEJSKIEJ W ZGLOBALIZOWANYM ŚRODOWISKU MIĘDZYNARODOWYM

BOŻENA DRZEWICKA

Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku

Streszczenie

Uniwersalizacja praw człowieka, zmusza do standaryzacji skutecznych mechanizmów kontroli i wypracowania mechanizmów respektujących ustalone zasady. Kultura pokoju jest nierozzerwalnie związana z kulturą praw człowieka. Nie można tworzyć ani promować kultury pokoju, gdy łamane są prawa jednostki w każdym wymiarze. Lista fundamentalnych zasad wydłuża się o nowe zakresy dlatego opracowanie nie może być wyczerpujące albowiem proces ten ciągle trwa i rozwija się. W prawie Unii Europejskiej znajdujemy powszechnie akceptowane, wartości zakorzenione w kulturze i tradycji europejskiej w tym prawa człowieka jako fundament. Wspomniany fundament wyrósł z europejskiego kręgu kulturowo – cywilizacyjnego i jest jego naturalną tkanką.

Procesom zmian sprzyja „globalizacja” i integracja ponadnarodowa w wymiarze gospodarczym, społecznym, politycznym i także kulturowym. Zmieniła się treść i wymiar, tak kluczowych pojęć jak: integracja, obywatelstwo, suwerenność czy regionalizm. Do katalogu międzynarodowego włączane są nowe elementy, które dotychczas miały jedynie specyfikę wewnętrzną i podporządkowane były najczęściej organizacji państwowej. A zatem, należały do prawa krajowego. Prawo międzynarodowe regulowało wyłącznie stosunki między państwami i to głównie w kwestiach zasadniczych czyli wojny i pokoju. Obecnie nastąpiła wyraźna dyfuzja jego podmiotów i bezpośrednim adresatem, jak i beneficjentem regulacji stała się wyraźnie jednostka. Opracowanie stara się wykazać tę zmianę na przykładzie działań ONZ i UE.

Słowa kluczowe: uniwersalizacja praw człowieka, prawa fundamentalne, integracja międzynarodowa, kultura pokoju

Kultura pokoju jest nierozzerwalnie związana z kulturą praw człowieka. Nie można tworzyć ani promować kultury pokoju, gdy łamane są prawa jednostki. Z tej przyczyny, wprost lub pośrednio mamy ujęcia typu aksjologiczno – normatywnego. Wskazują one, jakie wartości są przedmiotem ochrony przez Organizację Narodów Zjednoczonych czy Unię Europejską. Dzięki temu powstał interesujący status wartości i praw, w dokumentach znaczących organizacji międzynarodowych, prawie krajowym jak i organizacji pozarządowych.

Uniwersalizacja praw człowieka, zmusza do standaryzacji skutecznych mechanizmów kontroli i wypracowania mechanizmów respektujących ustalone zasady. I tu pojawia się dylemat, czy wydłużać ich listę o nowe zakresy, czy też przyjąć zasadę uzgodnionego minimum. Opracowanie nie może być wyczerpujące, albowiem proces ten ciągle trwa i będzie się rozwijał.

W prawie UE znajdujemy powszechnie akceptowane wartości, zakorzenione w kulturze i tradycji europejskiej. Wybrano opcję praw fundamentalnych odnoszących się do kapitału społecznego. Interpretowany jest on jako zespół wartości i norm, które uznają członkowie danej grupy, i które umożliwiają im współpracę¹. Wspomniane wartości wyrosły z europejskiego kręgu kulturowo – cywilizacyjnego i są jego naturalną tkanką².

Procesom zmian sprzyja „globalizacja” i integracja ponadnarodowa w wymiarze gospodarczym, społecznym, politycznym i także kulturowym³. Zmieniła się treść i wymiar, tak kluczowych pojęć jak: obywatelstwo, suwerenność czy regionalizm⁴. Do katalogu międzynarodowego włączane są nowe elementy, które dotychczas miały jedynie specyfikę wewnętrzną i podporządkowane były raczej organizacji państwowej. Wcześniej, prawo międzynarodowe regulowało wyłącznie stosunki między państwami i to głównie w kwestiach fundamentalnych czyli wojny i pokoju. Obecnie nastąpiła wyraźna dyfuzja jego podmiotów i bezpośrednim adresatem, jak i beneficjentem regulacji stała się wyraźnie jednostka.

A zatem i w tej sytuacji to organizacje międzynarodowe stały się obecnie głównymi aktorami normotwórczej działalności kształtującej stosunki między państwami⁵. Tym samym uległy zmianom dotychczasowe paradygmaty, funkcjonujące przy wyjaśnianiu zjawisk i przemian procesów cywilizacyjnych⁶. Nie bez znaczenia jest tutaj także oddziaływanie powstającej etyki globalizacji⁷.

¹ Szerzej F. Fukuyama, *Wielki wstrząs. Natura ludzka a odbudowa porządku społecznego*, Warszawa 2010, s. 24.

² *Krąg kulturowo-cywilizacyjny* – zbiór kultur albo spokrewniony ze sobą genetycznie i historycznie, albo wskazujących wspólnotę zasadniczych cech. Zazwyczaj ma ramy terytorialne, definicja za E. Nowicką, *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa 1997, s. 97.

³ Szerzej, J. Fulcher, Globalisation, the Nation – State and Global Society, *Sociological Review*, Nov. 2012, vol 48; E. Polak, *Integracja i dezintegracja jako współzależne procesy współczesnych przemian cywilizacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2001, s. 161-168; M. Golka, *Cywilizacja, Europa, Globalizacja*, Poznań 2000, s. 114-116.

⁴ R. Zięba, Nowy regionalizm w Europie a Polska, *Sprawy Międzynarodowe* 2010, nr 1-2; S. Croft, The EU, NATO and Europeanisation: The Return of Architectural Debate, *European Security* 2000, nr. 3, s. 1-20 .

⁵ Szerzej, B. Paździor, *Tendencje współczesnego prawa międzynarodowego. Z doświadczeń Międzynarodowej Organizacji Pracy* [w:] *Studia Europejskie* 2013 (red.), K. Łokuciejewski, L. Starosta, t. XI, s. 304-317.

⁶ Podstawowy paradygmat ulegający zasadniczym zmianom, to wspomniana wcześniej koncepcja suwerenności. Szerzej zob. E. Polak, *Przemiany cywilizacji współczesnej w sferze kultury materialnej*, Gdańsk 2010, Wyd. UG, s. 34-54; D. de Rougemont, *List otwarty do Europejczyków*, Warszawa 1995, s.100; I. Popiuk-Rysińska, *Suwerenność współczesnych państw – konieczność redefinicji, Państwo we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, op. cit., s. 212-213; A. Sulikowski, Francuska koncepcja suwerenności i jej ewolucja w procesie integracji europejskiej, *Państwo i Prawo* 2012, nr 8, s. 76-78; E. Polak, *Problem reinterpretacji pojęcia suwerenności państwowej* [w:] *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Zeszyty Naukowe Wydziału

To wszystko, z jednej strony ma się przyczynić do zrozumienia tej specyficznej i nietypowej organizacji międzynarodowej, a z drugiej objąć rzeczywiste cechy UE, uwidaczniające jej funkcjonowanie na arenie międzynarodowej, jako aktywnego i wszechstronnego podmiotu stosunków międzynarodowych. Działania UE stopniowo i konsekwentnie sprzyjają zmniejszaniu dystansów między państwami – członkami i tworzą współzależności znacznie trwalsze i bardziej zrozumiałe⁸. Obecnie na obszarze unijnym, zmniejszyła się wydatnie rola czynnika dystansu przestrzennego na rzecz rozwojowego (tj. historyczno-cywilizacyjnego, ekonomicznego, technologicznego) i kulturowego (tj. psychospołecznego, doktrynalnego, intelektualnego i prawnego). Taka sytuacja, doprowadza do wzrostu współzależności międzynarodowych w strukturze UE. Wpływa również na zwiększenie integracyjności różnych polityk. Unia zaczęła się przekształcać, a tym samym i adaptować, swą organizację do zmieniającego się otoczenia. W nowym układzie międzynarodowym nastąpiły zmiany interesów i celów⁹. Ponownie bilansuje się stanowiska i relacje między uczestnikami tej organizacji.

Działania dostosowawcze Unii, to między innymi; tworzenie nowych regulacji oraz rozpoczęty proces reform w przestrzeni praw człowieka. Po raz pierwszy włączono nawet społeczeństwa państw członkowskich do tych projektów. Mam tu na myśli działania poprzez Konwenty. Nowy etap integracji charakteryzuje się „coraz większym związkiem pomiędzy członkami UE”.

UE właściwie ma przed sobą dwa jednoczesne wyzwania; jedno o charakterze wewnętrznym, a drugie lokuje się poza jej granicami i związane jest z nową rolą Europy w zglobalizowanym świecie. Wyzwanie o charakterze wewnętrznym, wskazuje na konieczność zbliżenia instytucji europejskich do obywatela Unii.

Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański 2000, nr 6, s. 35-40; J. Kranz, Państwo i jego suwerenność, *Państwo i Prawo* 2012, nr 7, s. 3; A. Pieniążek, *Suwerenność – problemy teorii i praktyki*, Warszawa 2000, s. 28-30; M. Troper, *En guise d'introduction: La théorie constitutionnelle et le droit constitutionnel positif* [w:] Études et doctrines Souveraineté de l'État et hiérarchie des normes dans la jurisprudence constitutionnelle, *Cahiers du Conseil Constitutionnel* 2014, nr 9, www.conseil-constitutionnel.fr/cahiers/ccc9/troper.htm

⁷ Szerzej; P. Singer, *Jeden świat. Etyka globalizacji*. Warszawa 2006.

⁸ Szerzej zob., J. Kukułka, *Teoria stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2012, s.249; E. Haliżak, *Struktura układu sił międzynarodowych a aktywność zewnętrzna państw* [w:] *Państwo we współczesnych stosunkach międzynarodowych* (red.) E. Haliżaka, I. Popiuk-Rysińskiej, Warszawa 2015, s. 87-85; M. Tabor, *Współzależności międzynarodowe a aktywność zewnętrzna państw*, op. cit., s. 60-74.

⁹ Por. J. Kukułka, (red.), *Problemy międzynarodowego ładu pokojowego*, Warszawa 2012, s. 8-11; L. Kasprzyk, *Ewolucja pojęcia mocarstwowości w świecie współczesnym – aspekty gospodarcze i polityczne* [w:] *Jedność i różnorodność w polityce rozwoju* (red.) A. Dobroczyńska, Toruń 1997, s. 153; S. Sałajczyk, *Wizje rzeczywistości międzynarodowej*, [w:] *Stosunki Międzynarodowe. Geneza, struktura, funkcjonowanie*, (red.) E. Haliżak, R. Kuźniar, Warszawa 2015, s. 33-59 .

Polityka Unii ma być mniej hermetyczna i „ukierunkowana bardziej na obywatela”¹⁰. Do agendy reform, Unia nawiązuje nie tylko poprzez dokumenty rangi traktatowej ale także przez liczne deklaracje czy oświadczenia. Drugie wyzwanie, mające wymiar zewnętrzny, dotyczy nowej roli UE w zglobalizowanym świecie. Wiąże się to z przyjęciem na siebie większej odpowiedzialności i stanie się aktywnym i wszechstronnym podmiotem międzynarodowym.

Kluczowe znaczenie mają tutaj stosunki ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki i Rosją oraz Chinami. Te kierunki wyznaczają kształt Wspólnej Europejskiej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa (WEPZiB) i Wspólnej Europejskiej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony (WEPBiO)¹¹. Uzgodnione polityki wobec wymienionych regionów, zakładają aktywny udział Unii w rozwiązywaniu konfliktów światowych i doprowadzenie do partnerskiej współpracy, wraz z członkostwem niektórych państw¹². Podjęto, również inne działania, z inicjatywy UE, przyczyniające się do stabilizacji postblokowej architektury Europy¹³. Ponadto, zaangażowanie polityczne Unii, widoczne jest w regionie śródziemnomorskim¹⁴, Afryki subsaharyjskiej¹⁵, Azji i regionu Pacyfiku¹⁶ oraz Ameryki Łacińskiej. UE chce odegrać ważną rolę aby wpływać na stabilizację świata, jak i wskazywać pokojową drogę innym państwom. Nowy klimat międzynarodowy sprzyja zbliżeniom i powołaniu do życia nowego modelu bezpieczeństwa. Tworzą się też nowe wielopłaszczyznowe reguły

¹⁰ Działania takie widoczne są, już w postanowieniach traktatów z Maastricht (7.II.1992 r.) i Amsterdamu (2.XI.1997 r.) .

¹¹ Szerzej zob., R. Zięba, *Miejsce Europy e ogólnej koncepcji bezpieczeństwa USA u progu XXI wieku*, [w:] E. Cziomer (red.), *Udział USA w systemie bezpieczeństwa europejskiego*, Kraków 2010, s. 50-65, Wyd. Meritum 2000; D. S. Yost, *The NATO and Collective Security, Survival*, vol. 40, nr 2, Summer 1998, s. 130-160.

¹² Ilustracją takich działań był m. inn. Pakt Stabilności z 20-21.III.1995 r., podpisany w Paryżu. Tekst Paktu zob. w: *Documents d'Actualité Internationale*, nr 10, 15.V.1995, s. 286-291.

¹³ Przykładem takich działań był: paryski układ w sprawie redukcji zbrojeń konwencjonalnych w Europie z 19 XI 1990 r., paryskie porozumienie o środkach budowy zaufania i bezpieczeństwa z 18 XI 1990 r. oraz Paryska Karta Nowej Europy z 21 XI 1990 r. Por. Th. de Montbrial, *Jak zbudować Europę?*, „Rzeczpospolita” 18.V 2000 r.; A. Toffler, *Trzecia fala. Zmiana układu sił na arenie międzynarodowej*, Warszawa 1986, s. 49-55; J. Kukułka, *Kształtowanie...*, op.cit., s. 353-355.

¹⁴ Na temat polityki w basenie M. Śródziemnego szerzej zob., C. Spencer, *The EU and Common Strategies: The Revealing Case of thr Mediterranean*. *European Foreign Affairs Review*, vol. 6, Ossue 1, Spring 2011, s. 30-45; J. Zając, *Polityka Unii Europejskiej w regionie śródziemnomorskim*, Wyd. II Toruń 2003, Wyd. Adam Marszałek, s. 15-38.

¹⁵ Zob. szerzej F. Jasiński, *Współpraca Unii Europejskiej w regionie afrykańskim* [w:] J. J. Milewski, W. Lizak (red.) *Stosunki Międzynarodowe w Afryce*, Warszawa 2012, Wyd. Naukowe Scholar, s. 392; G. R. Olsen, *Promoting Democracy, Preventing Conflict: The European Union and Africa*, *International Politics*, vol. 39, nr 3, September 2012, s. 310-328.

¹⁶ Szerzej na temat najważniejszego partnera gospodarczego UE w Azji tj. Japonii, http://www.europa.eu.int/comm/external_relations/japan

postępowania. Przykładem takich działań są reformy podejmowane przez różnorodne organizacje międzynarodowe (NATO, UZ, UE). Traktaty z Maastricht, Amsterdamu czy Lizboński jednoznacznie wskazują, iż „współpraca w zakresie bezpieczeństwa i obrony przyczynia się do redukcji różnic narodowych i rozwija ujęcie praw człowieka”.

Sfera praw człowieka jest traktowana już podobnie, jak gospodarka, polityka, bezpieczeństwo gdzie można tworzyć konwergencję interesów. Z bezpieczeństwem międzynarodowym nierozdzielnie związany jest trwały pokój i poszanowanie praw człowieka. Wydarzenia końca XX w. otworzyły nowe możliwości przed całą wspólnotą międzynarodową. Taka sytuacja, stworzyła również i Unii szansę głębszego zaangażowania w budowę kultury pokoju w Europie. Pojęcie to odnosimy do tworzenia pokojowych, nie agresywnych modeli zachowań, jak również jest to zdolność do dialogu i kompromisu.

Traktaty założycielskie Wspólnot Europejskich (WE) nie odnoszą się do zagadnień praw człowieka¹⁷, nie było też ogólnej deklaracji na ten temat. Pojęcie „praw podstawowych” a w tym praw człowieka pojawiło się z końcem lat sześćdziesiątych w obiegu UE. Integracja państw członkowskich jeszcze nie wchodziła mocno na płaszczyznę praw człowieka. Określano tzw. wolności traktatowe, które odnosiły się do: zakazu dyskryminacji z powodu obywatelstwa¹⁸, zasady regulacji wolnego przepływu pracowników¹⁹, prawa do prowadzenia działalności gospodarczej²⁰ oraz zasad takiego samego wynagradzania mężczyzn i kobiet za taką samą pracę²¹. Powyższe zasady w Unii traktuje się, jako prawa podstawowe sensu largo, które gwarantują ochronę obywateli państw członkowskich przed decyzjami organów Wspólnot, naruszającymi prawa człowieka oraz ochronę obywateli przed naruszeniem przez państwa członkowskie praw zagwarantowanych w prawie Wspólnot²².

¹⁷ Są to traktaty: 1. o Utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (Paryż 18.III.1951 r.); 2. o Utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (Rzym 25.III.1957 r.); 3. o Utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej (Rzym 25.III. 1957 r.). Oficjalna strona UE, teksty traktatów http://europa.eu.int/abc/treaties_

¹⁸ Obecnie jest to art. 12 TWE – „zabroniona jest jakakolwiek dyskryminacja ze względu na przynależność państwową”.

¹⁹ Obecnie jest to art. 39 TWE – „W obrębie Wspólnoty zagwarantowany jest swobodny przepływ pracowników” .

²⁰ Obecnie jest to art. 43 TWE – „...zakazane są ograniczenia swobody prowadzenia działalności gospodarczej przez obywateli jednego państwa członkowskiego na terytorium innego państwa członkowskiego.”

²¹ Obecnie jest to art. 141 TWE – „Każde państwo członkowskie zapewni zastosowanie zasad jednakowego wynagradzania mężczyzn i kobiet za taką samą pracę lub pracę o takiej samej wartości”.

²² R. Sonnenfeldt, Ochrona praw człowieka w Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej, *Studia i Materiały*, PISM 1993, s. 4-5.

Początkowo ta ochrona była ukierunkowana wyłącznie na naruszenia powiązane z „celami wspólnego rynku”. Dzięki postanowieniu art. 308 Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską (TWE) zyskał charakter bardziej otwarty. Dało to możliwość odejścia od kazuistycznego trzymania się Traktatów i wpłynęło na większą kreatywność Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości (ETS). Traktat nie przewidywał początkowo bezpośredniej ochrony prawnej osób indywidualnych i pozostawiał tę regulację głównie sądom krajowym²³. W swoich orzeczeniach Europejski Trybunał Sprawiedliwości (ETS) wskazywał, jednoznacznie iż zagadnienia kontroli zgodności aktów prawnych Wspólnot z prawami podstawowymi, zawartymi w konstytucjach, należą do trybunałów konstytucyjnych państw członkowskich. Nie mogło być inaczej, ponieważ Trybunał nie był związany żadnym, nawet ogólnym stanowiskiem, Wspólnoty na temat znaczenia praw podstawowych w tym praw człowieka

W niektórych państwach członkowskich UE, ochrona praw człowieka miała bardzo silne zaakcentowanie w krajowym porządku prawnym (np. RFN). Doprowadziło to do interesującego sporu między sądami krajowymi a Trybunałem w Luksemburgu. Sądy krajowe państw unijnych działały na rzecz nadania mocy krajowym prawom podstawowym. ETS, natomiast odmawiał uznania, iż wiążą go prawa krajowe. W toku największego starcia sądy krajowe odmówiły uznania supremacji europejskiego systemu prawnego, który nie chronił praw podstawowych, a Trybunał nie czuł się związany prawami podstawowymi deklarowanymi przez prawa krajowe. A zatem, sędziowie w Luksemburgu przyjęli stanowisko, iż prawo europejskie nie może być instrumentem ochrony praw człowieka. Był to jednak bardzo niewygodny pogląd dla sędziów, w dłuższym wymiarze czasu, i po namyśle uznano, iż nie można dalej nie zauważać praw podstawowych a w tym praw człowieka w państwach członkowskich (sprawa Stork). Stąd przyznano, iż niektóre prawa człowieka podlegają ochronie prawa europejskiego a nie tylko krajowemu (sprawa Stauder)²⁴.

To stanowisko ETS, oznaczało niezwykle istotną zmianę w nastawieniu do wprowadzenia praw człowieka do prawa wspólnotowego. Już w następnej sprawie (Internationale Handelsgesellschaft²⁵) spotykamy się ze stwierdzeniem, iż „poszanowanie praw podstawowych a w tym praw człowieka stanowi integralną część ogólnych zasad prawa chronionych przez Trybunał Sprawiedliwości”. Sędziowie w końcu przyznali, iż ochrona tych praw człowieka, o ile bazuje na tradycjach konstytucyjnych państw członkowskich, musi być zapewniona w ramach Wspólnoty i zaliczona do jej celów. W ten sposób, rozwiązano delikatnie problem

²³ J. Plaňavová-Latanowicz, op.cit., s. 29-30.

²⁴ Sprawa 29/69 E. Stauder v. miasto Ulm. Zob. Orz. ETS 1969, s. 425.

²⁵ Np. Sprawa 11/70 Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. Zob. Orz. ETS 1970, s. 1125.

z Niemieckim Trybunałem Konstytucyjnym, i nie tylko²⁶. Był to wielki początek dla ważnych zmian, które są kontynuowane i rozwijane w orzecznictwie Trybunału.

ETS zobowiązany był, w związku z tym, zajmować się problematyką praw podstawowych w tym prawami człowieka. Aby nie naruszać jednak autonomii prawa wspólnotowego, zaczął tworzyć nową wspólnotową kategorię praw, opartą na własnym orzecznictwie²⁷. Szybko zaczęły pojawiać się następne orzeczenia podtrzymujące i uściślające pierwsze stanowisko. Cechą specyficzną praw człowieka w UE, jest to że konkretne orzeczenia sędziów Trybunału, ustalają treść poszczególnych praw. Wpływa to na trudność w ustaleniu precyzyjnego ich zakresu.

Analizując orzecznictwo, możemy wymienić prawa podstawowe uznawane przez ETS, a są nimi: prawo do prowadzenia działalności gospodarczej, wolność handlu, prawo do pracy lub wykonywania zawodu, prawo do posiadania majątku i prawo do jego wykorzystania, prawo do wolnego wykonywania zawodu, prawo do wykształcenia, prawo do ochrony życia rodzinnego, prawo do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy, prawo do pełnomocnika i prawo do wglądu do akt, równość wobec prawa, zakaz działania prawa wstecz, prawo wyrażania opinii, wolność wyznania, prawo do stowarzyszania się oraz prawa związkowe i zakaz dyskryminacji ze względu na płeć. Dalsze orzeczenia, podawały kolejne źródła praw podstawowych. A zatem mamy tutaj szeroki katalog praw człowieka w europejskim i globalnym ujęciu. Możemy wyodrębnić następujące zasadnicze cechy praw podstawowych w UE; są gwarantowane przez ETS i są częścią ogólnych zasad prawa wspólnotowego. Inspiracją dla nich są wspólne tradycje konstytucyjne państw członkowskich i prawo międzynarodowe w zakresie praw człowieka, umowy międzynarodowe, których stroną są państwa członkowskie i prawo wspólnotowe. Pojawiała się idea natury politycznej, ze strony Parlamentu Europejskiego (PE), aby przystąpić do EKPC, która dysponowała już sprawdzonym systemem ochrony. Wywołało to szeroką dyskusję polityczno-prawną w organach Wspólnoty i RE i licznych innych gremiach. ETS, zajął ostateczne stanowisko i wydał opinię stwierdzając, że „Wspólnota nie ma kompetencji do przystąpienia do EKPC”²⁸.

²⁶ Szerzej o roli Federalnego Trybunału Konstytucyjnego, J. Barcz, *Wkład niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego w rozwój praw podstawowych* [w:] *Polska – Niemcy. Nadzieja i zaufanie*, Warszawa 2014, s. 67-93.

²⁷ W orzecznictwie ETS, w zakresie praw podstawowych, wyróżnia się dwa etapy rozwojowe. Pierwszy; kiedy całe orzecznictwo miało zapewnić pozycję pierwszeństwa prawu wspólnotowemu, w stosunku do norm konstytucyjnych państw członkowskich. Drugi etap; był ukierunkowany, na poszerzenie kompetencji Trybunału na pola tradycyjnie należące do właściwości państw członkowskich. Widoczna była tendencja do wzmacniania wpływu Trybunału, na legislację państw członkowskich i przechodzenia na dziedziny wcześniej zaliczane do zakresów krajowych. W tym przypadku, orzeczenia stały się narzędziem rozszerzania kompetencji ETS. A sam Trybunał, określił swoją rolę jako „interlocking institution”.

²⁸ Opinia nr 2/94 z 28 marca 1996 r. Reports of Cases before the Court I – 1759, s. 36.

Sędziowie wskazali, iż w aspekcie materialnym „pociągnęłoby to za sobą zasadniczą zmianę aktualnego porządku wspólnotowego, w zakresie ochrony praw człowieka, poprzez wprowadzenie Wspólnot do zinstytucjonalizowanego systemu międzynarodowego”²⁹. W związku z tym, nastąpiła by poważna zmiana obecnego wspólnotowego systemu prawa. Tym samym, ETS zachował pełną wyłączność, w odniesieniu do całości prawa wspólnotowego³⁰.

Zasoby wspólnych wartości zawarte są w prawach podstawowych UE. W istocie, omawiają one różne aspekty posługiwania się tym terminem. Wskazuje się na wielość znaczeń i zakresów. Prawo międzynarodowe publiczne nie definiuje wprost pojęcia „praw podstawowych”, chociaż je stosuje od dawna. Kategoria „praw podstawowych”, od początku występowała razem lub zamiast z kategorią praw człowieka. Nie wyodrębnia się specyficznej kategorii praw podstawowych w systemie praw człowieka, chociaż umiejscawia się je najwyżej w hierarchii. W Unii prawa podstawowe, wyrosły czerpiąc inspirację z dwóch głównych źródeł, są nimi wspólna tradycja konstytucyjna państw członkowskich i prawo międzynarodowe publiczne³¹.

W dobie globalizacji prawa podstawowe, nie są już tworzone wyłącznie, aby chronić lub rozszerzać korzystanie, z tych praw jednostce. Stały się one podstawą ustroju polityczno – społecznego państwa prawa i znajdują się w statutach czy konstytucjach różnorodnych organizacji³². Największy wpływ na rozwój idei praw jednostki w Europie wywarła Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (EKPC), która już od 1950 r. wpływa na kształtowanie gwarancji praw człowieka na poziomie ustaw zwykłych i konstytucyjnych. Prawa podstawowe, jako zasady konstytucyjne wpływają na cały system państwa. Będąc niegdyś „prawami obronnymi” (I generacja praw) wobec państwa, chcą teraz poprzez państwo realizować swoje ambitne cele. W tym ujęciu, mamy do czynienia z partnerstwem funkcjonalnym w relacji państwo – jednostka – społeczeństwo. Jest to szczególnie widoczne, ostatnio na płaszczyźnie praw socjalnych (II generacja praw), ponieważ wymagają one wsparcia ze strony państw czy organizacji

²⁹ Ibidem, s. 31.

³⁰ J. Wereszczyński, Przystąpienie Wspólnot Europejskich do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, *Biuletyn Centrum Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego*, 2011, nr 4; D. Kornobis-Romanowska, op. cit., s. 143-195.

³¹ Są one determinowane przez: politykę, świadomość prawną społeczeństwa i przez epokę, w której powstają. Już w pierwszych konstytucjach północnoamerykańskich, znajdujemy *bill (declaration) of rights*, wyraźnie oddzielone od *frame of government*.

³² Organizacje międzynarodowe, obecnie najczęściej stosują ten termin, w swoich dokumentach różnej rangi. W praktyce Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) stosowanie terminologii „praw podstawowych” jest widoczne od 1948 r. I tak, we Wstępie do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (PDPCz) z 1948 r., następuje odniesienie do Karty Narodów Zjednoczonych z powołaniem się właśnie na „prawa podstawowe” człowieka, które Karta gwarantuje. Pakty Praw Człowieka ONZ, również używają tego terminu.

międzynarodowych. Akceptując prawa podstawowe, państwa i organizacje, niekiedy powołują instytucje gwarantujące przestrzeganie tych praw. A zatem, oddziaływanie praw podstawowych, w tym praw człowieka, jest wielopłaszczyznowe. Oddziaływanie i funkcje praw podstawowych możemy zdefiniować, jako: ochronne, integrujące, jak i kreujące. Odnoszą się one do różnych aspektów praw człowieka. Znaczenie praw człowieka, wzrastało wraz ze wzrostem rangi praw jednostki. Szczególnie, gdy procesy globalizacji stały się dominujące w stosunkach międzynarodowych. Z łatwością przekraczają one granice państw i kontynentów stając się transnarodowymi wartościami.

Ostatecznie ochronę praw podstawowych, gwarantują postanowienia zawarte w Traktacie o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Stanowią one *ius cogens* porządku prawnego UE. Ochrona ta, opiera się na następujących zasadach: wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz rządach prawa. Są one wspólne dla wszystkich państw członkowskich. Przewidziana jest możliwość zastosowania systemu „sankcji” w przypadku naruszenia wymienionych zasad. Przewiduje się zastosowanie specjalnego środka, w postaci zawieszenia w prawach, w przypadku „poważnego i trwałego naruszenia” przez państwa członkowskie zasad. Prawo do wystąpienia z wnioskiem ma „jedna trzecia państw członkowskich lub Komisja. Rada UE i Parlament Europejski, jest wyznaczonym organem, do stwierdzania naruszeń. Podejmuje decyzję „kwalifikowaną większością głosów”, po pozytywnym zaopiniowaniu przez Parlament. Rada, ma także kompetencje aby postanowić „o zmianie lub uchyleniu środków podjętych”(ust. 3, art. 7). Postanowienia wiążą państwa członkowskie. Celem wzmocnienia tej normy, Traktat Amsterdamski (TA) wprowadził analogiczny przepis do Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (TWE) podobnie potwierdzono jeszcze w Traktacie o Funkcjonowaniu Unii.

W praktyce oznacza to, iż prawa podstawowe w ujęciu UE to: prawa i wolności zapisane w EKPC i prawa wynikające z ogólnych zasad prawa wspólnotowego mające powiązanie z tradycją konstytucyjną państw członkowskich. Wskazuje to na charakter zasad zapożyczonych, które UE przyjmuje wraz z wykładnią sądową, nie zdarzyło się bowiem, aby ETS podważył wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasbourgu³³. Powstał, więc wyjątkowy układ praw podstawowych obejmujący zapożyczone zasady, które nie są źródłem prawa wspólnotowego.

Obecną postać praw podstawowych a w tym praw człowieka można scharakteryzować następująco; mają charakter wielopłaszczyznowy i są w rozwoju. Trybunał był tym organem, który wprowadził kategorię praw człowieka do ogólnych zasad prawa wspólnotowego. Tym samym prawa podstawowe zaliczane są do źródeł prawa wspólnotowego, a Trybunał poprzez swoje orzecznictwo tworzy je i systematyzuje oraz gwarantuje ich ochronę. To Trybunał, przyczyniał się do

³³ Traktat Nicejski powołując się na zasady z Konwencji, nie wspomina jednak o Protokołach Dodatkowych do niej. Stronami są tylko niektóre unijne państwa członkowskie.

poszerzenia doktryny źródeł prawa wspólnotowego, dzięki rozbudowie swojego orzecznictwa, o wymienione prawa, wpływa też na konwencjonalizację doktryny orzeczniczej. Jest także gwarantem identycznego stosowania doktryny praw podstawowych w tym praw człowieka we wszystkich państwach członkowskich.

Ochrona praw człowieka, nie jest konstrukcją subiektywnych praw skierowaną wyłącznie do obywateli UE. Od początku, istotne były zasady umacniania europejskiego porządku prawnego realizowane poprzez gwarancje jednolitości i spójności prawa wspólnotowego. Oddziaływanie globalizacyjne są tutaj widoczne. Bardzo ważny był także cel polityczny, realizowany poprzez odniesienie się do wspólnych tradycji konstytucyjnych i tworzenie klimatu dla wspólnej europejskiej świadomości i wspólnych wartości. Są one płaszczyzną, poprzez którą Unia wprowadza demokratyzację do projektu europejskiego jak i globalnego. Bardzo wyraźnie uwidoczniona zasada respektowania praw człowieka, jest warunkiem zapewnienia pokoju światowego, a także elementem zacieśniania więzi w przestrzeni globalnej.

CULTURE OF HUMAN RIGHTS IN THE VIEW OF THE EUROPEAN UNION IN A GLOBALIZED INTERNATIONAL ENVIRONMENT

BOŻENA DRZEWICKA

Summary

The universalization of human rights forces the standardization of effective control mechanisms and the development of mechanisms that respect established principles. The culture of peace is inseparable from the culture of human rights. It is impossible to create or promote a culture of peace when individual rights are broken in every dimension.

The list of fundamental principles is extended by new ranges, therefore the study can not be exhaustive, as this process is still ongoing and developing. In European Union law we find universally accepted values rooted in European culture and tradition, including human rights as a foundation. The aforementioned foundation grew out of the European cultural and civilizational circle and is its natural tissue. The processes of change are fostered by "globalization" and transnational integration in the economic, social, political and cultural dimensions. The content and dimension have changed so key terms such as integration, citizenship, sovereignty or regionalism. New elements are included in the international catalog, which until now had only internal specifics and were usually subordinated to a state organization. So, belonged to national law. International law regulated only relations between states, mainly on fundamental issues, namely war and peace. Currently, there has been a clear diffusion of its entities and the direct addressee, as well as the beneficiary of the regulation has clearly become an individual. The study tries to show this change on the example of UN and EU activities.

Key words: universalization of human rights, fundamental rights, international integration, culture of peace

PREZYDENT FEDERACJI ROSYJSKIEJ: POZYCJA USTROJOWA I REALNA WŁADZA

EWA KOZŁOWSKA

Streszczenie

Artykuł ten przedstawia uprawnienia Prezydenta Federacji Rosyjskiej jakie mu przysługują zgodnie z pozycją ustrojową oraz aktualną sytuację społeczno-polityczną, gospodarczą i kulturalną Federacji Rosyjskiej poddawanej ciągłej transformacji w warunkach coraz większej centralizacji władzy na Kremlu. Szczegółowa analiza aktów prawnych jak Konstytucja, Ustawy i Dekrety w opracowaniach wybitnych specjalistów polskich i rosyjskich dotyczących Federalizmu w Rosji oraz realnej władzy wykazała, iż Prezydent Federacji Rosyjskiej ma większe uprawnienia niż przysługuje mu pozycja ustrojowa.

Słowa kluczowe: prezydent federacji rosyjskiej, federacja rosyjska, pozycja ustrojowa prezydenta federacji rosyjskiej

Artykuł ten przedstawia uprawnienia Prezydenta Federacji Rosyjskiej jakie mu przysługują zgodnie z pozycją ustrojową. Szczegółowej analizie poddano akty prawne (Konstytucję, Ustawy i Dekrety), w opracowaniach wybitnych specjalistów polskich i rosyjskich dotyczących Federalizmu w Rosji oraz realnej władzy Prezydenta w systemie ustroju Federacji Rosyjskiej.

Po upadku Związku Radzieckiego, odrodziło się wielonarodowe państwo Rosji. System Konstytucyjny Związku Radzieckiego oparty na ideach autorytaryzmu i centralizmu przestał być przydatny dla odradzającego się państwa.

Podstawą nowego systemu stała się konstytucja Federacji Rosyjskiej z 12 grudnia 1993 r. Ma ona dużo krytyków a nawet zdecydowanych przeciwników. Niektórzy zaprzeczają, że jest demokratyczna bo nie była zaakceptowana przez Komisję Konstytucyjną, przyjęta pośpiesznie, przyznaje zbyt szerokie pełnomocnictwo Prezydentowi. Nie zapewnia możliwości kontroli prezydenta i rządu przez parlament. Jednak jej wartość jako deklaracji zasad oraz celów jest bezdyskusyjna i mało kto poddaje to w wątpliwość. Cechą istotną nowej Konstytucji jest jej ukierunkowanie na wartości liberalno-demokratyczne, chociaż praktyczna realizacja tych zasad napotyka nieraz na poważne przeszkody. Najtrudniejsze jest pokonanie pozostałości po „świadomości radzieckiej”. Wydawałoby się, że kiedy ma się wolność wyboru, naród wybierze wartości demokratyczne. Okazało się, że przewycięzenie wcześniejszych poglądów wymaga dużego wysiłku i długiego czasu. Docenianie wartości przedsięwzięć społecznych, inicjatyw społecznych, czynne uczestnictwo obywateli w rozwiązywaniu problemów społeczno-politycznych, uświadamianie obywatelom znaczenie prawa i własnej

odpowiedzialności. Są to zadania do wykonania przez naród aby pokonać przeszkody na drodze realizacji w Rosji idei i zasad obowiązującej konstytucji.

Przekształcenia ustrojowe od rozpadu ZSRR

Rozpad Związku Radzieckiego spowodował, że z wielkiego Super mocarstwa powstało piętnaście niepodległych państw. Nowo powstałe narody, które od lat podporządkowane były komunistycznemu reżimowi, stały się suwerenne i niezależne. W procesie tworzenia nowego ustroju w Rosji zwyciężyły zasady demokratyczne, stwarzające nowe podstawy do rozwoju państwa, i życia społecznego narodu w warunkach wolności obywatelskich.

Wiaczesław Dasziczew¹ profesor Instytutu Ekonomii Światowego Systemu Socjalistycznego uważa, że błędy i urojone koncepcje ekipy Breżniewa, spowodowały utworzenie koalicji przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Narzucały wyścig zbrojeń, któremu Związek Radziecki nie był w stanie sprostać, ponadto miał przeciwko sobie największe mocarstwa świata. Podobną opinię wydał Edward Szewardnadze² w radzieckim Ministerstwie Spraw Zagranicznych w lipcu 1988r. na konferencji, gdzie skrytykował wszystko co Moskwa realizowała przez ostatnie 25 lat, a więc klęska w Afganistanie, konflikt z Chinami, wprowadzenie rakiet SS – 20 oraz zignorowanie genewskich rozmów rozbrojeniowych w latach 1983-84. Opinia radzieckich polityków potwierdza tezę popularną na zachodzie, że amerykańcom udało się maksymalnie podnieść koszty militarne zaangażowania Związku Radzieckiego w Trzecim Świecie, a koszty te przekraczały możliwości tego narodu. Marksista z London School of Economics Fred Halliday w rozdziale: Socjalizm w defensywie, wyraża pogląd, że Gorbaczowskie działania były głównie próbą złagodzenia i zahamowania amerykańskiej presji militarnej³. Można powiedzieć, że szczęśliwie historia wyznaczyła w tym okresie na przywódców największych mocarstw ludzi takich jak Regan i Gorbaczow. Świat odetchnął z ulgą rozpoczęła się od dawna oczekiwana radziecka transformacja ideologiczna. Waszyngton wiązał duże nadzieje z budowaniem nowego porządku świata. Michaił Gorbaczow w roku 1985 został wybrany Sekretarzem Generalnym Komunistycznej Partii ZSRR jako siódmy po Leninie. Został supermocarstwem w stanie gospodarczego i społecznego rozkładu. Był podobnie jak Prezydent USA wrogiem nuklearnego zbrojenia, twórcą reform „Pierestrojka” i „Głasnosti”. Utrzymanie Gorbaczowa przy władzy było

¹ W. Dasziczew, *East-West: On the Priorities of the Soviet State's Foreign Policy*, Literaturnoj Gazieta, 18 maja 1988, s. 88.

² E. Szewardnadze, *Foreign Policy and Diplomacy "International Affairs"*, Moskwa, październik 1988, s. 125.

³ F. Halliday, *From Kabul to Managua: Soviet American Relations*, Pantheon Books, New York 1989, s. 24.

głównym celem zachodnich mocarstw, popierali Komunistyczną Konstytucję, która dawała władzę Gorbaczowi⁴.

13 lutego 1990r na otwartym zebraniu Klubu Deputowanych Ludowych ZSRR poruszano temat władzy prezydenckiej. Z dyskusji wynikało, że równoważą się głosy przeciwników i zwolenników. Sprawę odłożono na trzecią sesję Zjazdu Deputowanych Ludowych. Ścierały się poglądy na temat kompetencji i władzy prezydenta oraz Rady Najwyższej. Ustalono status głowy państwa, padały wnioski czy prezydent może jednocześnie być sekretarzem generalnym KPZR, czy należy oprócz prezydenta wybrać nowego sekretarza generalnego. Obrady Zjazdu Deputowanych Ludowych 13 marca 1990 roku były pełne emocji i niepewności do końca. Wreszcie 15 marca 1990 roku Zjazd Deputowanych Ludowych wybrał 60% głosów M. Gorbaczowa na pierwszego prezydenta i sekretarza Generalnego ZSRR. Nastąpiła nowelizacja konstytucji, gdzie w treści przyznano prezydentowi prawa do bezpośredniego kierowania rządem – Gabinetem Ministrów. Powstał nowy organ Rada Bezpieczeństwa – który również podlegał bezpośrednio prezydentowi. W tym czasie pozycja M. Gorbaczowa prezydenta i zarazem generalnego sekretarza KPZR była bardzo silna, cieszył się dużą popularnością szczególnie na zachodzie, był kandydatem do pokojowej nagrody Nobla⁵. Jednak z każdym dniem władza Gorbaczowa topniała.

Stanowienie odrodzonej państwowości Rosji rozpoczęło się wraz z wyborami (marzec 1990 r.) deputowanych ludowych Federacji Rosyjskiej. Okazało się, że w całym okresie tego Zjazdu występowała walka o władzę polityczną między zwolennikami centrum związkowego i prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa, a przedstawicielami reform demokratycznych reprezentowanych przez B. Jelcyna. Wiosną 1990r. układ sił na zjazdach deputowanych przedstawiał się następująco: zwolennicy Jelcyna 40%, a jego przeciwnicy też 40%. Pozostałe 20% deputowani nie zdecydowani.

Wśród wybranych deputowanych na I Zjeździe Deputowanych Ludowych było 85% Komunistów, dlatego B. Jelcyn nie mógł liczyć na bezwzględną większość w parlamencie⁶. Uchwalone na I Zjeździe Deputowanych Ludowych Rosyjskiej Socjalistycznej Federacji Republiki Radzieckiej (RSFRR) w czerwcu 1990r. akty o państwowej suwerenności i niezależności Rosji prowadziły do osłabienia radzieckiego centrum związkowego i państwowości komunistycznej⁷. Podjęto decyzje które zmierzały do zdobycia wpływów na okręgi wojskowe i służby wewnętrzne. Zjazd wybrał również B. Jelcyna na przewodniczącego parlamentu, przy silnym sprzeciwie M. Gorbaczowa i czołowych komunistów.

⁴ H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa, Philip Wilson, 2002, s. 840.

⁵ W. Zajączkowski, *Czy Rosja przetrwa do 2002 r.*, Oficyna Wydawnicza Most, Warszawa 1993, s. 37.

⁶ E. Zieliński, *Referendum w Rosji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1996, s. 17-18.

⁷ E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe 2005, s. 10.

Zamach stanu na prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa (sierpień 1991r.) ukazał słabość władzy Centrum Związkowego i brak skutecznego działania publicznego. Porozumienie podpisane w Białowieży przez przywódców Rosji, Ukrainy i Białorusi w dniu 8 grudnia 1991r. o rozwiązaniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) było formalnym aktem samolikwidacji związkowej władzy państwowej. Od 1992r. na terenie Rosji, jedyną zwierzchnią władzą państwową była władza państwowa Federacji Rosyjskiej. Po nieudanym przewrocie sierpniowym, przywódcy Federacji Rosyjskiej przejmowali poszczególne dziedziny władzy państwowej tworząc struktury i organizacje rosyjskiego aparatu państwowego. Stanowiska państwowe obsadzano ludźmi orientującymi się na odbudowie państwowości rosyjskiej. Władza radziecka uległa rozwiązaniu. Praktycznie władza rosyjska niewiele różniła się od rozwiązanej władzy radzieckiej. Obciążona była nawykami i zwyczajami rządów komunistycznych. Nowe instytucje państwowe miały szyldy rosyjskie, ale pracownicy tych instytucji nie przyswoili sobie nowych idei zawartych w demokratycznych aktach normatywnych, byli to najczęściej pracownicy byłych rządów władzy radzieckiej, którym przyswajanie treści demokratycznych szło bardzo opornie.

III Zjazd Nadzwyczajny Deputowanych Ludowych (28 marca – 5 kwietnia 1991r.), uchwalił wprowadzenie urzędu prezydenckiego w Federacji Rosyjskiej z dużym uprawnieniami władzy wykonawczej. Wcześniej w referendum marcowym za ustanowieniem tej instytucji wypowiedziało się 70% wyborców. 12 czerwca 1991r. w wyborach powszechnych na urząd prezydenta Federacji Rosyjskiej wybrany został 57% głosów Borys Jelcyn. V Zjazd Nadzwyczajny (10 lipca – 28 października – 2 listopada 1991 r.), na zwolnione miejsce przez B. Jelcyna wybrał na przewodniczącego Rady Najwyższej Rusłana Chasbułatowa – zwolennika obozu jelcynowskiego. Na tym Zjeździe 2 listopada B. Jelcyn otrzymał nadzwyczajne uprawnienia na okres 1 roku (do 1 grudnia 1992 r.). Na mocy tych uprawnień prezydent mógł mianować członków rządu bez zatwierdzenia przez parlament, wydawać dekrety z mocą ustawy, jeżeli parlament nie zakwestionował ich w ciągu 7 dni.

W połowie czerwca 1999 r. Borys Jelcyn powierzył funkcje premiera rządu Jegorowi Gajdarowi, korzystając z ww. uprawnień. Kolejny VI Zjazd Nadzwyczajny Deputowanych Ludowych, ostro skrytykował rząd Jelcyna i pracę premiera J. Gajdora. Szczególnie za uwolnienie cen na początku roku. Deputowani wkraczali w sferę władzy wykonawczej zalecając zmniejszenie podatków, a jednocześnie zwiększenie wynagrodzeń itp. Doszło do ostrego sporu w kwestii wyraźnego określenia uprawnień władzy wykonawczej i władzy ustawodawczej. Prezydent B. Jelcyn uznał, że w tych kwestiach nie wystarczą częściowe zmiany konstytucji lecz zachodzi potrzeba uchwalenia nowej konstytucji. Władza ustawodawcza nie była skłonna do przestrzegania podziału władzy i wkraczała na sferę wykonawstwa. Na tym Zjeździe D.L., Rusłan Chasbułatow, desygnowany na

stanowisko Przewodniczącego Rady Najwyższej Federacji Rosji, przez prezydenta Jelcyna, po raz pierwszy opowiedział się przeciwko Jelcynowi, nowej konstytucji i żądał ograniczenia władzy prezydenta (Ustawa z dnia 13 października 1992 r.). Ogólnie Zjazd nie spieszył się z uchwaleniem nowej konstytucji, ponieważ przyjęcie nowej ustawy zasadniczej kończyło żywot Zjazdu.

VIII Zjazd Nadzwyczajny D.L. (10-13 marca 1993 r.) potwierdził w pełni występowanie w Rosji kryzysu konstytucyjnego, przejawiającego się w przejmowaniu funkcji władzy przez władzę wykonawczą i władzę ustawodawczą oraz wzajemne oskarżenie się o przechwytywanie uprawnień. Zjazd podjął uchwałę o przygotowaniu Ordynacji wyborczej i zobowiązał prezydenta i Radę Najwyższą do dostosowania wszystkich aktów prawnych do wymogów konstytucji. Niestety kolejny Zjazd nie podjął żadnego problemu gospodarczego czy politycznego, a został zwołany jako nadzwyczajny IX Zjazd. Z uwagi na zaostrzenie się sporu między parlamentem a rządem i prezydentem. Prezydent w swym orędziu do narodu, przemówieniu TV w dniu 20 marca 1993 r. ogłosił wprowadzenie rządów prezydenckich i referendum. Został zmuszony do wycofania się ze swych zapowiedzi, ponieważ Sąd Konstytucyjny ocenił je jako sprzeczne z konstytucją. Jednak referendum mające w zamierzeniu legitymizację władz Federacji odbyło się 25 kwietnia 1993r. W referendum tym obywatele mieli możliwość wypowiedzenia się na cztery pytania, które miały istotne znaczenie dla rozwiązania konfliktu między władzą wykonawczą i władzą ustawodawczą oraz w konsekwencji dla stabilizacji sytuacji w Państwie.

Wyniki referendum wykazały, że wyborcy 64,2% głosowało⁸, poparli prezydenta B. Jelcyna i dali mu legitymację władzy i podstawę do rozwinięcia działań bardziej zdecydowanych. Za pilne działanie prezydenta B. Jelcyn uznał uchwalenie nowej Konstytucji i przeprowadzenie wyborów do parlamentu. Negatywnie referendum ocenił Przewodniczący Rady Najwyższej R. Chasbułatow twierdząc, że wprowadziło rozłam w społeczeństwie i jest kolejnym etapem osłabienia państwa. Rzeczywiście referendum zapewniło prezydenta, że jego działania idą zgodnie z wolą narodu. Nadal w Rosji występował stan podwójnej władzy: prezydenta i parlamentu. Armia zachowywała neutralność. Opozycja parlamentarna robiła wszystko aby zablokować starania prezydenta o szybkie uchwalenie konstytucji. W ocenie prezydenta B. Jelcyna było, że następny krok jaki powinien zrobić nie będzie legalnym w stosunku do ustroju konstytucyjnego pochodzącego z systemu komunistycznego, a wymogi normalnego funkcjonowania państwa nakazywały jak najszybsze działania w kierunku rozwiązania narastającego problemu.

W tej sytuacji prezydent dekretem z 21 września 1993r. dokonał rozwiązania Zjazdu deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej, jednocześnie do czasu wyborów parlamentarnych (12 grudnia 1993r.) wprowadził rządy prezydenckie.

⁸ E. Zieliński, *Referendum w Rosji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1996, s. 18.

Z punktu toczących się przemian ustrojowych nie tylko chodziło o interes władzy wykonawczej i ustawodawczej lecz o charakter i kierunek zmian i rozwoju państwowości Rosji. Sędzia Sądu Konstytucyjnego Rosji Ernst Amiestistow stwierdził, że jest to konflikt między przeszłością a przyszłością, między niewolnictwem a zniewoleniem, komunistyczną i faszystowską przeszłością tego kraju, a demokratyczną przyszłością⁹

W nocy z 21 na 22 września 1993 r. po rozwiązaniu parlamentu zebrała się Rada Najwyższa pod kierownictwem R. Chasbułatowa i orzekła, że Borys Jelcyn dokonał zamachu stanu, w związku z tym pozbawiła Jelcyna pełnienia obowiązków prezydenta. Decyzję Rady Najwyższej zatwierdził Zjazd Deputowanych Ludowych.

Po długim oblężeniu (11 dni) Biały Dom, gdzie przebywały grupy opozycyjne, został zaatakowany przez rządowe wojsko wierne prezydentowi Jelcynowi. Pucz pochłonął ponad 150 ofiar. Przywódcy puczu R. Chasbułatow, A. Ruckoj oraz parlamentarni ministrowie zostali aresztowani.

Został ostatecznie rozwiązany konflikt między władzą wykonawczą i władzą ustawodawczą.

Wybory 12 grudnia 1993 r. wyłoniły dwuizbowy parlament rozpoczynając tym samym nowy okres rosyjskiego parlamentaryzmu. Przyjęto też konstytucję stanowiącą nowy ustrój państwowy Rosji.

W referendum wzięło udział 58% wyborców, a za projektem prezydenckiej konstytucji opowiedziało się 54% głosujących.

Wyborcy, obywatele Rosji, dali w ten sposób uprawnienia władzy państwowej do stosowania nowych rozwiązań ustrojowych w Rosji, budowy nowej struktury rządów i wprowadzenia nowych praw i swobód obywatelskich. Uchwalenie konstytucji 12 grudnia 1993 roku przez powszechne głosowanie, zakończyło panujący w Rosji stan tymczasowości i pozwoliło na normalizację życia społecznego.

Rozpad ZSRR obok zmian związanych z przekształceniem się w Federację Rosyjską, wywołał proces uzyskiwania niepodległości przez kraje i narody zamieszkujące jego terytorium.

Porozumienie o powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw, podpisane wcześniej w Białowieży przez przywódców Rosji, Białorusi i Ukrainy, umożliwiło podpisanie w stolicy Kazachstanu Ałma-Acie w dniu 21 grudnia 1991 r. porozumienia o utworzeniu WNP przez pozostałe były republiki radzieckie. W Ałma-Acie oprócz trzech republik inicjujących powstanie WNP, porozumienie podpisali przedstawiciele: Azerbejdżanu, Armenii, Kazachstanu, Kirgistanu, Turkmenistanu, Mołdawii, Tadżykistanu i Uzbekistanu. Po objęciu w Gruzji w 1993 r. urzędu prezydenta przez Edwarda Szewardnadzego, państwo Gruzja wstąpiła również do WNP¹⁰. W Ałma-Acie podjęto decyzję, że Rosja będzie kontynuować członkostwo

⁹ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

¹⁰ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych*

ZSRR w Organizacji Narodów Zjednoczonych. Do WNP nie wstąpiły republika Estonii, Litwy i Łotwy. Celem związania WNP było stworzenie jednolitego organizmu gospodarczego na terenach byłego ZSRR. Jednocześnie w stosunkach między Moskwą a państwami WNP ukształtowały się jakby trzy relacje:

- bliskiej współpracy – Białoruś, Kazachstan, Kirgistan,
- dystansowania się wobec kierowniczej roli Federacji Rosyjskiej – Ukraina,
- drogi pośredniej – obejmującej pozostałe państwa WNP.

Między poszczególnymi państwami zawarto układy paliwowo-energetyczne. W celu obrony wspólnej przestrzeni energetycznej powołano Radę WNP ds. energii elektrycznej. Powstała Unia Gospodarcza WNP gdzie postawiono takie zagadnienia jak:

- utworzenie stowarzyszenia wolnego handlu,
- unia celna,
- wspólny rynek towarów, kapitału i siły roboczej.

Moskwa dla byłych partnerów związkowych pozostała najważniejszym partnerem, jest odbiorcą ca 70% produktów Wspólnoty. Rosja jest głównym dostawcą gazu, ropy i jej produktów oraz energii elektrycznej. Kraje o słabej gospodarce są ciągle uzależniane od Rosji. Państwa WNP są świadome tego, że ich partnerstwo z Rosją jest z jednej strony konieczne i niezbędne, a z drugiej tak duże uzależnienie całych sektorów przemysłowych i wysokie zadłużenie w bankach Rosji ogranicza samodzielność podmiotów i traktowania ich jako równouprawnionych partnerów.

Od samego początku współpraca między członkami WNP nie układała się korzystnie dla wszystkich. Obroty handlowe systematycznie spadały z 138 mld dolarów w 1991 r. do 91 mld w 2000 r.¹¹. Rosja aby zapobiec procesom usamodzielniania się poszczególnych państw powołała Euroazjatycką Wspólnotę Gospodarczą, do której wstąpiły: Rosja, Białoruś, Kazachstan, Kirgistan i Tadżykistan. Inne państwa jak: Gruzja, Ukraina, Uzbekistan, Azerbejdżan, Mołdawa, utworzyły organizację o nazwie GUUAM. Dość prężne działanie spowodowało uzyskanie w 2001 r. statutu Unii Celnej, ponadto obroty handlowe tej organizacji systematycznie, corocznie wzrastały w granicach 50%. W 2004 r. Rosja jednostronnie anulowała porozumienie o ruchu bezwizowym, uzasadniając to względami bezpieczeństwa Rosji. Ruch bezwizowy był podstawą wymiany handlowej, jego likwidacja zmniejszyła obroty między państwami WNP. W maju 1992 r. prezydent B. Jelcyn¹² wydał dekret o utworzeniu Armii Rosyjskiej z sił WNP. W Taszkencie podjęto próbę utworzenia oddziałów pokojowych i sił rozjemczych WNP. Nie powstały również Zjednoczone Siły Zbrojne WNP. Sztab koordynacyjny ds.

w Rosji, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

¹¹ M. Kacewicz, *Cios w Putina*, Newsweek 20, s. 41.

¹² J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

współpracy wojskowej państw WNP zajmuje się głównie ochroną granic zewnętrznych, obroną przestrzeni powietrznej i kosmicznej. Struktury wojskowe utworzone w 1992 r. w Taszkencie są najbardziej widoczne podczas interwencji w Czeczenii. Integracja państw WNP jest bardzo powolna i mało skuteczna. Główną przeszkodą porozumień integracyjnych są dążenia nowych państw do niepodległości o obawy przed dominacją Rosji nad całym systemem.

Pomysł utworzenia WNP miał zastąpić radzieckie RWPG, ale okazało się że Kreml prowadzi politykę destrukcyjną, traktuje WNP jako swoją wyłączną strefę wpływów. Zdaniem J. Urbanowicza¹³ WNP przestaje być forum wymiany handlowej i integracji gospodarczej, a zaczyna być jedynie atrapą współpracy gospodarczej, której faktycznie nie ma. Dlatego państwa Wspólnoty szukają możliwości uniezależnienia się od strony rosyjskiej. Ukraina i Gruzja podjęły decyzje o wystąpieniu z WNP¹⁴. Kolejny raz potwierdza się prawda, że tylko inicjatywy wychodzące od społeczeństw danych republik mogą znaleźć ogólnonarodowe poparcie i wytyczyć właściwy kierunek integracji państw postkomunistycznych.

Ustrój polityczny Federacji Rosyjskiej i konstytucyjne podstawy władzy Prezydenta

Nowa konstytucja Rosji poprzedzona jest preambułą w której wyjaśniano uwarunkowania i podstawy. Głównie suwerenność Rosji demokratyczny charakter ustroju oraz odpowiedzialności za Ojczyznę przed współczesnymi i przyszłymi pokoleniami, wreszcie uznanie narodu za część światowej społeczności. Treść konstytucji zawarta jest w dwu częściach. Część pierwsza składa się z 9 rozdziałów. Rozdział 4 przedstawia w artykułach od 80 – 93 konstytucyjne podstawy władzy Prezydenta Federacji Rosyjskiej¹⁵.

Od prezydenta Rosji oczekuje się spełnienia funkcji zespalającej i konsolidującej różne narodowości i grupy etniczne. W warunkach rosyjskich prezydent jest nową instytucją ustrojową, która została powołana ustawą o prezydencie RSFR z 24 kwietnia 1991 roku, Eugeniusz Zieliński uważa, że Konstytucja umieściła prezydenta Federacji Rosji bardzo wysoko w hierarchii władzy państwowej: Złożoność władzy prezydenta Rosji nie można porównać do innych liderów współczesnych państw¹⁶. Prezydent Federacji Rosyjskiej łączy władzę państwa zarówno w zakresie rządzenia i prawodawstwa. Inaczej tę sprawę opisuje W. Czirkina to, że w art. 80 prezydent został nazwany głową państwa, właściwe jest każdej współczesnej demokracji. Przestając być – najwyższą osobą urzędową – rosyjski prezydent nie jest już także według obowiązującej konstytucji, głową władzy

¹³ J. Urbanowicz, *Wszel moskiewski*, Wprost 1154, s. 2.

¹⁴ A. Skierska, *Gruzja i Ukraina wyjdą z WNP*, Gazeta Wyborcza, 09.05.2006, s. 8.

¹⁵ A. Stępień, *Współczesna Rosja*, Leksykon, Łódź 1999, s. 15-30.

¹⁶ E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe 2005, s. 10.

wykonawczej¹⁷. A. Awtonomow w swym komentarzu do konstytucji stwierdził: Prezydenta Rosji trudno zakwalifikować do jakiegokolwiek gałęzi władzy¹⁸.

Tak różne opinie upoważniają mnie do przytoczenia szczegółowo w całości artykułów Konstytucji rozdział 4 o prezydencie Federacji Rosyjskiej¹⁹.

Rozdział 4 Konstytucji – Prezydent Federacji Rosyjskiej

Artykuł 80

1. Prezydent Federacji Rosyjskiej jest głową państwa.
2. Prezydent Federacji Rosyjskiej jest gwarantem Konstytucji Federacji Rosyjskiej, praw i wolności człowieka i obywatela. W trybie ustawionym przez Konstytucję Federacji Rosyjskiej podejmuje kroki mające na celu obronę suwerenności Federacji Rosyjskiej, jej niepodległości i integralności państwowej, zapewnia koordynację i współdziałanie organów władzy państwowej.
3. Prezydent Federacji Rosyjskiej zgodnie z Konstytucją Federacji Rosyjskiej i ustawami federalnymi określa podstawowe kierunki wewnętrznej i zagranicznej polityki państwa.
4. Prezydent Federacji Rosyjskiej jako głowa państwa reprezentuje Federację Rosyjską w kraju i w stosunkach międzynarodowych.

Artykuł 81

1. Prezydent Federacji Rosyjskiej jest wybierany na cztery lata przez obywateli Federacji Rosyjskiej na podstawie powszechnego, równego i bezpośredniego prawa wyborczego w głosowaniu tajnym.
2. Na Prezydenta Federacji Rosyjskiej może być wybrany obywatel Federacji Rosyjskiej mający nie mniej niż 35 lat, od co najmniej 10 lat stale zamieszkujący na terytorium Federacji Rosyjskiej.
3. Jedna i ta sama osoba nie może piastować urzędu Prezydenta Federacji Rosyjskiej dłużej niż dwie kadencje z rzędu. Tryb wyborów Prezydenta Federacji Rosyjskiej określa ustawa federalna.

Artykuł 82

1. Obejmując urząd Prezydent Federacji Rosyjskiej składa narodowi następującą przysięgę: „Przysięgam, iż realizując uprawnienia Prezydenta Federacji Rosyjskiej będę szanował i chronił prawa i wolności człowieka i obywatela, przestrzegał i bronił Konstytucji Federacji Rosyjskiej, bronił suwerenności i niepodległości, bezpieczeństwa i integralności państwa, wiernie służył narodowi”.
2. Przysięga ma charakter uroczysty i składana jest w obecności członków Rady

¹⁷ W. Czirkin, *Komentarz do art. 80-93 Konstytucji Federacji Rosyjskiej z 1993*, BN Topornin Moskwa 1997, s. 468.

¹⁸ A. Awtonomow, *Komentarz do części pierwszej Konstytucji Federacji Rosyjskiej*, BN Topornin Moskwa 1997, s. 135.

¹⁹ A. Kubik, *Konstytucja Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000, s. 80-93.

Federacji, deputowanych Dumy Państwowej i sędziów Trybunału Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej.

Artykuł 83

Prezydent Federacji Rosyjskiej:

- a) Powołuje za zgodą Dumy Państwowej Premiera Rządu Federacji Rosyjskiej;
- b) Ma prawo przewodniczyć posiedzeniom Rządu Federacji Rosyjskiej;
- c) Odwołuje Rząd Federacji Rosyjskiej;
- d) Przedstawia Dumie Państwowej kandydata na stanowisko Prezesa Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej; składa w Dumie Państwowej wniosek o odwołanie ze stanowiska Prezesa Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej;
- e) Na wniosek Premiera Rządu Federacji Rosyjskiej powołuje na stanowisko i odwołuje ze stanowiska wicepremierów Rządu Federacji Rosyjskiej oraz ministrów federalnych;
- f) Przedstawia Radzie Federacji kandydatów na stanowiska sędziów Trybunału Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej; Sądy Najwyższego Federacji Rosyjskiej, Naczelnego Sądu Arbitrażowego Federacji Rosyjskiej; jak również kandydata na stanowisko Prokuratora Generalnego Federacji Rosyjskiej; przedkłada w Radzie Federacji wniosek o odwołanie ze stanowiska Prokuratora Generalnego Federacji Rosyjskiej; powołuje sędziów innych sądów federalnych.
- g) Tworzy i przewodniczy Radzie Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, której status określa ustawa federalna;
- h) Zatwierdza doktrynę wojenną Federacji Rosyjskiej;
- i) Tworzy Administrację prezydenta Federacji Rosyjskiej;
- j) Powołuje i odwołuje pełnomocnych przedstawicieli Prezydenta Federacji Rosyjskiej;
- k) Powołuje i odwołuje najwyższe dowództwo Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej;
- l) Powołuje i odwołuje po konsultacji z właściwymi komitetami lub komisjami izb Zgromadzenia Federalnego przedstawicieli dyplomatycznych Federacji Rosyjskiej w państwach obcych oraz organizacjach międzynarodowych.

Artykuł 84

Prezydent Federacji Rosyjskiej:

- a) Zarządza wybory do Dumy Państwowej zgodnie z Konstytucją Federacji Rosyjskiej i prawem Federalnym;
- b) rozwiązuje Dumę Państwową w przypadkach i w trybie przewidzianych przez Konstytucję Federacji Rosyjskiej;
- c) zarządza referendum w trybie ustanowionym przez federalną ustawę konstytucyjną;
- d) przedkłada projekty ustaw Dumie Państwowej;
- e) podpisuje i ogłasza ustawy federalne;
- f) zwraca się do Zgromadzenia Federalnego z dorocznymi orędziami o stanie państwa i podstawowych kierunkach wewnętrznej i zagranicznej polityki państwa.

Artykuł 85

1. Prezydent Federacji Rosyjskiej może korzystać procedury rozjemczej w celu

rozstrzygnięcia sporów między organami władzy państwowej Federacji Rosyjskiej a organami władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej, jak również między organami władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej.

W przypadku nieosiągnięcia porozumienia może on powierzyć rozstrzygnięcie sporu właściwemu sądowi.

2. Prezydent Federacji Rosyjskiej ma prawo zawieszać obowiązywanie aktów organów władzy wykonawczej podmiotów Federacji Rosyjskiej w przypadku, gdy akty te są sprzeczne z Konstytucją Federacji Rosyjskiej, ustawami federalnymi i międzynarodowymi zobowiązaniami Federacji Rosyjskiej lub naruszają prawa i wolności człowieka i obywatela – nim kwestię tę rozstrzygnie właściwy sąd.

Artykuł 86

Prezydent Federacji Rosyjskiej:

- a) kieruje polityką zagraniczną Federacji Rosyjskiej;
- b) prowadzi rokowania i podpisuje międzynarodowe porozumienia Federacji Rosyjskiej;
- c) podpisuje listy ratyfikacyjne;
- d) przyjmuje listy uwierzytelniające i odwołujące akredytowanych przy nim przedstawicieli dyplomatycznych.

Artykuł 87

1. Prezydent Federacji Rosyjskiej jest Najwyższym Zwierzchnikiem Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej.
2. W przypadku agresji przeciwko Federacji Rosyjskiej lub bezpośredniej groźby agresji Prezydent Federacji Rosyjskiej wprowadza na terytorium Federacji Rosyjskiej lub w jej poszczególnych częściach stan wojenny, niezwłocznie powiadamiając o tym Radę Federacji i Dumę Państwową.
3. Warunki stanu wojennego określa federalna ustawa konstytucyjna.

Artykuł 88

Prezydent Federacji Rosyjskiej w okolicznościach i w trybie przewidzianych federalną ustawą konstytucyjną wprowadza na terytorium Federacji Rosyjskiej lub w jej poszczególnych częściach stan wyjątkowy, niezwłocznie powiadamiając o tym Radę Federacji i Dumę Państwową.

Artykuł 89

Prezydent Federacji Rosyjskiej:

- a) rozstrzyga kwestie dotyczące obywatelstwa Federacji Rosyjskiej i udziela azylu politycznego;
- b) nadaje odznaczenia państwowe Federacji Rosyjskiej, tytuły honorowe Federacji Rosyjskiej, jak również wyższe stopnie wojskowe i wyższe tytuły specjalne.
- c) stosuje prawo łaski.

Artykuł 90

1. Prezydent Federacji Rosyjskiej wydaje dekrety i rozporządzenia.

2. Dekrety i rozporządzenia Prezydenta Federacji Rosyjskiej mają moc obowiązującą na całym terytorium Federacji Rosyjskiej.
3. Dekrety i rozporządzenia Prezydenta Federacji Rosyjskiej nie powinny być sprzeczne z Konstytucją Federacji Rosyjskiej i ustawami federalnymi.

Artykuł 91

Prezydent Federacji Rosyjskiej jest osobą nietykalną.

Artykuł 92

1. Prezydent Federacji Rosyjskiej
Przystępuje do pełnienia obowiązków z chwilą złożenia przysięgi i zaprzestaje ich pełnienia wraz z upływem swej kadencji z chwilą złożenia przysięgi przez nowo wybranego Prezydenta Federacji Rosyjskiej.
2. Prezydent Federacji Rosyjskiej zaprzestaje pełnienia obowiązków przedterminowo w przypadku swego ustąpienia, trwałej, spowodowanej stanem zdrowia, niezdolności do wykonywania obowiązków lub złożenia z urzędu, przy czym wybory Prezydenta Federacji Rosyjskiej winny się odbyć nie później niż w trzy miesiące od chwili przedterminowego zaprzestania pełnienia obowiązków.
3. W każdym przypadku, gdy Prezydent Federacji Rosyjskiej nie jest w stanie pełnić swych obowiązków, czasowo pełni je Premier Rządu Federacji Rosyjskiej. Pełniący obowiązki Prezydenta Federacji Rosyjskiej nie ma prawa rozwiązywać Dumy Państwowej, zarządzać referendum, jak również zgłaszać propozycji poprawek i rewizji przepisów Konstytucji Federacji Rosyjskiej.

Artykuł 93

1. Prezydent Federacji Rosyjskiej może być złożony z urzędu przez Radę Federacji jedynie na podstawie wysuniętego przez Dumę Państwową oskarżenia o zdradę stanu lub popełnienie innego ciężkiego przestępstwa, potwierdzonego orzeczeniem Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej o wystąpieniu w działaniach Prezydenta Federacji Rosyjskiej znamion przestępstwa oraz orzeczeniem Trybunału Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej o spełnieniu przewidzianych prawem wymogów odnośnie procedury wysunięcia oskarżenia.
2. Uchwała Dumy Państwowej o wysunięciu oskarżenia, jak i uchwała Rady Federacji o złożeniu Prezydenta z urzędu winny być podjęte większością dwóch trzecich ogólnej liczby głosów w każdej z izb, z inicjatywy co najmniej jednej trzeciej deputowanych Dumy Państwowej, i w sytuacji, gdy specjalna komisja Powołana przez Dumę Państwową wydała stosowne orzeczenie.
3. Uchwała Rady Federacji o złożeniu z urzędu Prezydenta Federacji Rosyjskiej winna być podjęta nie później niż w ciągu trzech miesięcy od chwili wysunięcia przez Dumę Państwową oskarżenia przeciwko prezydentowi. Jeśli w tym terminie Rada Federacji nie podejmuje uchwały, oskarżenie przeciwko prezydentowi uważane będzie za oddalone.

E. Zieliński rozległe uprawnienia prezydenta Federacji Rosyjskiej podzielił na cztery grupy²⁰:

1. ogólne uprawnienia jako głowy państwa i głównego podmiotu rządzenia,
2. uprawnienia w stosunku do narodu i parlamentu,
3. uprawnienia w stosunku do Rządu Federacji,
4. uprawnienia do sądów szczebla federalnego.

W pierwszej grupie uprawnienia obejmują reprezentowanie Federacji Rosyjskiej wewnątrz kraju i na zewnątrz. Ukierunkowanie polityki wewnętrznej i zewnętrznej państwa. Powoływanie i odwoływanie dyplomatów Federacji w państwach obcych i organizacjach międzynarodowych. Pełnienie funkcji najwyższego zwierzchnika sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej i zatwierdzania doktryny wojennej Federacji, oraz stały kontakt z administracją prezydenta Federacji Rosyjskiej. Druga grupa uprawnień to zarządzanie referendum i wyborów do Dumy Państwowej, rozwiązywania Dumy Państwowej, złożenie urzędu prezydenta Rodzic Federacji, przedkładanie projektów ustaw, podpisywanie i ogłaszanie ustalonych ustaw Federacji, zgłaszanie weta w stosunku do ustaw Federacji. Ponadto wygłaszanie na Zgromadzeniu Federalnym dorocznego orędzia o stanie państwa i podstawowych kierunkach polityki wewnętrznej zagranicznej państwa. Uprawnienia do Rządu Federacji są związane z powoływaniem premiera rządu i za zgodą Dumy Państwowej powoływaniem i odwoływaniem członków rządu na wniosek premiera. Prezydent może zdymisjonować cały rząd Federacji w przypadku powtórnego wotum nieufności, a także odmowy przez Dumę Państwową wyrażenia wotum zaufania dla rządu. Prezydent określa politykę rządu i wpływa na jej realizację. W stosunku do sądów szczebla federalnego uprawnienia prezydenta są ograniczone i sprowadzają się do przedstawienia Radzie Federacji kandydatów na stanowiska sędziów: Sądu Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego i Naczelnego Sądu Arbitrażowego F.R. Prezydent może zwrócić się do Sądu Konstytucyjnego o rozstrzygnięcie kwestii zgodności ustaw z Konstytucją. Prezydent Federacji Rosyjskiej wydając dekrety może za ich pośrednictwem wpływać na zmianę sytuacji w sądownictwie.

Władzy prezydenta Federacji Rosyjskiej bez pośrednio podlegają dwie bardzo ważne instytucje: Rada Bezpieczeństwa i Rada Państwa Federacji Rosyjskiej.

Rada Bezpieczeństwa powołana art. 83 Konstytucji Federacji Rosyjskiej jest organem przygotowującym decyzje prezydenta w sprawach związanych z bezpieczeństwem interesów jednostki, społeczeństwa i państwa przed zagrożeniami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Przewodniczącym Rady jest prezydent, a stałymi członkami najwyżsi przedstawiciele władz Federacji Rosyjskiej.

Rada państwa jest organem konsultacyjnym pozakonstytucyjnie na mocy dekretu prezydenta Federacji Rosji w dniu 1 września 2000 r. Poza przewodniczącym – prezydentem Federacji Rosyjskiej do Rady Państwa należą jako członkowie

²⁰ E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe 2005, s. 10.

przywódcy regionalni: gubernatorzy, szefowie administracji, prezydenci. Rada Państwa jest instytucją pomocną w rozpatrywaniu spraw istotnych dla funkcjonowania państwa i społeczeństwa. Liderzy regionalnych podmiotów zostali włączeni w proces tworzenia decyzji prezydenckich.

Zasadniczą sprawą jest fakt, że konstytucja nadaje prezydentowi tytuł głowy państwa. Nie zalicza funkcji prezydenta do żadnej z trzech rodzajów władzy. Jednak bardzo szerokie kompetencje prezydenta Federacji Rosyjskiej mają znamiona prezydenckiego systemu rządów. Uprawnienia konstytucyjne wyniosły prezydenta Federacji Rosyjskiej bardzo wysoko, z tej racji spełnia on rolę gwaranta konstytucji, praw i wolności obywatela. Może wystąpić w roli czynnika rządzącego lub inicjującego organy władzy federacji i organy władzy podmiotów federacji. Stworzenie silnego ośrodka władzy spowodowane było kryzysem polityczno – ekonomicznym państwa i miało zapewnić swobodę działań prezydenta w celu realizacji niezbędnych reform ustrojowych. Centralizacja władzy ma również swoją wielowiekową tradycję polityczno-historyczną²¹. Wybory wykazały, że społeczeństwo popiera taki rodzaj ustroju prezydenckiego, w swych oczekiwaniach liczy na odrodzenie się mocarstwowości Rosji.

Trójpodział władzy

W ustroju konstytucyjnym Federacji Rosyjskiej istnieje system wspólnych naczelnych organów państwowych. Panuje zasada jednolitości tych organów, co oznacza, że panuje zwarty system wzajemnie powiązanych i uzupełniających się podmiotów stanowiących całość. Wszystkie organy wchodzące w skład tego systemu prowadzą swą działalność samodzielnie, ale są ze sobą ściśle powiązane. Między wszystkimi jednostkami władzy państwowej występuje ścisła zależność organizacyjno – prawna²².

Władza państwowa w Federacji Rosyjskiej dzieli się na:

- władzę ustawodawczą,
- władzę wykonawczą,
- władzę sądowniczą.

Władza ustawodawcza jest powoływana w drodze wolnych wyborów i ma charakter przedstawicielski wielu narodów wchodzących w skład Federacji Rosyjskiej (art. 3 i 94 konstytucji Federacji Rosyjskiej). Władza ustawodawcza działa w zakresie wyznaczonym przez konstytucję i stanowi parlament Federacji Rosyjskiej. Zgodnie z art. 95 Konstytucji parlament składa się z dwu izb: izba niższa – Duma Państwowa, izba wyższa – Rada Federacji. Głównym zadaniem Dumy Państwowej jest rozpatrywanie i uchwalanie ustaw (art. 105 pkt. 2 Konstytucji), również

²¹ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

²² E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe 2005, s. 25-27.

poprawek, zmian i uzupełnień. Podmiotami, które wnoszą do izby niższej projekty uchwał są: prezydent federacji, Rada Federacji i jej członkowie, deputowani Dumy, rząd Federacji, organy władzy podmiotów federacji, a także Sądy: Najwyższy, Konstytucyjny i Arbitrażowy. Uchwały izby niższej są akceptowane większością głosów ogólnej liczby deputowanych. Następnie uchwały przekazuje się do rozpatrzenia Radzie Federacji, która akceptuje lub sprzeciwia się danej ustawie. Po wniesieniu poprawek ewentualnych uwag i akceptacji przez Radę Federacji, ustawę przedstawia się prezydentowi Federacji Rosyjskiej, który w ciągu 14 dni ją podpisuje lub odrzuca²³. Uprawnienia Rady Federacji podobnie jak Dumy są określone w konstytucji. Do Rady wchodzi po dwóch przedstawicieli z każdego podmiotu Federacji Rosyjskiej i po jednym z przedstawicielskiego i wykonawczego organu władzy państwowej. Rada powołuje i odwołuje na wniosek prezydenta federacji sędziów konstytucyjnych, przewodniczącego i jego zastępcę sądów Najwyższego i Arbitrażowego, prokuratora generalnego, członków Centralnej Komisji Wyborczej. W kompetencjach Rady leży również zarządzenie wyborów prezydenta Federacji Rosyjskiej lub rozpatrzenie wniosku Dumy o jego odwołanie.

Organami władzy wykonawczej Federacji Rosyjskiej są: rząd, premierzy, ministrowie, przewodniczący komisji państwowych. Rząd federalny jest powiązany ściśle z prezydentem federacji przez powołanie, odwołanie i inne zależności. Organami władzy wykonawczej poszczególnych republik są: prezydenci, szefowie administracji republik, rządy, premierzy rządów, ministrowie, przewodniczący państwowych komitetów. Wszyscy razem stanowią jednolity system władzy wykonawczej w Federacji Rosyjskiej²⁴.

Organy władzy wykonawczej realizują zadania wytyczone przez organy władzy ustawodawczej w oparciu o przepisy konstytucji i akta normatywne. Organy władzy wykonawczej podmiotów Federacji wypełniają zadania powierzone przez naczelne organy państwa, ustawy federalne, oraz organy prawodawcze danego podmiotu Federacji.

Trzecim organem władzy jest sądownictwo, które składa się z: Sądu Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Arbitrażowego, oraz sądów podmiotów Federacji. Wszystkie wymienione sądy są niezależne i rozpatrują sprawy według kompetencji i stanowią system sądownictwa w Federacji Rosyjskiej. Sędziowie sądów są nietykalni, mają zapewnione mieszkania, pomieszczenia służbowe, transport i łączność. Rozpoznawanie spraw jest jawne. Sprawy przy drzwiach zamkniętych dopuszczalne są tylko w przypadkach przewidzianych prawem federalnym. W postępowaniu sądowym przyjmuje się domniemanie niewinności oskarżonego, który nie ma obowiązku udowadniania swej niewinności. Państwo gwarantuje równość praw i wolności człowieka niezależnie od przekonań,

²³ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

²⁴ E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe 2005, s. 10.

religii, stanu majątkowego, rasy i narodowości. Urząd prezydenta Rosji jest ponad organami władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Przyznane mu przywileje daleko sięgają poza te władze.

Federalizm rosyjski i rola centrum federalnego

Zdaniem J. Potulskiego najlepszą próbą zdefiniowana federacji jest wyjście z punktu widzenia strukturalnego, gdzie państwo federalne ma przeważnie następujące cechy²⁵:

- konstytucja federalna ustala podział kompetencji między organy federacji i organy podmiotów wchodzących w jej skład,
- przewiduje określony tryb rozwiązywania sporów kompetencyjnych,
- niektóre akty federalne skutkują bezpośrednio na obszarze całego kraju. Przyjmuje się zasadą, że w razie konfliktu między prawem federalnym, a prawem podmiotów, następuje uchylenie lub zawieszenie aktu normatywnego podmiotu federacji;
- konstytucja federalna uznaje odrębność organów państwa federalnego i organów składowych federacji,
- organy federalne wykonują swoje funkcje na obszarze całej federacji stosowanie do kompetencji określonych w konstytucji,
- istnieje jednolite obywatelstwo federalne,
- części składowe federacji nie są traktowane jako jednostki podziału administracyjnego lecz jako podmioty, których konstytucje nie są regulowane przez władzę federalną lecz tworzone przez organy przedstawicielskie poszczególnych podmiotów wchodzących w skład federacji.

O zakresie samodzielności poszczególnych podmiotów w państwie federalnym decyduje umowa o zawarciu federacji gdzie zostają podzielone kompetencje między organem federacyjnym, a podmiotem federacji. Kwestia ta ma swój zapis w konstytucji. Federacja Rosyjska powstała jako wynik decentralizacji po rozpadzie ZSRR. Deklaracja ze stycznia 1918 r. o utworzeniu Rosyjskiej Republiki Rad miała w treści dobrowolne zrzeszanie się narodów jako federacji radzieckich republik narodowych. Ta ważna zasada dobrowolności zrzeszania została wpisana do konstytucji w lipcu 1918 r., a później zatwierdzona przez konstytucję ZSRR w roku 1924, 1936 i 1977. W państwie bolszewickim zaczął się formować specyficzny radziecki federalizm w ramach totalitarnego ustroju politycznego. Prawo ludów do samostanowienia przestawało obowiązywać tam gdzie kolidowało z interesami komunistycznego imperium. I Zjazd Rad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich zatwierdził 30 grudnia 1922 r. Deklarację o powstaniu ZSRR

²⁵ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

i Porozumienie o powstaniu ZSRR. W dokumentach tych stwierdzono, że ZSRR jest dobrowolnym zrzeszeniem równoprawnych narodów i każda z republik ma prawo do swobodnego opuszczenia związku. Wchodząc do związku państwa nie tracą nie ze swojej suwerenności narodowej. Podkreślono także, że utworzenie ZSRR jest uwieńczeniem złożonych jeszcze w 1917 r. zasad autonomii i samostanowienia narodów. Kilkudziesięcioletni okres federacyjnej państwowości radzieckiej nie dał szansy republikom na samodzielność w sferze ekonomicznej czy ustrojowej. Rolę centrum państwa pełniła partia komunistyczna, która reprezentowała silną władzę polityczną co zapewniało jedność całego państwa. Z chwilą gdy zabrakło tej władzy rozpadło się scentralizowane państwo radzieckie i nastąpiła jego regionalizacja. Oznaczało to powstawanie suwerennych państw, regiony przywłaszczały sobie uprawnienia wyżej stojącego szczebla władzy, którego nie było. Osłabienie reżimu politycznego władzy Centrum rozpoczęło proces politycznej rewolucji regionów i narodów tworzących ZSRR. Polityka głośności (jawności), hasła demokratyzacji życia społecznego obudziły ruchy narodowościowe, żądanie niezależności i prawa do odłączenia się. Pierwsze kraje Estonia, Litwa i Łotwa złożyły deklarację niepodległości i suwerenności (1988-89). Ważnym ośrodkiem zmian stał się rejon Kaukazu. Punktem zwrotnym w relacjach republiki, a władza centrum było wystąpienie w połowie 1990r Borysa Jelcyna na Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR, w którym „imperialną politykę centrum uznał za przyczynę kłopotów i nieszczęść Rosji i republik związkowych”. Wkrótce po tym wystąpieniu Borys Jelcyn został wybrany przewodniczącym Rady Najwyższej RSFRR, a I Zjazd Deputowanych Ludowych RSFRR przyjął deklarację suwerenności największego podmiotu Federacji oraz uznał nadrzędność Konstytucji i ustawodawstwa republiki na całym terytorium. Podobne deklaracje przyjął 9 kolejnych republik zgłaszając wyższość ustawodawstwa republik nad ustawodawstwem związkowym. W rezultacie następowała coraz większa niezależność głównej republiki i innych republik od centrum związkowego w Moskwie. Pozycja M. Gorbaczowa, szefa centrum Związkowego stawała się coraz bardziej fikcyjna, brak było nowej formuły federacyjnej. Wzrastała pozycja Borysa Jelcyna, który dalej dążył w kierunku zwiększenia suwerenności republik aby nie dopuścić do podpisania nowego układu związkowego przez M. Gorbaczowa i wzmocnienia pozycji partii komunistycznej. Nieudany zamach stanu w dniu 19 sierpnia 1991 r., przyspieszył upadek ZSRR. Deklarację niepodległości wcześniej ogłosiły: Estonia, Gruzja, Litwa i Łotwa, a 24 sierpnia 1991 r. Ukraina i Białoruś, 27 sierpnia 1991 r. Mołdawia, Uzbekistan, 31 sierpnia Kirgistan, 9 września Tadżykistan, 23 września Armenia, 18 października Azerbejdżan, 27 października Turkmenistan, 16 grudnia Kazachstan. Struktura RSFRR do grudnia 1990 r. była wieloetniczna, scentralizowana i unitarna²⁶. W jej skład wchodziły trzy rodzaje jednostek narodowościowo-terytorialnych: republiki

²⁶ A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji 1987-1999*, Wydawnictwo Atla2, Wrocław 2001, s. 375-377.

autonomiczne²⁷, obwody autonomiczne²⁸, okręgi autonomiczne²⁹. Układ ten był ustanowiony w okresie stalinowskim i późniejszym czasie nie uległ zmianie. Największe znaczenie miały republiki autonomiczne, które posiadały: własną konstytucję, własną nomenklaturę polityczną, instytucje narodowej suwerenności. Dążenia republik autonomicznych do uniezależnienia się od władzy centrum uzyskały nazwę regionalizacji lub suwerenizacji. Strefa niezadowolenia narodowościowego i etnicznego najbardziej wystąpiła na Kaukazie, w niektórych rejonach Syberii, a dążenia secesjonistyczne były najsilniejsze na terytorium Baszkirii, Tatarii i Czeczenii. Procesy decentralizacji i upodmiotowienia prowincji państwa, przebiegały przy dużych oporach władzy federalnej i silnych naciskach jednostek terytorialnych. Władza centrum zajęta problemami walki o władze nie umiała uregulować stosunków z narodowościami, grupami etnicznymi, jednostkami terytorialnymi, domagającymi się zwiększenia samodzielności, uwolnienia od władz centrum. Kryzys państwa, a głównie kryzys centralnych organów władzy, sprzyjał rozkładowi struktur władzy w terenie. Regionalni liderzy kierując się własnymi ambicjami politycznymi, podejmowali ważne decyzje dotyczące spraw bankowości, cen, rezerw żywności nie licząc się z prawem federalnym. Zapanowała samowola, naruszanie porządku prawnego państwa³⁰. O sile tych poczynań świadczą decyzje podjęte przez władze niektórych podmiotów z rejonów Syberii i Dalekiego Wschodu, świadczące o możliwości przekształcenia ich terytorium w suwerenne republiki. Cztery autonomiczne obwody podjęły jednostronną decyzję o oddzieleniu się od jednostek administracyjnych, w skład których dotychczas wchodziły. Prowincje państwa korzystały z konfliktu na najwyższych szczeblach władzy. Samodzielności republik autonomicznych sprzyjał M. Gorbaczow, który chciał je włączyć do prac nad nowym układem związkowym. Borys Jelcyn głosił hasła „bierzcie tyle suwerenności ile zdołacie udźwignąć”. W roku 1991 usamodzielnienie się prowincji było tak daleko zaawansowane, że niemożliwy był już powrót do centralnego systemu zarządzania państwem. Latem 1991r. generał wojsk radzieckich Dżochar Dudajew proklamował niepodległą Republikę Czeczenii. Fakt ten udowodnił, że zaistniała realna groźba dezintegracji terytorialnej państwa.

25 października 1991r. ukazało się oświadczenie przywódców republik wchodzących w skład RSFRR w którym wskazano, że „Rosja powinna zostać utrzymana jako jedno i niepodzielne państwo federalne”. Oświadczenie to było podstawą do podpisania 31 marca 1992r. w Moskwie układu federalnego. Układ

²⁷ S. Kowaliow, *Będzie tak jak jest*, Nowe Państwa 1/2007, s. 86.

²⁸ W. Zajączkowski, *Czy Rosja przetrwa do 2002r.*, Oficyna Wydawnicza Most, Warszawa 1993, s. 37.

²⁹ A. Awtonomow, *Komentarz do części pierwszej Konstytucji Federacji Rosyjskiej*, BN Topornin Moskwa 1997, s. 135.

³⁰ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

podpisało 87 podmiotów federacji, układu nie podpisały Czeczenia i Tatarstan. 21 kwietnia 1992r. VI Zjazd Deputowanych Ludowych zmienił oficjalną nazwę państwa. W miejsce Rosyjskiej Socjalistycznej Federacji Republik Radzieckich, przyjęto nazwą Federacja Rosyjska – Rosja. Układ federacyjny objął 89 jednostek terytorialnych³¹, w tym: 21 republik, 6 krajów, 52 obwody, 10 okręgów autonomicznych. Zatwierdzono pełnoprawność podmiotów federacji republik, krajów, obwodów, autonomiczne obwody i okręgi oraz dwa miasta, które otrzymały status jednostek terytorialnych: Moskwa i Sankt-Petersburg. Układ federacyjny określał prawne zależności między federacją a podmiotami wchodzącymi w jej skład. W preambule układu zapisano podstawowe zasady federalizmu rosyjskiego:

- jedność narodów Rosji,
- rozgraniczenie pełnomocnictw między organami władzy federalnej a podmiotami,
- samodzielność realizacji zadań władzy państwowej republiki w ramach ich pełnomocnictw,
- priorytet praw i swobód człowieka i obywatela niezależnie od narodowości,
- przyjęto priorytet praw i konstytucji federalnej,
- pierwszeństwo międzynarodowych aktów prawnych ratyfikowanych przez Rosję nad ustawodawstwem wewnętrznym,
- przedstawicielstwo republik w organach władzy federalnej.

Dodatkowo uzgodniono:

- prawo do zawierania umów międzynarodowych i prowadzenia handlu zagranicznego,
- naturalne bogactwa każdej republiki uznano za własność danej republiki, a nie własność federalną,
- w wypadku sprzeczności między prawem federalnym a prawem lokalnym podmiotu federacji – pierwszeństwo należy się prawu lokalnemu.

Układ federalny utrzymał w mocy nierówność pomiędzy statusem poszczególnych podmiotów, które powstały w okresie państwa radzieckiego.

Nierówność prawa polegała na tym, że republiki uzyskały status państw i miały swoje konstytucje, parlamenty, rządy, wybieranych prezydentów, sądy konstytucyjne oprócz powszechnych. Narody republik uznano za właścicieli ziemi, wód i bogactw naturalnych.

Kraje i obwody zamiast konstytucji miały statuty uchwalane przez miejscowe ciała ustawodawcze. Szefów administracji tych podmiotów (Gubernatorów) powoływał i odwoływał prezydent Rosji. Urzędy te podlegały kontroli rządu federalnego. Okręgi autonomiczne i Żydowski Obwód Autonomiczny posiadały statuty uchwalane przez Radę Najwyższą Rosji³². Układ Federacyjny pozostawiał duże swobody interpretacji poszczególnych zapisów i nie był dobrym rozwiązaniem

³¹ E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe 2005, s. 17-22.

³² J. Potulski, *Idea i praktyka Federalizmu w Rosji*, Toruń 2004, s. 43-83.

ustrojowych problemów państwa. Przygotowywano go pośpiesznie pod wpływem bieżącej sytuacji politycznej w kraju. Uprzywilejowanie republik gdzie przypadają niewiele ponad 13% zaludnienia, faworyzowanie tych podmiotów kosztem innych podmiotów Federacji spowodowało duży sprzeciw krajów i obwodów.

Podmioty federacji aktywnie uczestniczyły w konflikcie między prezydentem B. Jelcynem a Radą Najwyższą, swoje poparcie dla strony konfliktu uzależniały od przyznanych im ustępstw. Prezydent B. Jelcyn potrzebował dużego poparcia regionalnych elit politycznych. Po rozwiązaniu parlamentu i przyjęciu nowej konstytucji państwa w drodze ogólnonarodowego referendum – sytuacja w kraju zaczęła się stabilizować. Nowa konstytucja przyjęta 12 grudnia 1993r. przyjęła podstawowe zasady układu federacyjnego z 1992 r., zaproponowała również zdjęcie z nazw republik słowa „suwerenny”. Konstytucja nie podtrzymała ustaleń z traktatu federalnego republiki. Zostały odrzucone pretensje regionów do posiadania suwerenności oraz własnego ustawodawstwa nadrzędnego wobec ustaw federalnych. Był to najważniejszy element zapisów konstytucyjnych relacji centrum - regiony.

Nowa Konstytucja Federacji Rosyjskiej, niektóre obszary działania zastrzega do wyłącznej Kompetencji Federacji Rosyjskiej – Centrum federalnego – art. 71 K.F.:

1. Uchwalanie i zmiana Konstytucji Federacji Rosyjskiej i ustaw federalnych oraz kontrola ich przestrzegania.
2. Ustrój federalny i terytorium Federacji Rosyjskiej.
3. Regulowanie i ochrona praw i wolności człowieka i obywatela, obywatelstwa w Federacji Rosyjskiej – regulowanie i ochrona praw mniejszości narodowych.
4. Określanie systemu federalnych organów władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, trybu ich organizacji i działania, powoływania federalnych organów władzy państwowej.
5. Federalna własność państwowa i zarządzanie nią.
6. Określanie podstaw polityki federalnej i federalne programy w dziedzinie państwowego, ekonomicznego, ekologicznego, społecznego, kulturalnego i narodowego rozwoju Federacji Rosyjskiej.
7. Stanowienie prawnych podstaw jednolitego rynku, uregulowanie zagadnień finansowych, dewizowych, kredytowych i celnych. Emisji pieniądza, zasady polityki cenowej, federalnych służb ekonomicznych łącznie z bankami federalnymi.
8. Budżet federalny, federalne podatki i opłaty, federalne fundusze rozwoju regionalnego.
9. Federalne systemy energetyczne, energetyka jądrowa, materiały rozszczepialne, transport federalny, federalne linie komunikacyjne, federalna informacja i łączność, działalność w kosmosie.
10. Polityka zagraniczna i stosunki międzynarodowe Federacji Rosyjskiej, umowy międzynarodowe Federacji Rosyjskiej, sprawy wojny i pokoju.

11. Stosunki gospodarcze Federacji Rosyjskiej z zagranicą.
12. Obrona i bezpieczeństwo, produkcja na potrzeby obronności, określanie trybu sprzedaży i zakupu broni, amunicji, sprzętu wojskowego i innego mienia wojskowego, wytwarzania substancji trujących, środków narkotycznych i tryb ich wykorzystania.
13. Określanie statusu i ochrona granicy państwowej, morza terytorialnego przestrzeni powietrznej, wyłącznej strefy ekonomicznej oraz szelfu kontynentalnego Federacji Rosyjskiej.
14. Ustrój sądów, prokuratura, ustawodawstwo karne, karnoprosesowe i karno wykonawcze, amnestia i prawo łaski, ustawodawstwo cywilne i cywilno procesowe i arbitrażowo procesowe, prawne regulowanie własności intelektualnej.
15. Federalne prawo kolizyjne.
16. Służba meteorologiczna, normy, wzorce, system metryczny, rachuba czasu, geodezja, kartografia, nazewnictwo geograficzne, oficjalna statystyka i rachunkowość.
17. Odznaczenie państwowe i tytuły honorowe Federacji Rosyjskiej.
18. Federalna służba państwowa.

Do wspólnego zakresu działania Federacji Rosyjskiej i podmiotów Federacji zaliczono:

1. Zapewniania zgodności konstytucji i ustaw republik, statutów i innych normatywnych aktów prawnych krajów, obwodów, miast o znaczeniu federalnym, obwodu autonomicznego i okręgów autonomicznych z Konstytucją Federacji Rosyjskiej i ustawianiu federalnymi.
2. Ochrona praw i wolności, ochrona praw mniejszości narodowych. Zapewnianie praworządności oraz porządku i bezpieczeństwa publicznego, reżym stref przygranicznych.
3. Problemy władania, użytkowania i rozporządzania ziemią, kopalinami oraz wodnymi i innymi zasobami naturalnymi.
4. Rozgraniczenie własności państwowej.
5. Korzystanie z zasobów przyrody, ochrona środowiska naturalnego i zapewniania bezpieczeństwa ekologicznego, obszary przyrodnicze podlegające szczególnej ochronie, ochrona zabytków historii i kultury.
6. Ogólne problemy wychowania, kształcenia, nauki, kultury, kultury fizycznej i sportu.
7. Koordynacja zagadnień ochrony zdrowia, ochrona rodziny, macierzyństwa i ojcostwa, praw dziecka, ochrona socjalna łącznie z ubezpieczeniami społecznymi.
8. Walka z katastrofami, klęskami żywiołowymi, epidemiami oraz likwidowanie ich skutków.

9. Określanie ogólnych zasad nakładania podatków i opłat w Federacji Rosyjskiej.
10. Ustawodawstwo administracyjne, administracyjno-procesowe, ustawodawstwo pracy, ustawodawstwo rodzinne, lokalowe, rolne, wodne, leśne, prawo górnicze i dotyczące ochrony środowiska naturalnego.
11. Kadry organów sądowych i organów ochrony prawnej, adwokatura i notariat.
12. Ochrona odwiecznych obszarów osiedlenia i tradycyjnego sposobu życia niewielkich liczebnie wspólnot etnicznych.
13. Określanie ogólnych zasad organizacji systemu organów władzy państwowej i samorządu terytorialnego.
14. Koordynowanie kontaktów międzynarodowych i kontaktów gospodarczych podmiotów Federacji Rosyjskiej z zagranicą; wykonywanie umów międzynarodowych zawartych przez Federację Rosyjską.

Wszystkie wymienione tu przepisy i zestawy tematyczne w równym stopniu dotyczą republik, krajów, obwodów, miast o znaczeniu federalnym, obwodu autonomicznego i okręgów autonomicznych. W ten sposób Konstytucja Federacji Rosyjskiej traktuje wszystkie podmioty Federacji jako równoprawne. Jeżeli występują sprawy wykraczające poza zakres działania wyłącznie Federacji Rosyjskiej i zakres działania wspólny czyli Federacji i podmiotów Federacji, wtedy podmioty Federacji dysponują całkowitą samodzielnością. Podobnie system prawny obowiązujący w Rosji opiera się na zasadzie bezwzględnej nadrzędności Konstytucji Federacji Rosyjskiej oraz ustaw Federalnych. W zakresie w którym sprawy nie są zastrzeżone do wyłącznej Kompetencji Federacji podmioty Federacji mogą stanowić własne akty prawne. Chyba, że problemy objęte są wspólną kompetencją Federacji i podmiotów, wtedy treść aktów musi być uzgodniona z branżowymi organami władzy państwowej Federacji Rosyjskiej. W razie zaistnienia sprzeczności między Ustawą Federalną a normatywnym aktem prawnym podmiotu Federacji Rosyjskiej w kwestiach problemów zagwarantowanych Konstytucją jako wyłącznych uprawnień podmiotu Federacji - obowiązuje normatywny akt prawny wydany przez ten podmiot.

W oparciu o te wszystkie ustawy, które tworzą zwarty system kompetencji i zakresu działania, pracują organa władzy państwowej Federacji Rosyjskiej. Wszystkie organy władzy państwowej pracują samodzielnie lecz są ze sobą ściśle związane, wzajemnie zależne i uzupełniające się. Istotne znaczenie ma fakt, że jedne organy są wybierane czy powoływane przez drugie, jedne kierują i nadzorują prace drugich, jedne podlegają drugim. Między wszystkimi organami władzy państwowej występuje ścisła zależność organizacyjno-prawna w układzie poziomym jak i pionowym. Układ poziomy występuje w relacji między organami państwowymi na szczeblu Federacji. Podobne relacje występują między poszczególnymi organami podmiotów Federacji. Układ pionowy polega na stworzeniu systemu wzajemnych

powiązań między organami władzy państwowej Federacji Rosyjskiej, a organami władzy państwowej poszczególnych jej podmiotów.

Artykuł 1, rozdział I Konstytucji stwierdza, że Federacja Rosyjska jest demokratycznym federalnym państwem prawa o republikańskiej formie rządów. Oznacza to, że podstawą ustroju Rosji jest ustrój federalny³³. Zgodnie z Konstytucją, Rosja składa się z 89 podmiotów Federacji Rosyjskiej w tym: 21 republik, 6 krajów, 49 obwodów, 2 miasta o znaczeniu federalnym (Moskwa i Sankt Petersburg), 10 autonomicznych okręgów i 1 autonomiczny obwód (w załączeniu mapa polityczno-administracyjna Federacji-Rosyjskiej).

Terytorium Federacji Rosyjskiej obejmuje obszar 17 075 400 km², który zamieszkuje 136 mln ludności, reprezentowanych przez 140 grup różnych narodowości tworzących razem naród Federacji Rosyjskiej³⁴. Wszystkie podmioty Federacji Rosyjskiej mają cechy państwowości i zgodnie z Konstytucją posiadają równy status prawny.

Funkcjonowanie Urzędu Prezydenta Federacji Rosyjskiej, wydawanie aktów prawnych i projektów ustaw federalnych

We współczesnej Rosji Urząd Prezydenta stał się główną sprężyną całego mechanizmu politycznego zabezpieczającego funkcjonowanie systemu polityczno – gospodarczego Federacji. Został wprowadzony ustawą o prezydencie RSFR z dnia 24 kwietnia 1991 r. Urząd prezydencki jest wielofunkcyjnym i bardzo złożonym biurem wypełnionym ponad 2 tysiącami pracowników, których głównym zadaniem jest umożliwienie funkcjonowania i wypełniania zadań konstytucyjnych przez prezydenta. Inaczej mówiąc cała ogromna grupa pracowników została powołana do służenia głowie państwa³⁵. W tak rozbudowanej administracji prezydenckiej wyróżniają się: rady, komisje, komitety, doradcy i pełnomocnicy. Do najważniejszych należy Rada Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, która zajmuje się sprawami strategicznymi dla państwa i obronnością. Poza przewodniczącym Rady – prezydentem i sekretarzami w skład Rady wchodzi dziewięć najważniejszych osób w Federacji jako stali członkowie. Bardzo ważną funkcję spełniają wspólne Komisje, które zajmują się wypracowaniem stanowisk politycznych w różnych dziedzinach i tak: 1. komisja do spraw walki z przestępczością i korupcją, 2. zapewnienia obronności, 3. bezpieczeństwa technicznego, 4. bezpieczeństwa gospodarczego, 5. bezpieczeństwa ekologicznego, 6. bezpieczeństwa informacji, 7. polityki zagranicznej, 8. zagadnień naukowych i technicznych przemysłu obronnego. Komisje pracują kolegiałnie i wypracowują materiały do podejmowania decyzji w różnych dziedzinach działania.

³³ J. Potulski, *Idea i praktyka Federalizmu w Rosji*, Toruń 2004, s. 43-83.

³⁴ A. Stępień, *Współczesna Rosja*, Leksykon, Łódź 1999, s. 15-30.

³⁵ E. Zieliński, *Współczesna Rosja*, Studium praktyczno-ustrojowe, Warszawa 1995, s. 125-131.

Kolejną ważną instytucją jest Rada Prezydencka licząca 27 osób wybitnych naukowców lub polityków federacji. Rada wybierana jest według uznania prezydenta i jest grupą osób biorących udział w konsultacjach i wyrażeniu opinii w doniosłych problemach państwa. W strukturze urzędu prezydenckiego znajduje się grupa (statutowo dziesięć osób) doradców prezydenta. Służą oni prezydentowi wiedzą i opinią w kwestiach przygotowania decyzji politycznych. Przedstawiciele i pomocnicy prezydenta działają głównie na zewnątrz urzędu, w terenie lub poza granicami. Stanowiska te pełnią osoby obdarzone dużym zaufaniem prezydenta, ponieważ występują i reprezentują w różnych instytucjach głowę państwa. Urząd prezydenta posiada również sześć ośrodków analizy, które dostarczają materiały do działań państwowych z różnych dziedzin. Ośrodki te służą również do kontroli administracji, prowadzą biuro prasowe prezydenta i wydają opinie o wydarzeniach życia publicznego, o których wypada, aby prezydent zajął stanowisko. W urzędzie prezydenta pełni usługi jednaście jednostek zajmujących się ochroną i informacjami. Są to głównie działy wywiadu, kontrwywiadu, ochrony prezydenta, administracji, straży granicznej, archiwów i łączności. Specyficzną grupą pracowników urzędu są komisje i rady urzędu (dwadzieścia trzy komisje). Przygotowują one dla prezydenta opinie i materiały do podjęcia decyzji w sprawach: prawnej informacji, państwowej gospodarki, techniki, osób upośledzonych, obywatelstwa, praw człowieka, inicjatyw ustawodawczych, ułaskawień, kobiet, rodziny i demografii, rehabilitacji, ofiar politycznych represji, nagród państwowych w literaturze i sztuce, w nauce i technice, państwowych wyroków, badań osób zaginionych, akcji i giełdy. Rady są do spraw ochrony środowiska, ochrony kultury i narodowości federacji, ośrodka badań prawa cywilnego, oraz polityki kadrowej. Z powyższego widać, jak bardzo szerokie jest zainteresowanie urzędu prezydenta, oraz jak głęboko sięga działanie prezydenckiego ośrodka władzy. Koordynacją i odpowiedzialnością za prawidłową pracę urzędu prezydenta obarczony jest szef administracji. Jest to osoba usytuowana w urzędzie bardzo wysoko i obdarzona prezydenckim zaufaniem.

Do codziennych czynności prezydenta należy wydawanie aktów prawnych, są one ogłaszane raz w tygodniu w wydawnictwie urzędowym pod tytułem „Sobranije aktów Prezidenta i Prawitielstwa Rossijskiej Federacji”, publikowanym przez Administrację Urzędu Prezydenta Federacji Rosyjskiej³⁶. Prezydent Federacji wydaje: dekrety i rozporządzenia. Dekrety wydawane są w formie aktu normatywnego, organizacyjnego i personalnego. Podstawą działania władzy państwowej są dekrety normatywne, które są traktowane na równi z przepisami ustawy. Dekrety organizacyjne i zawarte w nich dyspozycje określają rozwiązania organizacyjne aparatu państwowego. Powołania i odwoływania na wysokie stanowiska w administracji państwowej regulują dekrety personalne. Rozporządzenia są aktami wykonawczymi, omawiającymi w sposób szczegółowy już wydawane akta normatywne, czy personalne. Zarówno Ustawy Federalne, jak i Konstytucja

³⁶ E. Zieliński, *Współczesna Rosja*, Studium praktyczno-ustrojowe, Warszawa 1995, s. 132-139.

Federalna, nie przewiduje procedur zatwierdzania lub rozpatrywania dekretów prezydenta.

Akta prawne przygotowują wcześniej opisane jednostki administracji prezydenta. Zarówno treść i forma tych dokumentów jest na wysokim poziomie merytorycznym, oraz prawniczym. Uzgodnione i przygotowane akta prawne podpisuje Prezydent. Oprócz prezydenta akty prawne wydają organy władzy federacji i organy władzy podmiotów federacji, stąd administracja jest „zasypywana” dużą ilością różnych aktów prawnych. Sam prezydent w 1992 roku wydał 1727 dekretów i 842 rozporządzeń. Sprawność lokalnej administracji jest niska, brak sprzętu technicznego i nowoczesnej organizacji pracy. Duża ilość aktów prawnych staje się niekiedy niemożliwa do właściwego wykorzystania i przerobu funkcjonalnego.

Innym problemem jest niestosowanie się do aktów prawnych władzy federacji, czy aktów prezydenckich przez takie republiki federacji jak: Czeczenia, Tatarstan, Baszkorstostan. Republiki te proklamują akta suwerenności i wyłamują się ze struktur federacji, w takich przypadkach prezydent może użyć środków przymusu, nawet bezpośrednich – siłowych. Nie jest to jednak właściwy kierunek działania w regulacji normalności współżycia z podmiotami federacji. Pozostaje dialog i różne formy przekonania, ponieważ skuteczność aktów prawnych zależy od ludzi.

Funkcją parlamentu jest rozwijanie działalności ustawodawczej, która polega na uchwaleniu ustaw. Federalne ustawy konstytucyjne są stanowione przez Dumę Państwową z uczestnictwem Rady Federacji. Konstytucja przewiduje wykaz spraw przewidzianych do regulacji w trybie tego rodzaju ustaw. Natomiast ustawy federalne uchwała wyłącznie Duma Państwowa. Tematyka ustaw federalnych jest bardzo szeroka i obejmuje wszystkie dziedziny wymagające regulacji prawnej. Do zgłoszenia projektów ustaw są upoważnieni: prezydent federacji, Rada Federacji i jej członkowie, Deputowani Dumy Państwowej, ustawodawcze organy podmiotów federacji, Sądy Konstytucyjne Federacji Rosyjskiej, Sąd Najwyższy Federacji Rosyjskiej, Sąd Arbitrażowy Federacji Rosyjskiej w sprawach należących do ich działalności. W niektórych sprawach, jak podatki, budżet, emisja pożyczek, projekty ustaw muszą być zaopiniowane przez rząd federalny. Po uzyskaniu większości głosów ogólnej liczby deputowanych, ustawę kieruje się do rozpatrzenia Radzie Federalnej. Ustawę uważa się za przyjętą, gdy głosowało za nią więcej niż połowa ogólnej liczby Rady Federalnej. W razie odrzucenia ustawy federalnej przez Radę Federacji, dwie izby mogą stworzyć komitet rozjemczy. Wynik uzyskany przez komitet jest ponownie rozpatrywany przez Dumę Państwową i poddany głosowaniu. Jeżeli Duma Państwowa nie zgadza się z decyzją Rady Federacji, wtedy ustawa może być uchwalona przez Dumę Państwową, ale większością 2/3 głosów ogólnej liczby deputowanych. Uchwalone ustawy przekazywane są do akceptacji prezydenta. Jeżeli prezydent nie podpisze ustawy, wtedy wraca ona ponownie do rozpatrzenia przez Dumę Państwową i Radę Federacji. Uchwalenie ponowne ustawy większością

2/3 głosów ogólnej liczby członków Rady Federalnej i deputowanych Dumy Państwowej jest podpisywane przez prezydenta. Ustawy muszą być zgodne z konstytucją federacji i opublikowane. Ustawy nieopublikowane nie mają mocy prawnej.

Wprowadzenie Ustawy o pełnomocnikach prezydenta Federacji Rosyjskiej w siedmiu Okręgach Federalnych

Jedną z pierwszych reform politycznych Władimira Putina był podział administracyjno – terytorialny Federacji Rosyjskiej³⁷. Dekretem z dnia 13 maja 2000 roku Federację Rosyjską podzielono na siedem okręgów federalnych:

1. Północno-Zachodni Okręg Federalny z Centrum Sankt Peterburg,
2. Centralny O.F. z centrum w Moskwie,
3. Przywółżeński O.F. z centrum w Niżnyj Nowogród,
4. Południowy O.F. z centrum w Rostowie nad Donem,
5. Uralski O.F. z centrum w Jekaterinburgu,
6. Syberyjski O.F. z centrum w Nowosybirsku,
7. Dalekowschodni O.F. z centrum w Chabarowsku.

Cel tej decyzji był jeden – centralizacja władzy, która miała usprawnić zarządzanie krajem, oraz kontrolować wykonanie poleceń władz federalnych na szczeblu regionów: z pojawieniem się dekretu wprowadzono instytucję pełnomocnego przedstawiciela prezydenta w okręgu federalnym i pełnomocnego przedstawiciela prezydenta w regionach federacji. Spodziewano się uzyskać jednolitość przestrzeni prawnej i poprawę funkcjonowania struktur władzy. W okręgach rozpoczęto rozbudowę administracji. Zaczęły powstawać terenowe wydziały instytucji centralnych, jak Urzędu Skarbowego, służb bezpieczeństwa, prokuratury, ministerstwa spraw wewnętrznych, organów kontroli. Służby te rozpoczęły nadzór i kontrolę nad wykonywaniem w podległych im okręgach zadań federalnych organów władzy państwowej. Przedstawiciele prezydenta mieli uprawnienia zarówno kontrolne, jak i wykonawcze nad prowincjami i władzami osiemdziesięciu dziewięciu podmiotów federacji. Była to tak zwana „pionowa struktura” administracji Federacji Rosyjskiej. Prezydent Rosji w swym wystąpieniu do narodu wskazał, że władze regionalne i prezydent Rosji muszą mieć instrumenty prawne, aby zaprowadzić w kraju porządek. Lokalne organy władzy podejmują decyzje sprzeczne z konstytucją, łamią prawo. Regionalne elity dezintegrują społeczeństwo. W tej sytuacji wprowadzono możliwość odwoływania na podstawie wyroków sądowych przez prezydenta, szefów regionów, a nawet rozwiązywania lokalnych parlamentów. Reforma administracji jest akceptowana przez

³⁷ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

społeczeństwo i respektowana przez elity regionalne ze względu na duży autorytet prezydenta Putina. Na podkreślenie zasługuje fakt, że wzmocniła się władza centrum i został znacznie ograniczony wpływ prowincjonalnych elit na funkcjonowanie państwa. Został zahamowany proces rozkładu władzy państwa i rosnąca autonomia regionów i ich liderów, który ukształtował się podczas prezydentury Borysa Jelcyna.

Kolejne zmiany w systemie funkcjonowania państwa zostały spowodowane przez tragiczne wydarzenia w Biesłanie (wrzesień 2004r.). Po krwawym ataku terrorystycznym w biesłańskiej szkole prezydent W. Putin rozpoczął kolejny etap szybkich reform administracyjnych pod hasłem „Zabezpieczenia Federacji przed groźbą ataków terrorystycznych”. Zmiany rozpoczęły się od likwidacji bezpośrednich wyborów gubernatorskich. Dzięki zmianom w ustawodawstwie, prezydent w porozumieniu ze specjalną komisją będzie przedstawiał lokalnym deputowanym kandydata na stanowisko gubernatora. Po wygaśnięciu trwających kadencji, nowych gubernatorów będzie mianował Prezydent. Zdaniem przeciwników tej reformy, mianowanie gubernatorów przez prezydenta to krok w kierunku unicestwienia demokracji w regionach, zwiększenia się czynnika korupcji władzy lokalnej i odsunięcie społeczeństwa od jakiegokolwiek udziału w życiu publicznym. Nie ulega wątpliwości, że prezydent W. Putin dokłada wszelkich starań w kierunku wzmocnienia władzy – centrum.

Stanowiska gubernatorów przeszkadzały również prezydentowi W. Putinowi przy formowaniu Rady Federacji. Na mocy ustawy z dnia 5 sierpnia 2000 r. gubernatorzy i przewodniczący lokalnych parlamentów nie wchodzili już w skład Izby Wyższej. Decyzja ta oznaczała zmniejszenie znaczenia gubernatorów, którzy nie zasiadając już w Radzie Federacji stracili immunitet i przywileje parlamentarne. Aby zrekompensować szefom podmiotów Federacji utratę wysokich stanowisk, zaproszono ich do reprezentowania regionów w utworzonej Radzie Państwa. Oceniając Radę Państwa zauważa się, że ta nowa instytucja posiada niewielkie znaczenie w życiu politycznym państwa. Obrady Rady Państwa, którym przewodniczący prezydent Federacji odbywają się nie częściej jak jeden raz na trzy miesiące. Po odejściu gubernatorów Rada Federacji straciła swoje dotychczasowe znaczenie, straciła także swoją funkcję przedstawicielstwa regionów, stała się silnie upolityczniona i zależna od prezydenta.

Bardzo krytycznie do posunięć Putina odnosi się Siergiej Kowaliow³⁸. Był jednym z założycieli rosyjskiego „Memoriału, współtworzył rosyjski oddział Amnesty International, nominowany do Pokojowej Nagrody Nobla za konsekwentną obronę praw człowieka. Jego zdaniem system władzy Putina został stworzony w służbach specjalnych, to KGB rządzi państwem, a prezydent jest tylko rzetelnym wykonawcą. W tak rozbudowanej administracji, zbędne są struktury pionowe i dodatkowa administracja. Kreml dąży do władzy absolutnej. Gubernatorzy regionów są odgórnie wyznaczani, parlament jest sparaliżowany i pozbawiony

³⁸ S. Kowaliow, *Będzie tak jak jest*, Nowe Państwa 1/2007, s. 89.

niezależności. Konstytucja Federacji Rosyjskiej mówi o rozdziale władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, tym czasem żadna z nich nie jest niezawisła. Wolne środki masowego przekazu nie istnieją.

Uważam, że dekret W. Putina o pionowej strukturze administracji na pewno zwiększy kontrole wszystkich dziedzin życia w podmiotach Federacji, ale jego działania osłabiają proces tworzenia pełnej demokracji. Dekret ten można moim zdaniem zaliczyć do większych uprawnień prezydenta niż przysługuje mu pozycja ustrojowa.

Odpowiedzialność Prezydenta w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej

Federacja Rosyjska jest systemem demokracji prezydenckiej, chociaż przy tak silnej władzy prezydenta i szerokich kompetencjach mówi się o systemie semiprezydenckim³⁹. Bezpośrednie wybory prezydenta przez ogół obywateli nadają charakter pełnego zaufania społeczeństwa dla konkretnego kandydata. Jest to typowy przykład formy demokracji bezpośredniej. Przewodniczący Komitetu Nadzoru Konstytucyjnego Siergiej Aleksiejew uważa, że „głowa państwa musi być faktycznie jego głową”, ponieważ ponosi odpowiedzialność za całość jedności państwa⁴⁰. Prezydent podejmuje działania kierunkowe dla pracy całego aparatu władzy państwowej, zapobiega sytuacjom krytycznym i kryzysowym. Jest jednocześnie zwierzchnikiem wszystkich organów państwowych Federacji Rosyjskiej. W dniu obejmowania urzędu Prezydenta Federacji Rosyjskiej, składa on uroczystą przysięgę i zobowiązuje się do przestrzegania Konstytucji Federalnej, ochrony praw, wolności człowieka i obywatela. Ochrony niepodległości, suwerenności i integralności państwa. Prezydent ponosi odpowiedzialność karną za naruszenie zasad Konstytucji Federacji Rosji i jej ustaw, oraz nie dotrzymywanie przysięgi złożonej przy obejmowaniu urzędu. Ponosi również odpowiedzialność za popełnienie ciężkiego przestępstwa (np. zdrada stanu) potwierdzonego przez orzeczenie Sądu Najwyższego Federacji Rosji. Prezydent w sprawach politycznych nie jest odpowiedzialnym przed parlamentem, ale może być postawiony w stan oskarżenia przez Dumę i usunięty ze stanowiska przez Radę Federacji. Jednak procedura impeachmentu jest bardzo trudna i skomplikowana. Wniosek o odwołanie prezydenta może zgłosić jedna trzecia aktualnej liczby deputowanych Dumy składając swoje podpisy. Po zaopiniowaniu wniosku przez specjalną komisję, musi on uzyskać aprobatę dwóch trzecich ogólnej liczby deputowanych. Jeżeli wniosek przejdzie głosowanie to jest kierowany do Sądu Najwyższego i Sądu Konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej. Zadaniem sądów jest wypowiedzenie się

³⁹ J. Potulski, tamże.

⁴⁰ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

w sprawie podstaw prawnych oskarżenia i zachowania trybu ustawodawczego oskarżenia. Jeżeli sądy uznają, że nie ma we wniosku żadnych uchybień, finalną decyzję o odwołaniu prezydenta podejmuje Rada Federacji większością dwóch trzecich głosów jej składu. Wszystkie te działania nie mogą trwać dłużej niż trzy miesiące. Przekroczenie terminu powoduje uchylenie oskarżenia. Jest ustawowo przypisane uzależnienie parlamentu i rządu od prezydenta. Decyzję o dymisji rządu federalnego może wyłącznie podjąć prezydent Federacji Rosyjskiej (art. 83 pkt. c i art. 117 pkt. 2 KFR). Mimo, że premier wnioskuje o obsadę ministrów, praktycznie prezydent stanowiska te obsadza i zatwierdza. Prezydent może bezpośrednio kierować pracami rządu. Z tego wniosek, że premier musi być człowiekiem zaufanym prezydenta i bardzo lojalnym – chcąc utrzymać to stanowisko. Zgodnie z art. 110 pkt. 1 KFR rząd sprawuje władzę wykonawczą. Konstytucja nie mówi o tym kto stanowi wyższą władzę wykonawczą, rząd czy urząd prezydenta. Jednak konstrukcja systemu prezydenckiego wyraźnie wskazuje, że wyższą władzą jest urząd prezydenta, chociaż nie ponosi żadnej odpowiedzialności. Prezydent rozpoczynając tworzenie nowego rządu, występuje do Dumy z wnioskiem przedstawiając kandydata na premiera. W wypadku odmowy akceptacji przez Dumę proponowanego kandydata przez prezydenta, ten w ciągu tygodnia składa kolejny wniosek na kandydata szefa rządu. Jeżeli po trzykrotnym wnioskowaniu przez prezydenta kandydat lub kandydaci będą odrzuceni przez Dumę, prezydent ma obowiązek konstytucyjny (art. 111 pkt. 4) rozwiązania Dumy z jednoczesnym powołaniem swojego kandydata na stanowisko premiera rządu. W pracy prezydenta zdarzają się często przypadki, kiedy zwraca on Dumie Państwowej przyjęte już ustawy bez rozpatrzenia, ponieważ uznał, że przyjęte zostały z naruszeniem Konstytucji, ustaw federalnych lub procedur ustawodawczych. Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej zajął stanowisko, że prezydent przy odrzuceniu ustawy powinien podać powód odrzucenia. Jednak Konstytucja Federacji Rosji takiego obowiązku od prezydenta nie wymaga. Prezydent zgodnie z art. 107 ust. 3 ma prawo zawetować lub dokonać zwrotu ustawy w wypadku, gdy dopuszczono się uchybień lub naruszenia prawa. Praktyka taka wydaje się być niewłaściwa dla demokratycznego systemu ustawodawczego. Daje prezydentowi nadmierne uprawnienia. Demokracja wymagałaby, aby ustawy przed podpisaniem przez prezydenta były sprawdzane merytorycznie przez Sąd Konstytucyjny, co wyeliminowałoby zwroty ustaw do Dumy przez prezydenta.

W sytuacji gdy premier zwraca się do Dumy Państwowej o udzielenie wotum dla rządu, a Duma przynajmniej dwukrotnie odmawia, wtedy prezydent w ciągu 7 dni dymisjonuje rząd lub rozwiązuje Dumę państwową. Jest okres kiedy prezydent nie może rozwiązać Dumy Państwowej (art. 109 pkt. 4 i 5):

- przez rok od chwili wybrania Dumy Państwowej,
- na 6 m-cy przed okresem wyborów prezydenta,
- od chwili rozpoczęcia procesu impeachmentu do decyzji R.F.,

– w stanie wyjątkowym lub wojennym.

W razie konfliktu parlamentu z głową państwa, parlament lub rząd jest zawsze na przegranej pozycji. Ma do wyboru albo wyrazić votum zaufania i tym samym zaakceptować politykę rządu i prezydenta lub zgodzić się na rozpisanie nowych wyborów. Parlament ma prawo składania wniosków do Sądu Konstytucyjnego o stwierdzenie zgodności dekretów prezydenta z konstytucją i ustawami. Przypadki takie się zdarzały w okresie prezydentury Borysa Jelcyna. Zdaniem A. Czajkowskiego o demokratycznym lub niedemokratycznym charakterze systemu świadczy bowiem nie prawo prezydenta do jednoosobowego wydawania dekretów normatywnych, lecz przestrzeganie przez prezydenta zasady państwa prawa⁴¹. Aby te zasady faktycznie były przestrzegane, prezydent utworzył dla swoich przedstawicieli stanowiska, zarówno w Dumie Państwowej, Radzie Federacji i Sądzie Konstytucyjnym. Osoby te mają koordynować prace i zapewnić efektywność legislacyjną. Ponadto prezydent jest na bieżąco informowany o ewentualnych próbach naruszenia procedury legislacyjnej. Uzależnienie i podporządkowanie Dumy państwowej władzy prezydenckiej jest znaczne, odbierające samodzielność deputowanym i ich niezawisłość.

O państwie prawa mówimy wtedy, gdy organizacja i działanie władzy publicznej oparte jest na prawie. Prawo ujmuje wzajemne zależności między władzą, a jednostkami, grupami społecznymi jako podmiotami prawa. W takim państwie dozwolone jest wszystko czego nie zabrania prawo. Władza i społeczeństwo związane są prawem, przy czym prawo stoi ponad wszelką władzą. Rozstrzyganie praw publicznych oparte jest na zasadzie większości. O państwie demokratycznym można powiedzieć wtedy, gdy przestrzegane są: zasady państwa prawa, zasady suwerenności narodu, zasady pluralizmu i zasady podziału władzy. Postawienie tych reguł jest konieczne do dalszego analizowania zasad władzy prezydenta i zasad demokratycznego państwa prawa Federacji Rosyjskiej. Należy przyznać, że największą rolę, a zarazem najtrudniejszą w tworzeniu niepodległego i suwerennego państwa rosyjskiego (1991 – 1999) odegrał pierwszy prezydent Federacji Rosyjskiej Borys Jelcyn⁴². Człowiek o twardym charakterze i silnej osobowości. Drogą przekonania, a nawet użyciem siły doprowadził do powstania Federacji Rosyjskiej. 8 grudnia 1991 roku w Białowieży przez przywódców Rosji, Białorusi i Ukrainy został podpisany akt rozwiązania Związku Radzieckiego. Jesienią 1991 roku uzyskał od parlamentu specjalne pełnomocnictwa i stanął na czele rządu. Zaraz na początku następnego roku wzrastała opozycja przeciw Borysowi Jelcynowi (szósta sesja Zjazdu Deputowanych Ludowych)⁴³. Silnie krytykowano rządy sprawowane przez prezydenta. W tej sytuacji powołał na stanowisko p. o. premiera J. Gajdara, a w grudniu 1992 powierzył obowiązki i stanowisko premiera W. Czernomyrdinowi.

⁴¹ A. Czajkowski, *Demokratyzacja Rosji 1987-1999*, Wydawnictwo Atla2, Wrocław 2001, s. 375-377.

⁴² E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe 2005, s. 125-131.

⁴³ A. Czajkowski, *Demokratyzacja Rosji 1987-1999*, Wydawnictwo Atla2, Wrocław 2001, tamże.

W ten sposób zakończyła się próba rządzenia przez prezydenta Jelcyna. Prezydent w tym okresie nie miał prawa weta wobec ustaw Zjazdu Deputowanych Ludowych i nie mógł rozwiązać żadnego z organów parlamentu. Parlament żądał od prezydenta przedstawiania sprawozdań z planów rozwoju społeczno – gospodarczego Federacji, kierując się opinią Sądu Konstytucyjnego, mógł odsunąć prezydenta ze stanowiska w trybie odpowiednich przepisów. Pozycja prezydenta była bardzo słaba. Najmocniejszą pozycję miał Sąd Konstytucyjny, którego członków nie można było usunąć, a sam dysponował rozległymi prerogatywami. W tej sytuacji we wrześniu 1993 roku Borys Jelcyn wykraczając poza przyznane mu uprawnienia rozwiązał parlament. Czyn ten był wyraźnym złamaniem konstytucji. W odpowiedzi, również łamiąc konstytucję, Rada Najwyższa usunęła prezydenta ze stanowiska, a pełnienie obowiązków prezydenta powierzyła A. Ruckiemu, dotychczasowemu wice prezydentowi. Nastąpił konflikt, sięgnięto po broń. Zwycięsko z tej walki wyszedł Borys Jelcyn, który do 12 grudnia 1993 roku wprowadził dyktaturę na podstawie dekretu numer 1400 i rządził do chwili wyboru nowego parlamentu i referendum akceptującego nową konstytucję. Wokół Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej powstała w Dumie koalicja sił antyprezydenckich⁴⁴, która dwukrotnie próbowała wszcząć procedurę odsunięcia Borysa Jelcyna od władzy w 1994 i 1995 roku. Ze względu na brak jedności w Dumie próby okazały się nieudane.

Prerogatywy władzy prezydenckiej a zasady demokratycznego państwa prawa

Prawdopodobnie tragicznie zakończyłaby się szybka kariera Borysa Jelcyna gdyby nowa Konstytucja nie uzyskała wystarczającej aprobaty społeczeństwa. Ratując przyszłość Federacji Borys Jelcyn podjął bardzo ryzykowne decyzje. Dość liczna grupa deputowanych KPFR postawiłaby B. Jelcynowi najcięższy zarzut zdrady stanu, dodając do tego jeszcze spowodowanie rozpadu ZSRR. Los prezydenta i przyszłości Rosji zależały od narodu. Może dlatego rosyjski naród tak licznie uczestniczył w referendum konstytucyjnym? Niewątpliwie naród w tym okresie cierpiał biedę i niecierpliwie oczekiwał na zmiany. Każda przyszłość była lepsza od teraźniejszości. Uważam, że zamiast łamać zasady konstytucji, mógł prezydent ogłosić stan wyjątkowy i przeprowadzić planowane i konieczne decyzje. Stan wyjątkowy należało wprowadzić przed 19 sierpnia 1991 r., czyli przed puczem czołowych funkcjonariuszy państwowych, który spotkał się ze zdecydowanym sprzeciwem mieszkańców Moskwy. W tym okresie poparcie dla B. Jelcyna było bardzo duże, przecież 12 czerwca 1991 r. zdecydowanie wygrał wybory, uzyskał 57,3% głosów, co wyposażało go w najsilniejszą legitymację do wykonywania władzy w całym ZSRR. Dość często zdarzały się prezydentowi Jelcynowi działania niezgodne

⁴⁴ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Europejskie Centrum 2005, s. 236-527.

z prawem z punktu widzenia obowiązującej Konstytucji z 1978r. i później Konstytucji z 1993 r.

Kampanię wyborczą w roku 1996 prezydent Jelcyn wygrał uzyskując poparcie regionalnych elit politycznych⁴⁵. W trakcie kampanii prezydenckiej jeździł do poszczególnych regionów i w zamian za poparcie w wyborach oferował różne przywileje i zawierał specjalne umowy dwustronne. Umowy te dawały korzyści materialne i przywileje polityczne jednostkom i całym regionom. Takie działanie było naruszeniem zasady systemu władzy urzędu prezydenta. W jednym państwie powinna obowiązywać jedna umowa dla wszystkich regionów. Konsekwencją takiego działania było przesunięcie władzy i autorytetu z centrum do prowincjonalnych liderów w regionach co sprzyjało wewnętrznemu chaosowi i uniemożliwiało prowadzenie spójnej polityki państwa.

Dezintegracja polityczna władz centralnych, choroba B. Jelcyna, brak dobrego programu polityczno-gospodarczego spowodowało, że na przesłanie 1998/1999r. Federacja Rosyjska znalazła się w wielkim kryzysie politycznym i ekonomicznym. 31 grudnia 1999 r. Borys Jelcyn ogłosił swoją rezygnację ze stanowiska prezydenta, a jego obowiązki przejął dotychczasowy premier Władimir Putin. W marcu 2000 r. w przedterminowych wyborach prezydenckich W. Putin uzyskał ponad 50% głosów wyborczych. Nowy Prezydent Federacji Rosji rozpoczął energiczną pracę w kierunku przekształceń politycznych, ekonomicznych i prawnych. Zaczęła się rodzić „odnowa państwa”. Zdaniem Modesta Kolerowa większość społeczeństwa rosyjskiego chce uwierzyć, że W. Putin przyszedł tylko po to aby uratować państwo⁴⁶. Rosjanie są przekonani, że dysponując tak dużymi zasobami naturalnymi, potencjałem intelektualnym – Rosja jest skazana na bycie mocarstwem. Po wyborze W. Putin pokazał, że zmierza do stworzenia własnego systemu władzy⁴⁷. Jelcynowski chaos polityczny został zastąpiony w pełni kontrolowaną demokracją formalną i procesem odbudowy państwa.

Jednak L. Szewcowa uważa, że konsolidacja władzy i skupienie wielu uprawnień w rękach prezydenta było nie tyle środkiem umożliwiającym realizację strategicznych zadań, ile celem samym w sobie. Putinowi nie chodzi o wyeliminowanie oligarchów z życia politycznego jako „klasy”, ale ich podział na dobrych i złych, czyli na lojalnych i nielojalnych. Tym pierwszym pozostawiono swobodę działania. Po 2000 r. nie ma miejsca w Rosji dla niezależnej roli oligarchów ani dla opozycji nie kontrolowanej przez administrację prezydenta. Jak mówi L. Szewcowa cyt. „dzikie rośliny zostały wypielone i zastąpione cieplarnianymi, dogładanymi przez ogrodników”. Jej zdaniem parlament ma dekoracyjną funkcję, ponieważ i tak przyjmie wszystko co nakaze Kreml. Nawet system sędziowski stał się prerogatywą władzy wykonawczej (sprawa JUKOS-u). Putin próbuje raz być

⁴⁵ J. Potulski, *Idea i praktyka Federalizmu w Rosji*, Toruń 2004, s. 43-83.

⁴⁶ M. Kolerow, *Dokąd zmierza Rosja*, Inter, luty 2007.

⁴⁷ L. Szewcowa, *Putin's Russia – Moskiewskie Centrum Carnegie*, Washington D.C., s. 76.

liberałem, raz populistą. Wg „Rosji Putina”, prezydent musi zdecydować – albo wycofa się z kursu skierowanego na zachód albo wykorzysta zacieśnienie stosunków z Europą dla rozwoju demokracji. A jak Europa postrzega prezydenckie rządy Putina? W związku z wygaśnięciem w 2007 r. umowy o partnerstwie i współpracy między UE i Federacją Rosyjską, w dn. 24 listopada 2006 r. planowano opracować nowe porozumienie ramowe na lata następne, zastępujące wygasającą umowę. Do negocjacji nie doszło ponieważ kładły się następujące kontrowersyjne sprawy ujęte w Rezolucji Parlamentu UE⁴⁸.

- należy wykorzystać wszelkie formy kontraktu z Federacją Rosyjską do zachęcenia władz rosyjskich aby zapewniały faktyczną ochronę praw człowieka, swobodę przemieszczania się, wolnych wyborów, swobody wypowiedzi oraz poszanowania praw mniejszości narodowych, zwłaszcza Gruzinów i Czeczenów, które w chwili obecnej są łamane;
- wzywa władze rosyjskie do zapewnienia partiom opozycyjnym możliwości prowadzenia Kampanii oraz do przestrzegania zasady swobodnych wypowiedzi i wolności mediów;
- wyraża zaniepokojenie serią morderstw czołowych opozycjonistów jak Anna Politkowska, którzy występują w obronie praw rosyjskich obywateli. Rosja powinna wnieść oskarżenia wobec osób odpowiedzialnych;
- sytuacja w Czeczeni jest przeszkodą rozwijania stosunków UE – Rosja. Należy podjąć działania na rzecz politycznego rozwiązania konfliktu z udziałem wszystkich demokratycznych podmiotów Czeczeni. Trzeba zagwarantować Czeczeńcom prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa, a także poszanować tożsamość kulturową i narodową;
- podkreśla potrzebę pełnego poszanowania suwerenności i integralności terytorialnej wszystkich państw praw dążenia przez każde z tych państw do rozwijania stosunków z innymi państwami i organizacjami w oparciu o własną definicję interesów, bez ingerencji zewnętrznej.

Art. 2 konstytucji Federacji Rosyjskiej w szerokim zakresie reguluje prawa i wolności człowieka, nawiązuje również do ogólnoludzkich wartości deklarowanych w amerykańskiej Karcie Praw z 1789 r. i francuskiej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela. Trudno jest wysuwać wnioski, że zachodni obserwatorzy życia politycznego F.R. aż tak bardzo się mylili i pisali nieprawdę. Cytowane wyżej zarzuty są przekroczeniem zasad Konstytucji, a za przestrzeganie ustaw konstytucyjnych odpowiada Prezydent Federacji Rosji. Zachodzi pytanie kto w obecnej sytuacji w Rosji odważy się na postawienie bezpośrednich zarzutów łamania prawa? Prezydentowi Władimirowi Putinowi? Zdaniem D. Furmana Prezydent Putin kontynuuje to co rozpoczął Jelcyn, tylko przy nim system niby demokratyczny, osiągnął perfekcję⁴⁹. Główny cel to budowanie swojej osobistej władzy. Machinacje

⁴⁸ Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie szczytu UE – Rosja, RC-B6-0190/2007.

⁴⁹ D. Furman WNP na drodze dyktaturo-prezydentury, Nowe Państwo 1/2007, s. 82.

z wynikami wyborów, referendum, wywieranie presji na sądy, wykorzystywanie fałszywych oskarżeń kryminalnych, tajemnicze zgony opozycjonistów – są to środki, którymi władza Federacji posługuje się dla osiągnięcia swoich celów. Furman twierdzi, że społeczeństwo Rosji jest świadome, że nie ma żadnego wpływu na władzę i żyje własnym życiem. W Rosji może się dokonać pełna demokracja, ale tylko jako wynik procesów wewnętrznych. Aleksander Auzan uważa, że na obecnym etapie rozwoju należy najpierw zająć się tworzeniem społeczeństwa obywatelskiego, a dopiero później demokracją realną⁵⁰. Społeczeństwo obywatelskie to samoorganizacja społeczeństwa i rozwój świadomości obywatelskiej, jego inicjatywy społecznej. Prezydent W. Putin występując na Kremlu z dorocznym orędziem do Zgromadzenia Federalnego⁵¹, zwrócił uwagę na kształtowanie się w Rosji aktywnego społeczeństwa obywatelskiego. Stwierdził, że wybory w Rosji są wolne, władza zdecentralizowana, a organizacje pozarządowe swobodnie działają. Natomiast Rosyjska TV Wiesti⁵² podało, że prezydent Rosji wyrażał się niepochlebnie o demokracji Gruzji. W odpowiedzi prezydent M. Saakaszwili oskarżył Moskwę i inspirowanie problemów socjalnych w Gruzji i przekupywanie „zdrajców”. Prezydent Gruzji stwierdził, że w Gruzji odwrotnie niż w Moskwie panuje prymat prawa. Media są wolne, panuje swoboda działalności partii politycznych, można krytykować prezydenta i nikt nie rozpędza siłą demonstracji protestującej.

Prezydent Francji Sarkozy podczas wizyty w Moskwie⁵³ zaapelował do rosyjskiej młodzieży o budowę społeczeństwa demokratycznego, o wolności mediów. Powiedział młodym obywatelom Federacji Rosyjskiej, że szczerze rozmawiał z prezydentem W. Putinem o francuskich niepokojach związanych z zabójstwem przed rokiem dziennikarki Anny Politkowskiej, o sytuacji w Czeczenii i prawach homoseksualistów w Rosji.

Z tych komentarzy wyróżnia się tylko jedna opinia pozytywnie oceniająca działanie władz centralnych Rosji, opinię tą wydał W. Putin. Szczególnie krytycznie o demokracji stosowanej przez Moskwę wyraża się prezydent Gruzji, osoba bardzo dobrze zorientowana we wszystkich zmianach polityki władz Centrum. Zarówno prezydent Francji, jak i Gruzji, naukowcy i politycy Federacji Rosyjskiej, oceniają negatywnie zasady przestrzegania demokracji w Rosji, co wiąże się z odstępstwem od zasad Ustany Głównej władz centralnych w Moskwie.

Pod przykrywką walki z terroryzmem prezydent Putin przebudowuje ustrój⁵⁴. Zmienia ordynację wyborczą. Gubernatorów regionów będzie mianował osobiście, a parlamenty będą ich tylko zatwierdzać. Druga zmiana dotyczy wyborów do Dumy.

⁵⁰ A. Auzan *Inny wschód*, Instytut Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw człowieka, Moskwa 2007.

⁵¹ J. Malczyk, PAP, kwiecień 2007.

⁵² TV „Wiesti”, *Gruzja*, Inter, 29.09.2007.

⁵³ *O wizycie prezydenta Francji w Moskwie* – PAP, 10.10.2007.

⁵⁴ M. Wojciechowski, *Prezydent Rosji wzmacnia ustrój autorytarny*, Gazeta.pl, Wiadomości.

Dotychczas składała się z 225 deputowanych wybieranych z list partyjnych. Nowa Duma Państwowa będzie składała się z 450 deputowanych z list partyjnych, co zlikwiduje indywidualne kandydatury deputowanych w okręgach jednomandatowych. Zdaniem Władimira Ryzkowa – zasiądą w nowych miejscach protegowani Kremla. Osłabi to w regionach Dumę, a demokracji i liberałowie nie będą mieli żadnych szans na przekroczenie 7% progu poparcia społeczeństwa. Siergiej Markow – prokremlowski politolog powiedział, że opozycja będzie starała się udowodnić, że takie zmiany wyborów władz lokalnych są niezgodne z Konstytucją, już alarmuje, że to zamach stanu i kpiny z Konstytucji. Większość polityków popierających politykę Kremla chwali zmiany twierdząc, że Rosji wypowiedziano wojnę i trzeba stosować odpowiednie środki zaradcze – tak wypowiada się na temat zmian Michaił Gerber – redaktor naczelny „Jeże niedzielny Żurnał”.

Dziennik Wriemja zapytał znanych polityków rosyjskich czy rzeczywiście decyzje w sprawie zmian ordynacji wyborczej przyczyniły się do zwiększenia bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej⁵⁵.

- Władimir Kłos – Komunistyczna Partia Federacji Rosji – nie miało to nic wspólnego z terroryzmem, chodziło o kontrole władz Moskwy nad rejonem Kaukazu;
- Siergiej Abielcew – partia W. Żyrinowskiego (LDPR) – można było zauważyć zwiększone działanie spec-grup. Nie było ostatnio większych zamachów. Popiera rozszerzenie konstytucyjnych uprawnień prezydenta Putina. Uważa, że prezydent powinien mieć prawo do wyznaczania szefów regionów jednoosobowo bez żadnych konsultacji;
- Oleg Kowalcew- partia „Jedyna Rosja” – poparł linię polityczną Putina. Proces jest w trakcie wdrażania. Nowi Gubernatorzy otrzymują nowe specjalne uprawnienia;
- Borys Nadieżalin – opozycja „Sojusz Sił Prawicowych”. Aktów terroryzmu jak w Bieławie teraz nie ma, ale wybuchy samochodów, porwania, morderstwa – zostały. Ludzie nie łączą swojego bezpieczeństwa z reformą polityczną Putina. Nadal nie są pewni swojego bezpieczeństwa osobistego;
- Nikita Biełych – opozycja – twierdzi, że reforma Putina była sygnałem do otwartej walki z demokracją. Społeczeństwo oczekiwało ostrych środków zwiększających bezpieczeństwo, a otrzymało większą kontrolę państwa nad społeczeństwem.

Można użyć takiego stwierdzenia, że przynależni politycy tzw. „Partii władzy” opowiedzieli się za reformą polityczną prezydenta. Opozycja wskazała na całkowitą bezskuteczność tych zmian, a dodatkowo rzuciła światło na prawdziwe ich zdaniem powody jak zwiększenie kontroli nad rejonem Kaukazu lub społeczeństwem oraz otwartej walki z demokracją. Reforma polityczna prezydenta Putina zabrała narodom

⁵⁵ P. Świeżak, Dziennik „Wremija”, *Politycy oceniają Putina*, 13.09.2005.

w regionach wolność wyborów i własnych inicjatyw. Inaczej widzi politykę w regionach Grigorij Tomchin⁵⁶. Na początek władze Federacji muszą wprowadzić wolność polityczną w zarządzaniu regionami. Kolejno należy uświadomić obywateli, że są zdolni do przeprowadzenia zmian w kraju, że są wszyscy obywatelami jednego państwa i wszyscy są wzajemnie zależni od siebie. Naród musi uwierzyć w swoje możliwości i zaufać instytucjom publicznym. Obecnie demokracja w Rosji pozostaje imitacją i służy jedynie elicie biznesowej, a nie narodowi. Propozycje G. Tomchina – prawotwórcy, nie są niczym innym jak wprowadzeniem pełnych zasad demokracji państwa prawa w regionach Federacji Rosyjskiej.

Wnioski

Prezydent Federacji Rosyjskiej ma większe uprawnienia niż przysługuje mu pozycja ustrojowa. Dotycząca sytuacji kiedy w Konstytucji Federacji Rosyjskiej nie są wyraźnie określone niektóre uprawnienia ustroju prezydenta, a wydaje się być większa niż pozwala na to pozycja ustrojowa.

1. Art. 10 K.F.R. określa, że władza państwowa w Rosji wykonywana jest na zasadzie trójpodziału władzy: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Urząd prezydenta jest organem sięgającym daleko poza te władze.
2. Art. 110 pkt. 1 K.F.R. stwierdza, że rząd sprawuje władzę wykonawczą, czyli premier, w-ce premierzy i ministrowie Federacji Rosyjskiej są odpowiedzialni za sprawowanie władzy wykonawczej. Tymczasem prezydent może bezpośrednio kierować pracami rządu lub odpowiednimi dekrétami i rozporządzeniami sterować pracą rządu. Może zdymisjonować premiera i rząd. Uprawnienia takie są znacznie większe niż pozycje ustrojowe prezydenta. Dodatkowo prezydent bezpośrednio kieruje Ministerstwem Spraw Zagranicznych, Ministerstwem Obrony i Ministerstwem Spraw Wewnętrznych.
3. Prezydent F.R. ma prawo zgodnie z art. 85 pkt. 2 K.F.R. zawieszać akty prawne wydane przez podmioty Federacji niezgodne z Ustawami Federalnymi lub Ustawą Zasadniczą lecz zdarzają się przypadki zwracania Ustaw Dumie Państwowej bez rozpatrzenia.
4. Prezydent może postawić Dumę Państwową przed groźbą rozwiązania parlamentu na podstawie art. 111 pkt. 4 i 117 pkt. 3 i 4 (opisane w treści). Ponadto jeżeli prezydent przez nowo wybrany parlament został zmuszony do odwołania rządu, to może przedstawić Dumie kandydata na premiera, któremu Duma odmówiła zaufania. W przypadku gdy Duma trzykrotnie odrzuci kandydaturę prezydenta, ten może ją rozwiązać w trybie art. 111. W tym wniosku ukazana jest wręcz nieograniczona władza prezydenta.
5. Obsadzanie stanowisk szefów administracji krajów obwodów, miast o znaczeniu federalnym przez prezydenta, jest próbą zmiany ustroju Federacji Rosji.

⁵⁶ G. Tomchin, *Spółeczeństwo obywatelskie w Rosji*, Nowe Państwo 2007, s. 93.

6. Pionowa struktura administracji Państwa uruchomiona Dekretem prezydenta Putina z 13 maja 2000r. o podziale państwa na 7 Okręgów Federalnych, zwiększyła ilość instytucji i administracji. Nastąpiła centralizacja władzy i ograniczenie niezależności w regionach i tworzenia się demokracji.

Bibliografia

- Antoszewski A., Herbut R. (2004), *Systemy polityczne współczesnego świata*, Arche Gdańsk.
- Auzar A. (2007), *Inny wschód*, Instytut Społeczeństwa Obywatelskiego i Praw człowieka, Moskwa.
- Awtonomow A. (1997), *Komentarz do części pierwszej Konstytucji Federacji Rosyjskiej*, BN Topornin Moskwa.
- Czajkowski A. (2001), *Demokratyzacja Rosji 1987-1999*, Wydawnictwo Atla2, Wrocław.
- Czirkin W. (1997), *Komentarz do art.80-93 Konstytucji Federacji Rosyjskiej z 1993*, BN Topornin Moskwa.
- Daszyczew W. (1988), *East-West: On the Priorities of the Soviet State's Foreign Policy*, Literaturnoj Gazieta, 18 maja 1988.
- Diec J. (1999), *Mieszczańska cywilizacja techniczna jako demon myśli rosyjskiej XIX wieku*, [w:] *Filozofia rosyjska wobec problemów modernizacyjnych*, W. Rydzewski, M. Bohun (red.), Kraków.
- Dobroczyński M. (1999), *Stulecie przyspieszeń. Świat a Rosja*, Warszawa.
- Federalna ustawa konstytucyjna „O rządzie Federacji Rosyjskiej”, „Przekład Aktów Prawnych” 1999, nr 1.
- Furmarz D. (2007), *WNP na drodze dyktatury-prezydentury*, Nowe Państwo 1/2007.
- Gajdar J., Popowski S. (2001), *Idea Wielkiej Rosji*, „Rzeczpospolita” 2.04.2001.
- Halliday F. (1989), *From Kabul to Managua: Soviet American Relations*, Pantheon Books, New York.
- <http://kremlinologiami/eng/articles/institut04.shtml> (Dostęp: 20.06.2017)
- Kacewicz M. (2006), *Cios w Putina*, Newsweek 20.
- Kara-Murza A.A. (1993), *Rosja: doświadczenie wolności i doświadczenie rozpadu*, [w:] *Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć*, Warszawa.
- Kissinger H. (2002), *Dyplomacja*, Warszawa, Philip Wilson.
- Kolerow M. (2007), *Dokąd zmierza Rosja*, Inter, luty 2007.
- Kowaliow S. (2007), *Będzie tak jak jest*, Nowe Państwa 1/2007.
- Kubik A. (2000), *Konstytucja Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- List otwarty Władymira Putina do rosyjskich wyborców, 25.II.2000.
- Madej Z. (1993), *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa.
- Malczyk J. (2007), PAP, kwiecień 2007.
- Maniłow W. (1994), *Rossija wo wniesznie mirie*, Niezawisimaja Gazeta z 26.VII.1994
- Marciniak W. (2004), *Rozgrabione imperium*, Kraków.
- Menkiszak M. (2001), *Przyspieszenie reform w Rosji*, „Tydzień na Wschodzie”, 19.07.2001.
- Menkiszak M. (2001), *Rok Putina*, „Prace OSW”, nr 2.
- O wizycie prezydenta Francji w Moskwie* – PAP, 10.10.2007.
- Osnownyje położeniya wojennoj doktryny Rossijskoj Federacji, „Nowyje Zakony i Normatiwnye Akty” 2000, nr 18.
- Potulski J. (2004), *Idea i praktyka Federalizmu w Rosji*, Toruń.
- Potulski J. (2005), *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w*

- Rosji, Europejskie Centrum.
Przeobrażenia systemowe w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. Stan aktualny i perspektywy, pod red. Z. Trejnisa i B. Jodełki, Siedlce 2004.
- Raczyńska M. (2001), *Teleoligarchia*, „Polityka”, nr 18.
- Raczyński Z. (1993), *Nie chcemy poprawiać geografii*, Polityka nr 36 z 4.IX.1993.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie szczytu UE – Rosja*, RC-B6-0190/2007.
- Rocznik Strategiczny 2003/04, Warszawa 2004.
- Rogoża I., Wiśniewska I. (2003), *Podsumowanie przemian polityczno-gospodarczych w pierwszej kadencji Władymira Putina*, „Prace OSW”, sierpień 2003.
- Rosyjskie prawo konstytucyjne. Ustrojowe akty prawne*, pod red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2005.
- Skieterska A. (2006), *Gruzja i Ukraina wyjdą z WNP*, Gazeta Wyborcza, 09.05.2006.
- Staniszki J. (2001), *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk.
- Stępień A. (1999), *Współczesna Rosja*, Leksykon, Łódź.
- Świeżak P. (2005), *Politycy oceniają Putina*, Dziennik „Wremija”, 13.09.2005.
- Szewardnadze E. (1988), *Foreign Policy and Diplomacy “International Affairs”*, Moskwa. październik 1988.
- Szewcowa L. (2003), *Putin’s Russia – Moskiewskie Centrum Carnegie*, Washington D.C.
- Tomchin G. (2007), *Spółczesność obywatelskie w Rosji*, Nowe Państwo.
- TV „Wiesti”, *Gruzja*, Inter, 29.09.2007.
- Urbanowicz J. (2008), *Wszel moskiewski*, Wprost 1154.
- Wojciechowski M. (2008), *Prezydent Rosji wzmacnia ustrój autorytarny*, Gazeta.pl, Wiadomości.
www.carnegie.ru/ru/ (Dostęp: 20.06.2017)
www.carnegie.ru/ru/pubs/media/89422004-07-22 (Dostęp: 20.06.2017)
www.mil.ru (Dostęp: 20.06.2017)
www.osw.waw.pl/news/aktu.htm (Dostęp: 20.06.2017)
www.scrf.gov.ru/ (Dostęp: 20.06.2017)
- Zajączkowski W. (1993), *Czy Rosja przetrwa do 2002 r.*, Oficyna Wydawnicza Most, Warszawa.
- Zieliński E. (1995), *Współczesna Rosja*, Studium praktyczno-ustrojowe, Warszawa.
- Zieliński E. (1996), *Referendum w Rosji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.
- Zieliński E. (2005), *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Sejmowe.

PRESIDENT OF THE RUSSIAN FEDERATION: THE SYSTEMIC AND REAL POSITION OF POWER

EWA KOZŁOWSKA

Summary

The article evaluates the powers of the President of the Russian Federation that he is entitled to, according to the political position and the current socio-political, economic and cultural situations of the Russian Federation undergoing constant transformation in the conditions of increasing centralization of power in the Kremlin. Detailed analysis of legal acts like Constitution, Laws and Decrees in the elaborations of eminent Polish and Russian specialists regarding Federalism in Russia and real power, has shown that the President of Russian Federation has greater power than he is in favor of political system.

Key words: the President of the Russian Federation, the Russian Federation.

ZADANIA ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ W ZAKRESIE POMOCY OSOBOM NIEPEŁNOSPRAWNYM

EWA KOZŁOWSKA

Streszczenie

Artykuł ten ukazuje możliwości działania administracji publicznej w zakresie pomocy osobom niepełnosprawnym, jej dążeniu w opracowywaniu i wdrażaniu efektywnych narzędzi do realizacji wyznaczonych celów, które uwzględniają zgłaszane potrzeby środowiska osób niepełnosprawnych. Obowiązujące regulacje prawne w zakresie statusu osób niepełnosprawnych uwzględniające rozwiązania zaczerpnięte z prawa międzynarodowego prowadzą do skutecznych działań, których efekty można zaobserwować w wielu sferach życia społecznego osób niepełnosprawnych.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność, bariery architektoniczne, bariery komunikacyjne, bariery techniczne, bariery komunikowania

Celem tego artykułu jest ukazanie zadań administracji publicznej w zakresie pomocy osobom niepełnosprawnym, jej dążenie w opracowywaniu i wdrażaniu efektywnych narzędzi do realizacji wyznaczonych celów, które uwzględniają zgłaszane potrzeby środowiska osób niepełnosprawnych. Wdrożenie wielu dostosowań prawnych oraz instytucjonalnych pozwala osobom niepełnosprawnym na lepszą integrację społeczną i maksymalizację dostępności w przestrzeni publicznej.

Liczba osób niepełnosprawnych stale się powiększa. Starzenie się populacji wiąże się z ryzykiem wystąpienia niepełnosprawności u osób w podeszłym wieku, także z powodu wzrostu częstotliwości zachorowań na choroby przewlekłe powodujące niepełnosprawność, takie jak cukrzyca, choroby układu krążenia, nowotworowe czy psychiczne. Liczba osób o ograniczonej sprawności rośnie także ze względu na niewłaściwą opiekę przed i popołogową nad matką i dzieckiem, urazy, zatrucia, choroby zakaźne, szkodliwe warunki pracy i styl życia. W celu poprawy sytuacji życiowej osób niepełnosprawnych powoływane są instytucje ukierunkowane na likwidację utrudnień uniemożliwiających im codzienne życie, naukę, pracę i pełnienie ról społecznych.

Termin niepełnosprawność w najszerszym rozumieniu oznacza osobę chorą, słabą, wymagającą stałej opieki. Kojarzona jest ze sferą fizyczną oraz psychiczną ludzkiego organizmu. Nie istnieje jedna formalna oraz powszechnie uznana definicja niepełnosprawności. Każdy kraj inaczej rozumie oraz stosuje owo pojęcie.

Światowa Organizacja Zdrowia, w zależności od stanu zdrowia człowieka, określa niepełnosprawność jako¹:

- 1) niesprawność (*impariment*), czyli stratę formy bądź uszkodzenie w budowie i/lub funkcjonowaniu organizmu pod kątem anatomicznym, psychologicznym, psychofizycznym;
- 2) niepełnosprawność (*disability*), czyli jakakolwiek bariera uniemożliwiająca aktywny tryb życia bądź zachowania typowe dla człowieka;
- 3) ograniczenia w pełnieniu ról społecznych (*handicap*) rozumiane jako ułomność danej osoby spowodowana niesprawnością, która nie pozwala na pełną realizację roli społecznej związanej z płcią, wiekiem oraz tożsamością z warunkami społecznymi i kulturowymi.

Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, uchwalona 13 grudnia 2006 r. w Nowym Jorku, zaś ratyfikowana przez Polskę 25 października 2012 r., określa niepełnosprawność jako ewoluujące zjawisko wynikające z oddziaływania pomiędzy osobami z ułomnościami a ludźmi zdrowymi, którzy swoją postawą utrudniają pełny, na zasadzie równości udział w życiu społecznym².

Aktualna polityka społeczna Unii Europejskiej przyjmuje, że niepełnosprawność oznacza odróżnianie się od innych, które jest odczuwane podczas koegzystencji ze społeczeństwem. Ta koncepcja jest podstawą działań wszystkich podmiotów polityki społecznej. Jej priorytetem jest zintegrowanie takich osób ze środowiskiem³.

Deklaracja Praw Osób Niepełnosprawnych z 1975 r. podaje poniższą definicję osoby niepełnosprawnej: *oznacza każdą osobę, która w wyniku deficytu swoich fizycznych lub umysłowych zdolności, wrodzonych lub nabytych, nie jest w stanie zapewnić sobie, częściowo lub całkowicie, warunków koniecznych do swego indywidualnego lub społecznego życia*⁴.

Kolejną definicję podaje Konwencja nr 159 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącej rehabilitacji zawodowej i zatrudnienia osób niepełnosprawnych, która została przyjęta w Genewie 20 czerwca 1983 r.: *Dla celów niniejszej Konwencji pojęcie „osoba niepełnosprawna” oznacza osobę, której możliwości uzyskania i utrzymania*

¹ Definicja niepełnosprawności, www.unic.un.org.pl, dostęp 17.10.2016.

² Preambuła ust. o Konwencji z dnia 25 października 2012 r. o prawach osób niepełnosprawnych, tekst jednolity: Dz.U. z 2012 r. Nr 0, poz. 1169, ze zm.

³ L. Buliński, *Poakcesyjne mechanizmy integracji społecznej na rzecz osób niepełnosprawnych (w obrazie polityki społecznej województwa pomorskiego)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, s. 25.

⁴ Deklaracja Praw Osób Niepełnosprawnych z dnia 9 grudnia 1975 r., Rezolucja 34/37 (XXX) Zgromadzenia Ogólnego ONZ.

*odpowiedniego zatrudnienia oraz awansu zawodowego są znacznie ograniczone w wyniku właściwie orzeczonego ubytku zdolności fizycznych lub umysłowych*⁵.

Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych określa osobę niepełnosprawną jako kogoś, komu stan fizyczny, psychiczny lub umysłowy uniemożliwia wypełnianie ról społecznych oraz podjęcia pracy zarobkowej⁶.

Karta Praw Osób Niepełnosprawnych uznaje, że osobami ułomnymi są osoby, których sprawność fizyczna, umysłowa czy psychiczna, której życie codzienne, nauka, praca i pełnienie ról społecznych jest czasowo lub trwale utrudnione⁷.

Deklaracja Madrycka ogłoszona podczas Europejskiego Kongresu na rzecz Osób Niepełnosprawnych (20-24 marca 2002 r., Madryt) kładzie nacisk na zróżnicowanie osób niepełnosprawnych. Z tego względu należy indywidualnie podchodzić do takich ludzi. Dodatkowo sprzeciwia się traktowaniu osób z ułomnościami jako gorszych i bezużytecznych⁸.

Bardzo trudne jest zebranie jednoznacznych danych na temat ilości osób niepełnosprawnych ze względu na różne definiowanie biologiczne i prawne pojęcia niepełnosprawności.

Z danych Światowej Organizacji Zdrowia wynika, iż 15% populacji to osoby niepełnosprawne (ponad miliard osób). Od 110 do 190 mln dorosłych ma znaczące trudności z funkcjonowaniem. Odsetek osób niepełnosprawnych stale rośnie ze względu na starzenie się społeczeństwa. Wzrasta również liczba zachorowań na choroby przewlekłe. Osoby z ułomnościami mają mniejszy dostęp do opieki zdrowotnej, przez co odczuwają niezaspokojone potrzeby zdrowotne⁹.

Od 2005 r., co 12 miesięcy, w Unii Europejskiej przeprowadza się Europejskie Badanie Warunków Życia (EU SILC). Kolejnym badaniem, które obejmuje zagadnienia dotyczące niepełnosprawności biologicznej, ograniczeń sprawności niektórych narządów oraz poziomu możliwości samoobsługi i prowadzenia gospodarstwa domowego według cech społeczno-demograficznych jest Europejskie Ankietowe Badanie Stanu Zdrowia (EHIS)¹⁰. W 2015 roku w Europie żyło 73 030,6 tys. osób niepełnosprawnych¹¹.

⁵ Konwencja nr 159 z dnia 20 czerwca 1983 r. Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącej rehabilitacji zawodowej i zatrudnienia osób niepełnosprawnych, tekst jednolity: Dz.U. z 2005 r. Nr 43, poz. 412, ze zm., art. 1.

⁶ Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, tekst jednolity: Dz.U. z 1997 r. Nr 123, poz. 776, ze zm., art. 1.

⁷ Uchwała z dnia 1 sierpnia 1997 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej – Karta Praw Osób Niepełnosprawnych, tekst jednolity: M.P. z 1997 r. Nr 50, poz. 475, ze zm., art. 1.

⁸ *Deklaracja Madrycka*, www.niepelnosprawni.pl, dostęp 17.10.2016.

⁹ *Światowy raport o niepełnosprawności – podsumowanie*, Światowa Organizacja Zdrowia, Genewa 2011, s. 10.

¹⁰ *Źródła danych o osobach niepełnosprawnych*, www.niepelnosprawni.gov.pl, dostęp 18.10.2016.

¹¹ *Disability*, www.ec.europa.eu, dostęp 18.10.2016.

W Polsce statystyki dotyczące niepełnosprawności prowadzone są na podstawie narodowych spisów powszechnych (organizowanych co 10 lat) oraz badań stanu zdrowia ludności (co 5 lat, od 2004 r.). Powyższe prace pozwalają na zebranie informacji dotyczących głównie niepełnosprawności biologicznej. Dane zawierające ilość osób niepełnosprawnych prawnie są dostępne na bieżąco na podstawie wyników Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL). Najbardziej aktualne pochodzą z IV kwartału 2015 r. Obecnie w Polsce żyje około 2 mln osób niepełnosprawnych¹².

Rodzaje niepełnosprawności

Aspekt medyczny i społeczny niepełnosprawności opisano w Międzynarodowej Klasyfikacji Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (*International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF*), którą zatwierdzono w 2001 roku podczas Światowego Zgromadzenia na rzecz Zdrowia (*World Health Assembly*). Model medyczny mówi, iż jest to osobisty problem, który spowodowała choroba, stan chorobowy bądź uraz wymagające indywidualnego leczenia prowadzonego przez wykwalifikowany personel medyczny. Celem kuracji jest wyleczenie lub przygotowanie jednostki do nowych warunków życia. Omawiany aspekt jest głównym zagadnieniem, na którym opiera się polityka państwa. W powyższym dokumencie omówiono również kwestię społeczną. W dokumencie stwierdzono, iż niepełnosprawność jest problemem wykreowanym przez społeczeństwo, ponieważ sam fakt bycia niepełnosprawnym jest obojętny. To złożony stan, który nie tyle dotyczy jednostki, co środowiska, które nie akceptuje inności. Z tej przyczyny działania należy kierować w stronę społeczeństwa, ponieważ na nim spoczywa obowiązek dokonania modyfikacji umożliwiających zaakceptowanie osób niepełnosprawnych oraz integrację ich ze środowiskiem¹³.

Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych z dnia 27 sierpnia 1997 r. wyróżnia trzy stopnie niepełnosprawności¹⁴:

- 1) znaczny – osoba niezdolna do pracy lub mogąca wykonywać jedynie pracę w warunkach pracy chronionej, z naruszoną sprawnością organizmu, niezdolna do samodzielnej egzystencji i wymagająca przez to stałej lub długotrwałej opieki;
- 2) umiarkowany – osoba niezdolna do pracy lub zdolna jedynie do pracy w warunkach chronionych, z niepełną sprawnością organizmu, potrzebująca częściowej lub czasowej pomocy w celu pełnienia ról społecznych;

¹² Źródła danych o osobach niepełnosprawnych, op. cit., 18.10.2016.

¹³ Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF), Światowa Organizacja Zdrowia, Genewa 2001, s. 20.

¹⁴ Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, tekst jednolity: Dz.U. z 1997 r. Nr 123, poz. 776, ze zm., art. 3-4.

- 3) lekki – osoba z naruszoną aktywnością organizmu, która powoduje znaczne obniżenie wydajności wykonywanej pracy w porównaniu z osobami o podobnych kwalifikacjach zawodowych z pełną sprawnością psychiczną i fizyczną. Ten stopień niepełnosprawności jest przyznawany również osobom, które potrafią samodzielnie egzystować w społeczeństwie oraz pełnić role społeczne przy pomocy sprzętu ortopedycznego, środków pomocniczych czy technicznych.

Światowa Organizacja Zdrowia sklasyfikowała niepełnosprawność na osoby z niepełnosprawnością natury organicznej, niepełnosprawnością intelektualną, niepełnosprawnością emocjonalną, z upośledzeniami lokomocyjnymi, z upośledzeniami widzenia, z upośledzeniami w zakresie komunikowania się (mowa, pismo), z wadami budzącymi szczególną odrazę, z wadami skrytymi i z upośledzeniami związanymi z procesami starzenia się¹⁵.

Zadania Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych

Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (PFRON) to jednostka powstała na mocy ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych¹⁶. W myśl ustawy to fundusz celowany¹⁷, który posiada osobowość prawną¹⁸. W przypadku Funduszu nie stosuje się przepisów art. 29 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych¹⁹. Jego głównym celem są przeznaczanie środków na rehabilitację zawodową i społeczną osób niepełnosprawnych oraz pomoc w ich zatrudnianiu. Kontrolę nad PFRON-em sprawuje minister właściwy do spraw zabezpieczenia społecznego.

Pierwotnie PFRON powołano 9 maja 1991 r. w wyniku przyjęcia ustawy o zatrudnianiu i rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych²⁰. Pierwszymi inicjatywami organizacji były programy *Wykształcenie Twoją szansą* oraz *Premia dla aktywnych*. 27 sierpnia 1997 r. przyjęto obowiązującą do dnia dzisiejszego ustawę o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, która wykreowała obecny charakter Funduszu. W 1999 r. doszło do kolejnej zmiany –

¹⁵ *Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF)*, op. cit., s. 33.

¹⁶ Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, tekst jednolity: Dz.U. z 1997 r. Nr 123, poz. 776, ze zm.

¹⁷ Ibidem, art. 45 ust. 1.

¹⁸ Ibidem, art. 45 ust. 2.

¹⁹ Ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych, tekst jednolity: Dz.U. z 2009 r. Nr 157, poz. 1240, ze zm., art. 29.

²⁰ Ustawa z dnia 9 maja 1991 roku o zatrudnianiu i rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych, tekst jednolity: Dz.U. z 1991 r. Nr 46, poz. 201, ze zm.

w związku z reformą terytorialną kraju nawiązano współpracę z samorządami wojewódzkimi i powiatowymi. Rok później wdrożono w życie program *Partner*. Dzięki niemu sektor organizacji pozarządowych otrzymał zapewnienie stałego finansowania oraz możliwość rozwoju swojej działalności. W tym samym roku Fundusz uzyskał pozytywną ocenę Naczelnej Izby Kontroli, która odnosiła się do poprawnego zrealizowania planu finansowego w poszczególnych latach. Z roku na rok topnieje liczba zaleceń pokontrolnych zarządzanych dla organizacji. W 2001 r., dzięki dbałości o ponoszenie jakości świadczonych usług, PFRON otrzymał certyfikat ISO. To jedna z pierwszych instytucji państwowych, która go uzyskała. Dalsza historia Funduszu opiera się na rosnącej liczbie realizowanych projektów i inicjatyw. Od czasu wejściu Polski do Unii Europejskiej, PFRON przeprowadza działania finansowane ze środków wspólnoty. Od 2011 r. funkcjonuje system kontroli zarządczej, który bierze pod uwagę wymogi ustawy o finansach publicznych oraz standardy kontroli zarządczej dla sektora finansów publicznych²¹.

Źródłami finansowania funduszu są²²:

1. wpłaty pracodawców:
 - a. kwota wyrażająca się w iloczynie 40,65% przeciętnego wynagrodzenia i liczby pracowników, odpowiadającej różnicy między zatrudnieniem gwarantującym osiągnięcie wskaźnika zatrudnienia osób niepełnosprawnych w wysokości 6% a rzeczywistym zatrudnieniem osób niepełnosprawnych²³,
 - b. kwota odpowiadająca piętnastokrotnemu przeciętnemu wynagrodzeniu w przypadku niewydzielenia stanowiska pracy dla pracownika, który z powodu wypadku przy pracy lub choroby zawodowej utracił zdolność do pracy na dotychczasowym stanowisku²⁴,
 - c. środki uzyskane z tytułu zwolnień²⁵,
2. dotacje i subwencje. m.in. z budżetu państwa,
3. spadki, zapisy, darowizny,
4. ochotnicze wpłaty pracodawców,
5. przychody z oprocentowanych pożyczek oraz wolnych środków oddanych w zarządzanie w zgodzie z przepisami o finansach publicznych,
6. przychody z działalności gospodarczej,
7. spłaty oprocentowanych pożyczek udzielonych z Funduszu, których celem jest rozpoczęcie działalności gospodarczej lub rolniczej,

²¹ *Dwudzieste urodziny PFRON*, www.niepelnosprawni.pl, dostęp 18.11.2016.

²² Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, tekst jednolity: Dz.U. z 1997 r. Nr 123, poz. 776, ze zm., art. 46.

²³ *Ibidem*, art. 21 ust. 1.

²⁴ *Ibidem*, art. 23.

²⁵ *Ibidem*, art. 31 ust. 1 pkt 1.

8. zwroty środków pobranych przez pracodawców na szkolenie osoby niepełnosprawnej, która z powodów dotyczących pracodawcy nie uzyska stanowiska zgodnie z kierunkiem szkolenia bądź zostanie zatrudniona na okres krótszy niż 24 miesiące (wraz z odsetkami),
9. zwroty środków pobranych przez pracodawców na rzecz osoby niepełnosprawnej, która z winy pracodawcy została zatrudniona na okres krótszy niż 12 miesięcy (wraz z odsetkami),
10. dywidendy,
11. inne wpłaty.

Poza powyższymi źródłami finansowania, PFRON otrzymuje dotacje celowe z budżetu państwa²⁶:

1. na dofinansowanie pracodawców zatrudniających osoby z ułomnościami ujęte w ewidencji zatrudnionych osób niepełnosprawnych²⁷ – do 30% środków zaplanowanych na wykonanie zadania na dany rok,
2. na realizację programów wspomagających osoby niepełnosprawne.

Zgodnie z ustawą o rehabilitacji społecznej i zawodowej do 30% wydatków Funduszu przeznacza się na²⁸:

1. działania znoszące różnice pomiędzy regionami, szczególnie tymi o wysokim wskaźniku bezrobocia bądź takimi, gdzie nie utworzono warsztatu terapii zajęciowej czy zakładu aktywności zawodowej dla osób niepełnosprawnych,
2. rehabilitację zawodową i społeczną przeprowadzaną przez fundacje i organizacje pozarządowe,
3. programy realizowane ze środków pomocowych Unii Europejskiej na rzecz osób niepełnosprawnych,
4. dofinansowanie programów rządowych, których celem jest rozwój zasobów ludzkich oraz zwalczanie wykluczenia społecznego osób niepełnosprawnych, jak również pomoc rodzinom niepełnosprawnych,
5. programy propagujące rehabilitację społeczną i zawodową, które zatwierdziła Rada Nadzorcza,
6. inne zadania, niewymienione w ustawie:
 - a. finansowanie badań, ekspertyz i analiz dotyczących rehabilitacji społecznej i zawodowej,
 - b. szkolenia z języka migowego, regulowane ustawą z dnia 19 sierpnia 2011 r. o języku migowym i innych środkach komunikowania się²⁹.

²⁶ Ibidem, art. 46a.

²⁷ Ibidem, art. 26a ust. 1.

²⁸ Ibidem, art. 47.

²⁹ Ustawa z dnia 19 sierpnia 2011 r. o języku migowym i innych środkach komunikowania się, tekst jednolity: Dz. U. z 2011 r. Nr 209, poz. 1243, ze zm.

W celu wykonania powyższych zadań, Fundusz może przekazywać środki instytucjom na podstawie umowy. Innym sposobem jest udzielanie dotacji, pożyczek lub finansowanie odsetek od kredytów udzielanych projektodawcom. W tym przypadku również zawierana jest umowa, która określa warunki korzystania z pomocy³⁰.

Samorządy powiatowe i wojewódzkie otrzymują środki rozdzielane według specjalnego algorytmu. Uwzględnia on liczbę mieszkańców, liczbę osób niepełnosprawnych oraz liczbę uczestników funkcjonujących warsztatów terapii zajęciowej w powiecie. Dodatkowo bierze pod uwagę kwotę przewidzianą w planie finansowym Funduszu na wykonywanie tego typu zadań oraz sumę zobowiązań finansowanych ze środków PFRON-u z tytułu realizacji umów zawartych do dnia 31 grudnia roku poprzedzającego rok, dla którego jest obliczana wysokość środków³¹. Fundusz nie może wspomagać inicjatyw, które są finansowane z innych środków publicznych.

Organami Funduszu są Zarząd oraz Rada Nadzorcza. W skład Rady wchodzi Prezes (Pełnomocnik, przedstawiciel ministra właściwego ds. finansów publicznych) oraz reprezentanci organizacji pozarządowych: każdej organizacji pracodawców i związkowej wedle ustawy o Radzie Dialogu Społecznego, dwaj inni niż wyżej wymienieni. Do zadań Rady Nadzorczej należy m.in. zatwierdzenie planów działalności i projektu planu finansowego, ewaluowanie pracy Funduszu, składanie sprawozdań działalności PFRON-u ministrowi właściwemu ds. zabezpieczenia społecznego³².

PFRON może od 2001 r. poszczycić się wdrożeniem Systemu Jakości. Posiada wiele świadczących o tym norm i certyfikatów, m.in.:

1. norma PN-ISO 9002:1996,
2. norma PN-EN ISO 9001:2001(2003 – 2006),
3. norma PN-EN ISO 9001:2009 (2004 – 2013),
4. certyfikaty Polskiego Centrum Badań i Certyfikacji w latach 2001 – 2013,
5. certyfikaty Germanischer Lloyd w latach 2013 – 2016
6. certyfikat firmy ZETOM-CERT za zgodność z normą PN-EN ISO 9001:2009 ważny od 08.03.2016 r. do 15.09.2018 r.

Zadania Powiatowych Centrów Pomocy Rodzinie

Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie to samodzielna jednostka organizacyjno-budżetowa, która bezpośrednio podlega zarządowi powiatu na mocy ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej. Wspomniany zarząd wybiera kierownika, który jest osobą decyzyjną w jednostce. Do jego zadań należą m.in.

³⁰ Ustawa o rehabilitacji społecznej i zawodowej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, tekst jednolity: Dz.U. z 1997 r. Nr 123, poz. 776, ze zm., art. 47 ust. 1a.

³¹ Ibidem, art. 48 ust. 3.

³² Ibidem, art. 50.

wytaczanie powództwa o roszczenia alimentacyjne, wystosowanie wniosków o ustalenie stopnia niepełnosprawności bądź niezdolności do pracy, współpraca z sądami opiekuńczymi w sprawach wychowania porzuconych dzieci oraz prowadzenie wykazu rodzin zastępczych. Centra są jednostką pomocniczą dla starosty oraz współuczestniczą w sprawowaniu pieczy nad osobami niepełnosprawnymi, rodzinną opieką zastępczą, ośrodkami adopcyjno-opiekuńczymi, jednostkami specjalistycznego poradnictwa, ośrodkami wsparcia, domami pomocy społecznej oraz placówkami opiekuńczo-wychowawczymi³³.

Działalność Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie w głównej mierze opiera się na ustawie o pomocy społecznej. Do zadań powiatu realizowanych przez Centrum zalicza się³⁴:

1. utworzenie oraz wprowadzenie w życie powiatowej strategii rozwiązywania problemów społecznych,
2. poradnictwo specjalistyczne,
3. organizowanie opieki w rodzinach zastępczych:
 - a. pomoc pieniężna,
 - b. wynagrodzenia z tytułu pozostawania w gotowości przyjęcia dziecka zawodowym rodzinom zastępczym,
4. zagwarantowanie opieki i wychowania opuszczonym dzieciom:
 - a. prowadzenie ośrodków adopcyjno-opiekuńczych,
 - b. sprawowanie nadzoru nad placówkami opiekuńczo-wychowawczymi,
 - c. tworzenie i koordynowanie programów pomocy dziecku i rodzinie,
5. ponoszenie kosztów utrzymania dzieci umieszczonych w placówkach opiekuńczo-wychowawczych w rodzinach zastępczych, również na obszarze innego powiatu,
6. pomoc finansowa oraz ułatwienie integracji ze społeczeństwem osób opuszczających:
 - a. placówki opiekuńczo-wychowawcze,
 - b. domy pomocy społecznej dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych intelektualnie,
 - c. domy dla matek z małoletnimi dziećmi i kobiet w ciąży,
 - d. rodziny zastępcze,
 - e. schroniska dla nieletnich,
 - f. zakłady poprawcze,
 - g. specjalne ośrodki szkolno-wychowawcze,
 - h. młodzieżowe ośrodki wychowawcze,
7. wspomaganie integracji ze środowiskiem osób, które otrzymały status uchodźcy,
8. sprawowanie pieczy nad osobami opuszczającymi zakład karny,

³³ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, tekst jednolity: Dz. U. z 2004 r. Nr 64, poz. 593, ze zm., art. 112.

³⁴ *Zadania PCPR*, www.pcpr.info, dostęp 19.11.2016.

9. koordynowanie domami pomocy społecznej o zasięgu ponadgminnym,
10. nadzór nad mieszkaniami chronionymi,
11. prowadzenie ośrodków interwencji kryzysowej,
12. organizowanie poradnictwa,
13. rozwój kadr pomocy społecznej z terenu powiatu za pomocą szkoleń i doskonałeń zawodowych,
14. mentorowanie kierownikom i pracownikom jednostek organizacyjnych pomocy społecznej z terenu powiatu,
15. wdrażanie programów osłonowych, które są odpowiedzią na potrzeby danej społeczności,
16. sprawozdawczość,
17. tworzenie bilansu potrzeb powiatu w zakresie pomocy społecznej.

Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie jest bardzo zaangażowane w pomoc osobom niepełnosprawnym. Wynika to m.in. z ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. Do obowiązków Centrum zalicza się:

1. wprowadzanie w życie powiatowych programów działań na rzecz osób niepełnosprawnych, których zakres obejmuje:
 - a. rehabilitację społeczną,
 - b. przestrzeganie praw osób niepełnosprawnych,
2. czynności ograniczające skutki niepełnosprawności,
3. opracowywanie sprawozdań prowadzonej działalności,
4. współdziałanie z fundacjami i organizacjami pozarządowymi, których misją jest rehabilitacja społeczna osób niepełnosprawnych,
5. dofinansowanie:
 - a. udziału w turnusach rehabilitacyjnych osób niepełnosprawnych i ich rodzin,
 - b. kultury, sportu i rekreacji niepełnosprawnych,
 - c. sprzętu rehabilitacyjnego, przedmiotów ortopedycznych oraz środków pomocniczych na podstawie odrębnych przepisów,
 - d. niwelowania barier architektonicznych oraz technicznych,
6. dopłacanie do kosztów realizacji warsztatów terapii zajęciowej.

Podsumowanie

Działania administracji publicznej na rzecz pomocy osobom niepełnosprawnym są znaczące. Mają na celu likwidowanie różnego rodzaju barier celem umożliwienia osobom niepełnosprawnym normalnego funkcjonowania w społeczeństwie.

Obowiązujące regulacje prawne w zakresie statusu osób niepełnosprawnych uwzględniające rozwiązania zaczerpnięte z prawa międzynarodowego prowadzą do skutecznych działań, których efekty można zaobserwować w wielu sferach życia społecznego osób niepełnosprawnych. Wspomniane regulacje koncentrują się na

zabezpieczeniu egzystencji oraz likwidowaniu wszelkiego rodzaju barier (architektonicznych, komunikacyjnych, technicznych i komunikowania się) dotyczących indywidualnych potrzeb osób niepełnosprawnych. Należy przy tym zauważyć, że nawet przy najlepszych regulacjach prawnych nie jest proste zapewnienie każdemu, a zwłaszcza tym najbardziej potrzebującym ochrony możliwości korzystania z pełni przysługujących im praw. Niezbędne jest stałe monitorowanie sytuacji osób niepełnosprawnych oraz podjęcie działań w środowisku lokalnym, aby przeciwdziałać społecznej marginalizacji, jak i automarginalizacji osób niepełnosprawnych.

Osobom niepełnosprawnym często brak wiedzy co do uprawnień, jakie im przysługują z tytułu orzeczenia o niepełnosprawności. Istnieje problem niskiej świadomości prawnej, a także brak właściwego rozumienia prawa oraz niedostateczna orientacja w zawiłościach instytucjonalno-prawnych.

Niepełnosprawni nie zawsze mają też świadomość, jak wykorzystać umiejętności zdobyte na rynku pracy. W sytuacjach, gdzie główną motywacją pracodawcy do zatrudnienia osoby niepełnosprawnej jest chęć uzyskania dotacji, występuje ryzyko nadużyć, czego przykładem mogą być fikcyjne umowy. Istotne jest edukowanie osób niepełnosprawnych w zakresie ich praw na rynku pracy, aby nie zgadzały się na nadużycia ze strony nieuczciwych pracodawców.

Podjęte działania na rzecz osób niepełnosprawnych powinny uświadamiać społeczeństwu, że nie może być barier między w pełni sprawnymi a niepełnosprawnymi, gdyż każdy z nas na pewnym etapie życia może stać się niepełnosprawny czasowo bądź trwale, a osoby dożywające podeszłego wieku nieuchronnie doświadczą zwiększających się trudności w funkcjonowaniu jakości życia codziennego.

Obecny system jest zbyt mało elastyczny, wydatki na rzecz pomocy osobom niepełnosprawnym są narzucane z góry. Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych ma niewystarczającą ilość środków finansowych na realizację swoich zadań i potrzebuje stałej dotacji z budżetu. Skutkuje to reglamentacją świadczeń i wydłuża znacznie czas ich udzielenia.

Z kolei obawa przed utratą pobieranych świadczeń rentowych powoduje, że niewiele osób decyduje się podjąć aktywność zawodową. Mimo że istnieje możliwość pobierania renty i zarobkowania do wysokości 70% przeciętnego wynagrodzenia, podjęcie pracy traktowane jest często jako ryzyko utraty zapewnionych środków do codziennej egzystencji, jakie oferują świadczenia rentowe. Wymaga to uświadomienia osobom niepełnosprawnym korzyści wynikających z podjęcia pracy nie tylko finansowych, ale także związanych z profilaktyką wykluczenia i depresji, aby praca stała się atrakcyjniejsza od postawy biernego pobierania renty. Jednostki samorządu terytorialnego, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej oraz Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych i organizacje

pozarządowe realizują programy wsparcia na rzecz aktywizacji zawodowej i integracji osób niepełnosprawnych w myśl zasady „100% integracji – 0% segregacji”.

Świadomość niepełnosprawności to dogłębna wiedza na jej temat, wieloaspektowe wsparcie, podmiotowe traktowanie osób niepełnosprawnych i walka z uprzedzeniami. Proces ten wymaga zaangażowania ze strony społeczeństwa a także osób niepełnosprawnych i jest korzystny dla obu stron.

Bibliografia

- Bezrobocie rejestrowane I-II kwartał 2016 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2016.
- Buliński L. (2009), *Poakcesyjne mechanizmy integracji społecznej na rzecz osób niepełnosprawnych (w obrazie polityki społecznej województwa pomorskiego)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kubiak M., Turnowiecki W. (2013), *Polityka społeczna Unii Europejskiej*, Ateneum Szkoła Wyższa w Gdańsku, Gdańsk.
- Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF)*, Światowa Organizacja Zdrowia, Genewa 2001.
- Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2015/2016*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2016.
- Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w 2015 roku*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2016.
- Sienkiewicz T. (2007), *Status człowieka niepełnosprawnego w prawie publicznym*, Krajowa Izba Gospodarczo-Rehabilitacyjna, Warszawa.
- Szkolenie dla specjalistów – członków Wojewódzkich Zespołów do Spraw Orzekania o Niepełnosprawności*, Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Osób Niepełnosprawnych, Warszawa 2016.
- Światowy raport o niepełnosprawności – podsumowanie*, Światowa Organizacja Zdrowia, Genewa 2011.
- Winczorek P. (2000), *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 IV 1997*, Warszawa.
- Wolski P. (2013), *Niepełnosprawność ruchowa. Między diagnozą a działaniem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.

TASKS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF HELPING PEOPLE WITH DISABILITIES

EWA KOZŁOWSKA

Summary

This article shows the possibilities of public administration in the field of helping people with disabilities, its striving to develop and implement effective tools to achieve the set goals that take into account the reported needs of the disabled people. The applicable legal regulations on the status of disabled people, taking into account solutions derived from the international law, lead to effective action, whose effects can be observed in many spheres of social life of people with disabilities.

Key words: disability, architectural barriers, communication barriers, technical barriers, barriers to communicate

PRACA W POLITYCE SPOŁECZNEJ UNII EUROPEJSKIEJ

WITOLD TURNOWIECKI

Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku

Streszczenie

Kategoria praca w polityce społecznej UE traktowana jest z niezwykłą uwagą. Powodem zasadniczym jest jej społeczny charakter oraz globalizm unijnego rynku pracy. Społeczne znaczenie pracy to swobodny przepływ siły roboczej oraz określenie warunków i bezpieczeństwa pracy. Istotnym elementem działań w tym obszarze jest przeciwdziałanie dyskryminacji, w pierwszym rzędzie na rynku pracy. Partnerzy społeczni, ich rola oraz prowadzona polityka zatrudnienia są decydujące dla sfery pracy w UE. Koordynacja Systemów Zabezpieczenia Społecznego daje zatrudnionym wysoki poziom bezpieczeństwa socjalnego oraz wiąże się z uznawalnością wykształcenia. O kategorii praca we współczesnej UE decydują czynniki ekonomiczne, prawne, demograficzne, globalizacyjne oraz postępu technicznego.

Praca jest kategorią historyczną. Zawsze odbywa się w określonych warunkach społecznych. Praca uważana jest za prawo każdego mieszkańca Unii Europejskiej. Powinna stwarzać warunki rozwoju osobowości każdego człowieka, umożliwić poznanie i stosowanie zasad dobrej roboty, pozwalać na rozwijanie inicjatyw i wdrażanie nowych pomysłów, a także zaspokajając zmieniające się potrzeby ludzi. Rzetelne podejście do pracy powinno decydować o wzroście wydajności pracy.

W ten sposób traktowana praca jest czynnikiem wzrostu gospodarczego, też źródłem Produktu Krajowego brutto, również tej części, która stanowi o poziomie konsumpcji indywidualnej i zbiorowej. Dzięki niej w państwach członkowskich realizowane są zadania polityki gospodarczej i polityki społecznej.

Systemy pracy oraz organizacja życia politycznego i społecznego powinny umożliwiać wszystkim mieszkańcom UE uzyskiwanie pożądanego przez ludzi poczucia przynależności do określonej grupy i uznania w oczach jej członków. Problematyka pracy znajdowała i znajduje oddźwięk także w społecznej doktrynie Kościoła¹.

Przemiany w treści i charakterze pracy spowodowały narastanie społecznych problemów pracy. Praca powinna być organizowana, podzielona oraz nakierowana przede wszystkim na podmioty pracujące. Musi to oznaczać rozwój ergonomii zajmującej się warunkami pracy, przystosowaniem środowiska pracy, maszyn i urządzeń do człowieka, z punktu widzenia optymalnych warunków pracy. Musi

¹ Zob. Encykliki: Leona XIII *Rerum Novarum* (1891); Jana XXIII *Mater et Magistra* (1961); *Pacem In terris* (1963); Jana Pawła II *Laborem exercens* (1981); *Sollicitudo rei socialis* (1987); *Centesimu annus* (1991); *Ut unum sint* (1995); *Fides et ratio* (1998).

oznaczać także zwrócenie uwagi na bezpieczeństwo i higienę pracy, na przerwy w pracy oraz na warunki środowiska naturalnego, na uzyskiwany poziom płac zgodny z podziałem pracy.

Podział pracy nawiązuje do działów gospodarki narodowej, prowadząc w rezultacie do specjalizacji pracy najpierw ze względu na urodzenie bądź pochodzenie, potem – na przygotowanie zawodowe, zdolności, kwalifikacje i zamiłowania.

Związki między pracą a polityką społeczną i jej poszczególnymi dziedzinami są bardzo silne. Praca bowiem nie tylko historycznie była źródłem powstawania polityki społecznej, ale także do dziś oddziałuje na rozwój istniejących działów polityki społecznej oraz powstawanie nowych.

Rynek pracy państw Unii Europejskiej ma charakter globalny, a to oznacza, że decyzje oraz procedury podejmowane są przez instytucje UE. Celem tych działań jest racjonalne wykorzystanie siły roboczej, która znajduje się w różnym położeniu (niski poziom rozwoju regionów, regiony zacofane, regiony peryferyjne, regiony bogate). Dysproporcje w poziomie rozwoju regionów we współczesnym świecie, ale też w Unii Europejskiej powodują, że potencjał dotyczący przepływu osób jest wysoki. Prognozy demograficzne wyraźnie wskazują na nierówny rozwój ludności, która w ruchu wędrownym będzie zmierzała do regionów o wyższym poziomie rozwoju. Starość demograficzna spowoduje spadek ludności aktywnej zawodowo, otwierając drogę dla ruchów migracyjnych (będą miały inny charakter w ujęciu światowym, a inny w ujęciu Unii Europejskiej). Procesy migracyjne w niektórych częściach świata napotykać na ograniczenia w swobodnym przepływie siły roboczej. Unia Europejska jest wyjątkiem, stwarzając zaawansowany system liberalizacji ruchu pracowników. Swobodny przepływ osób jest jedną z czterech podstawowych wolności uznawanych w ramach jednolitego Rynku Europejskiego UE (inne to: swobodny przepływ towarów, swobodny przepływ usług, swobodny przepływ kapitału).

Swobodny przepływ siły roboczej

Migracje wewnętrzne to nowe możliwości zarobkowania. Coraz powszechniejsza jest migracja wahadłowa (dojazdy a nie trwałe osiedlenie za granicą). Oznacza to pracę przez pewną część roku, by w pozostałej części przebywać we własnym kraju. Nowym zjawiskiem jest wykonywanie pracy na odległość, czyli telepraca (telekomunikacja, Internet, telemedycyna; e-learning)²². Dotyczy ona w dużym stopniu pracowników z krajów słabiej rozwiniętych, uznawanych za tańszą siłę roboczą.

²² W. Anioł, *Internacjonalizacja polityki społecznej*, [w:] *Polityka społeczna*, (red.) G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny, Warszawa 2008, s. 437-439.

Swobodny przepływ pracowników na obszarze UE stał się czynnikiem rozwijającym wspólną politykę społeczną, a w tym koordynowanie polityk zatrudnienia, harmonizowanie standardów pracowniczych, upodabnianie rozwiązań krajowych polityk społecznych państw członkowskich, promocje nowatorskich doświadczeń socjalnych, a także wspieranie kolejnych zmian.

Swobodny przepływ pracowników określa Karta Socjalna Wspólnoty Europejskiej³, gdzie w części pierwszej ujęto podstawowe prawa socjalne pracobiorców; swobodę poruszania się i wyboru miejsca zamieszkania; zatrudnienie i wynagrodzenie za pracę; warunki życia i pracy; ochronę socjalną i zdrowia; zasady swobodnego zrzeszania i negocjowania umów zbiorowych; kształcenie zawodowe; reguły równego traktowania kobiet i mężczyzn; sposób informowania i współdziałanie na linii pracodawca – pracobiorca; bezpieczeństwo w pracy; ochronę młodocianych, ludzi starych i niepełnosprawnych⁴.

Swobodny przepływ pracowników stał się przesłanką dla utworzenia unijnego rynku pracy, w którym rynki narodowe stały się jego częścią. Dostęp do wspólnego rynku pracy został dodatkowo określony po rozszerzeniu UE w 2004 roku. Kwestia ta nabiera nowego znaczenia po brytyjskim brexicie w 2016 roku.

Swobodny przepływ może być ograniczony ze względu na wymogi bezpieczeństwa, porządku czy zdrowia publicznego. Szczególne znaczenie dla skutecznego przemieszczania się pracowników mają rozwiązania dotyczące: koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego; wzajemnego uznawania dyplomów i kwalifikacji zawodowych; współpracy służb zatrudnienia w krajach UE (np. obejmujących informacje o miejscach pracy na unijnym rynku pracy)⁵.

System prawa UE jest swoisty, ponieważ prawo wspólnotowe oraz prawo narodowe krajów członkowskich są ze sobą powiązane, choć stanowią oddzielne systemy. Instytucje UE nie mogą zmieniać prawa narodowego, zaś kraje członkowskie są zobowiązane do stosowania prawa wspólnotowego (zasada nadrzędności prawa wspólnotowego nad prawem krajowym). System prawa UE stworzył podstawy dla swobodnego przemieszczania się pracowników. Jednak nadal występuje w poszczególnych państwach członkowskich zróżnicowanie prawa socjalnego, a co za tym idzie warunków zatrudnienia oraz systemów zabezpieczenia społecznego. Dodatkowo mamy do czynienia z różnym poziomem rozwoju

³ Karta podstawowych praw socjalnych pracobiorców w krajach Wspólnoty Europejskiej sporządzona w Strasburgu 9 grudnia 1989 roku.

⁴ Zob. W. Turnowiecki, M. Kubiak, *Polityka społeczna Unii Europejskiej*, Gdańsk 2013, s. 140.

⁵ Od 1994 roku w ramach EURES (European Employment Services) działa jednolity System Wymiany Informacji o Wolnych Miejscach Pracy, koordynowany przez Komisję Europejską. Komisja Europejska wspiera krajowe służby zatrudnienia wykorzystując Biuro Europejskiej Koordynacji (European Coordination Office), a także wspomaga pracowników migrujących poprzez Komitet techniczny (technical Committee).

gospodarczego; zaawansowania technologicznego; warunków pracy i płacy; a także standardu i jakości życia obywateli w tych krajach.

Migracje, czyli przemieszczanie się osób z różnych powodów i w różnych celach, najczęściej w poszukiwaniu pracy i poprawy warunków egzystencji są zjawiskiem powszechnym i znanym od wielu lat. Szczególnego znaczenia nabrały migracje międzynarodowe. Ich skala powoduje, że mają wymiar pozytywny oraz negatywny tak dla krajów przyjmujących jak i krajów pochodzenia.

Skutki tych ruchów ludnościowych są przede wszystkim ekonomiczne (wzrost lub spadek pracy kraju przyjmującego oraz kraju pochodzenia; zmiany w sytuacji demograficznej dotyczące starości i młodości demograficznej; odciążenie rynku pracy kraju pochodzenia; wzrost i spadek aktywności zawodowej; transfer dochodów do kraju pochodzenia) i społeczne (sytuacja rodziny, a szczególnie dzieci; asymilacja w krajach przyjmujących; rozłąka z krajem i rodziną powodująca dezorganizację tej ostatniej oraz zakłócenie funkcji rodzinnych; ksenofobiczne postawy w kraju przyjmującym).

Migracje mają wyraźny charakter regionalny, a migranci z Europy Środkowej i Wschodniej osiedlają się w dużych aglomeracjach z dobrze rozwiniętym przemysłem. Ponadto spora koncentracja występuje w regionach przygranicznych. Regionalny ogląd sytuacji jest szczególnie ważny, ponieważ wszelkie problemy związane z ruchami migracyjnymi (zatrudnienie; adaptacja; asymilacja; niechęć czy wrogość) są rozwiązywane w skali lokalnej lub regionalnej, a nie państwa.

Migracje są zjawiskiem ciągłym, masowym i powszechnym. W układzie międzynarodowym (np. swobodny przepływ osób w UE) przeważają regulacje krajowe, choć znajdujemy coraz więcej postanowień unijnych. Zadaniem wspólnotowej polityki społecznej jest stała obserwacja zjawiska, zagwarantowanie przestrzegania praw obywatelskich i pracowniczych oraz wspieranie procesów integracji socjalnej⁶. Nową kategorią migrantów są tzw. uchodźcy.

Warunki i bezpieczeństwo pracy

Płaca stanowi główne źródło dochodów ludzi, umożliwiając zaspokojenie potrzeb materialnych i duchowych oraz motywując do aktywnej działalności. Poziom płacy zależy od indywidualnej wydajności pracy, od rodzaju wykonywanej pracy, zajmowanego stanowiska, a także od efektywności pracy zakładu. Ogólny poziom płac zależy od rozwoju ekonomicznego kraju. Poprzez płace jest realizowana zasada podziału według ilości i jakości, co znaczy, że płaca powinna być proporcjonalna do wkładu i efektu pracy.

Rozpiętość i relacje płac powinny odzwierciedlać różnice w ilości i jakości pracy w gospodarce danego kraju. Jednakże prawo podziału według pracy,

⁶ Zob. A. Rajkiewicz, *Polityka społeczna wobec procesów migracyjnych*, [w:] *Polityka społeczna*, (red.) G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny, Warszawa 20017, s. 311-312.

stanowiąc zasadę nadrzędną, nie określa szczegółowo, w jakiej relacji powinno kształtować się wynagrodzenie za pracę na danym stanowisku w stosunku do wynagrodzenia na innym stanowisku pracy. Zasada ta nie precyzuje, o ile wyżej powinna być opłacana praca kwalifikowana od pracy prostej, praca ciężka od lekkiej. W dziedzinie tej istnieją w każdym kraju UE różnice wynikające ze społecznej oceny pracy, ze stosowanej polityki płac, z tradycyjnie ukształtowanych rozpiętości, z poziomu rozwoju ekonomicznego, ale też z konkurencyjności gospodarek państw członkowskich.

Głównym elementem analizy poziomych relacji płac są stanowiska pracy oraz zawody, które z kolei kształtują relacje międzygałęziowe i międzydziałowe. Z punktu widzenia pionowych relacji płac podstawową rolę odgrywa płaca minimalna, która wyznacza poziom najniższego wynagrodzenia – najniższej stawki w tabeli płac. Płaca minimalna ma szczególne znaczenie w polityce płac ze względu na jej rolę socjalną i ścisły związek z kosztami utrzymania; gdy mówimy o płacach, płacę minimalną traktujemy jako wyznacznik dolnej granicy rozpiętości płac.

Rozpiętości płac są zgodne z podziałem według pracy, czyli odpowiadają różnicom wkładu i rezultatu pracy poszczególnych pracowników. Różnice te są często ograniczone przez czas wykonywania pracy, przez możliwości intensywności i wydajności pracy, przez czas potrzebny na uzyskiwanie kwalifikacji. Właśnie kwalifikacje powinny być jednym z głównych kryteriów różnicowania płac. Przy tym jedne zasady wynagradzania kształtują płace w zależności od kwalifikacji wymaganych na danym stanowisku pracy, inne – w zależności od kwalifikacji posiadanych.

Innym kryterium jakości pracy, które ma wpływ na wysokość wynagrodzenia, jest stopień odpowiedzialności na stanowisku pracy. Przy wykonywaniu pracy szczególnie odpowiedzialnej, wymagającej zwiększonej koncentracji i staranności, należy przewidywać podwyższenie wynagrodzenia. Dotyczy to także wydatków kierowniczych.

Ważnym kryterium różnicowania płac są trudne i szkodliwe warunki pracy. Za pracę w warunkach utrudnionych lub szkodliwych dla zdrowia przyznaje się dodatki, będące częścią płacy zasadniczej⁷.

W krajach unijnych stworzony system ochrony pracy gwarantuje zachowanie spokoju społecznego oraz przeciwdziałanie obniżeniu poziomu ochrony zdrowia pracujących. Podstawowym środkiem ochrony pracy było i jest ustawodawstwo pracy. Stosowanie przez państwo, przeciwdziałania za sprawą przymusu prawnego nadmiernej eksploatacji ekonomicznej i zagrożenia utraty zdrowia. Ustawodawstwo ochrony pracy wiąże się z powoływaniem specjalnych organizacji państwowych, których celem jest sprawowanie kontroli przestrzegania przepisów ochrony pracy. Są to przeważnie inspekcje pracy. Problematyka ochrony pracy jest także od wielu lat

⁷ Zob. W. Turnowiecki, M. Kubiak, *Polityka...*, op.cit., s. 158.

przedmiotem współpracy Międzynarodowej Organizacji Pracy zajmującej się rozwojem i koordynacją ustawodawstwa pracy⁸.

W ujęciu tradycyjnym ochrona pracy jest rozumiana jako ochrona interesów świata pracy i obejmuje ochronę przed wyczerpaniem ekonomicznym oraz ochronę życia i zdrowia pracowników przed zagrożeniami wynikającymi z warunków, w jakich praca jest wykonywana. Przepisy prawa pracy w państwach członkowskich muszą odpowiadać standardom określonym w dokumentach wspólnotowych. Regulują one czas pracy, bezpieczeństwo i higienę pracy, a także obowiązki zakładu pracy. W zakresie wymiaru czasu pracy przepisy określają normę podstawową (normalna, wydłużoną, skróconą) i dopuszczalność pracy w godzinach ponadnormatywnych. Zgodnie z tradycją prawa pracy oraz regulacjami prawnymi jest ustalany maksymalny wymiar czasu pracy. Może on być skracany, ale nie może być przedłużany.

Ważną rolę pełnią przepisy o bezpieczeństwie i higienie pracy, których celem jest ochrona życia i zdrowia pracowników. Regulują one warunki, jakim muszą odpowiadać budynki i pomieszczenia pracy oraz maszyny i urządzenia techniczne. Ustalają też, jakiej odzieży ochronnej, roboczej i sprzętu ochrony osobistej musi dostarczyć zakład pracy.

W decydującym związku z warunkami środowiska pracy pozostają obowiązki zakładu pracy w zakresie ochrony zdrowia pracowników. Zakład powinien stosować środki zapobiegające powstawaniu chorób zawodowych i innych schorzeń związanych z warunkami środowiska pracy. Jednocześnie musi też przeprowadzać systematyczne badania i pomiary czynników szkodliwych lub uciążliwych dla zdrowia.

Przepisy prawa pracy określają też szczególne warunki pracy niektórych grup pracowników, na przykład kobiet i młodocianych. Prawo pracy nie tylko ustala ogólne i szczególne warunki pracy, ale także przewiduje konkretną kontrolę ich przestrzegania. Szczególne znaczenie posiadają wspólnotowe postanowienia wydane w postaci dyrektyw unijnych⁹.

Dyrektywy chroniące pracobiorców w przypadku trudności ekonomicznych pracowników tworzą instytucje gwarantujące wynagradzanie w sytuacji niewypłacalności pracodawcy. Określają także sposób i okoliczności rozwiązania umowy o pracę oraz prawo do informacji i konsultacji pracowniczych.

Dyrektywy zobowiązujące pracodawcę do informowania pracownika o warunkach umowy o pracę i stosunku pracy obejmuje obowiązek powiadomienia pracobiorcy kto jest pracodawcą, jaka pracę będzie wykonywał, na jaki okres zawarto umowę, jakie będzie wynagrodzenie i wymiar urlopu oraz jaki przysługuje okres wypowiedzenia. Te dyrektywy mają ograniczać lub eliminować „szarą strefę”

⁸ Międzynarodowa Organizacja Pracy (International Labour Organisation – ILO) powstała w 1919 roku, z siedzibą w Genewie.

⁹ Zob. W. Anioł, *Polityka...* op.cit., s. 108-111.

zatrudnienia. Ich wprowadzenie spowodowało konieczność uzupełnień w prawodawstwie pracy wszystkich państw unijnych.

Dyrektywy dotyczące czasu pracy objęły normę tygodniowego czasu pracy, który ustalono na 48 godzin; także czasu pracy w godzinach nadliczbowych oraz standardów urlopowych (minimum 4 tygodnie) i pracy w nocy (maksymalnie 8 godzin). Pracownik powinien mieć 11 godzin wypoczynku na dobę, jak również 24 godziny przerwy od pracy w tygodniu.

Dyrektywy obejmujące warunki pracy nietypowej dotyczą ochrony pracy w formach elastycznych tej pracy (niepełny wymiar; na czas określony; wynajem pracy; telepraca). Szczególnym elementem tych rozwiązań jest wprowadzenie zasady niedyskryminacji pracowników.

Dyrektywy chroniące pracę kobiet i młodocianych określają obowiązujące standardy ochrony kobiet (okres ciąży; okres po urodzeniu dziecka; karmienie dziecka), jak również u młodocianych (minimalny wiek pracy 15 lat; nie niższy niż obowiązek szkolny).

Nadzór nad warunkami pracy jest podstawowym ogniwem systemu ochrony pracy. Instytucje powołane w tym celu, ich kompetencje oraz działalność świadczą o polityce ochrony pracy. Wśród powoływanych i wyspecjalizowanych instytucji można wyróżnić państwowe (różnego rodzaju inspekcje pracy) i społeczne (związki zawodowe).

Elementem o dużym znaczeniu dla polityki ochrony pracy jest ochrona interesów ekonomicznych pracobiorcy. Dotyczy to sytuacji, w której pomiędzy pracobiorcą a pracodawcą dochodzi do konfliktu na tym tle. Każdy kodeks pracy reguluje najistotniejsze kwestie związane z wykonywaniem pracy (przede wszystkim z powstaniem i ustaniem stosunku pracy), z zasadami wynagradzania za pracę (uzupełnieniem są rozwiązania poszczególnych branż), z bezpieczeństwem i higieną pracy kobiet i młodocianych oraz z odpowiedzialnością za naruszenie uprawnień pracownika. Skala i zakres tych rozwiązań bywają zróżnicowane w poszczególnych krajach członkowskich.

W polityce ochrony pracy ważnym problemem jest zmierzanie do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy, które mają chronić życie i zdrowie pracowników. Można to osiągnąć dzięki eliminowaniu w środowisku pracy czynników, które te zagrożenia powodują. Zagrożenie wywołują takie czynniki jak hałas, wibracje, toksyny, pyły, promieniowanie, wysoka i niska temperatura, niekorzystny klimat, a także czynniki zakaźne.

Często też sama praca bywa źródłem zagrożenia dla życia lub zdrowia pracowników ze względu na jej uciążliwość, szkodliwość bądź wysoki stopień ryzyka wypadkowego (np. praca na wysokości, praca pod ziemią, praca pod wodą). Ważne miejsce w polityce ochrony pracy musi zajmować wzmożona ochrona pracy. Są nią objęci pracownicy, którzy są szczególnie podatni na działanie szkodliwych warunków pracy bądź zatrudnieni przy pracach wywołujących szkodliwość

zawodową. Problem ten stanowi jedną z ważniejszych części prowadzonej polityki społecznej w państwach Unii Europejskiej.

Przeciwdziałanie dyskryminacji

Powstanie Unii Europejskiej (wcześniej Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej) spowodowało nowe spojrzenie na sferę pracy na tym obszarze. Częścią tych działań stało się przeciwdziałanie dyskryminacji w obszarze zatrudnienia, które uznano za konieczny standard socjalny obowiązujący w krajach członkowskich.

Instytucje Unii Europejskiej współpracują z organizacjami międzynarodowymi (Międzynarodowa Organizacja Pracy) w zakresie ograniczania i eliminowania dyskryminacji w sferze pracy. Europejska Karta Społeczna z 1961 roku jako dokument Rady Europy, chroniąc zasady rozwoju społecznego i ekonomicznego, szczególnie uwagę poświęciła stosowaniu praw niedyskryminacji ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, religię, poglądy polityczne czy kraj pochodzenia. Karta ta została uzupełniona w 1988 roku (protokół dodatkowy); w 1991 roku (protokół poprawiający) i w 1996 roku (protokół rewidujący). Wprowadzono nowe zapisy prawne, w tym dotyczące niedyskryminacji (prawo do ochrony przed ubóstwem i wykluczeniem społecznym każdego; prawo do zamieszkania dla każdego; prawo pracowników ze zobowiązaniami rodzinnymi do równych szans i równego traktowania; prawo do przedstawicielstwa dla każdego). Zapisy te wzmocniły zasady niedyskryminacji w prawodawstwie pracy UE.

Karta Socjalna Unii Europejskiej przyjęta w 1989 roku wprowadziła nowe zasady niedyskryminacji dla europejskiego prawa pracy: swoboda poruszania się; wolność wyboru miejsca pracy i miejsca zamieszkania; wolność zrzeszania się; równouprawnienie kobiet i mężczyzn; równy dostęp do ochrony zdrowia; bezpiecznych warunków pracy oraz zabezpieczenia społecznego.

Szczególne rolę odgrywa Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, przyjęta w Lizbonie w 2007 roku. Regulacje wspólnotowe w tym zakresie rozpoczęto od zapisów dotyczących równego traktowania kobiet i mężczyzn w obszarze zatrudnienia i polityki socjalnej¹⁰. Kolejne objęły równość wynagrodzeń (równa płaca za równą pracę)¹¹, a także takie samo traktowanie obu płci w dostępie do zatrudnienia, awansu zawodowego i szkoleń¹². Potem tą samą regułą objęto równość płci w sferze ubezpieczeń społecznych oraz osób pracujących na własny rachunek. Regulacje te są uzupełniane orzecznictwem Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości, wprowadzając do prawodawstwa narodowego zapisy o niedyskryminacji stanowiące największy wpływ na zmiany w tym ustawodawstwie. Ważnym posunięciem było wprowadzenie zapisu o zwalczaniu

¹⁰ Zob. Art. 119 Traktatu Rzymskiego z 25 marca 1957 roku.

¹¹ Zob. Dyrektywa nr 75/117/EWG z 1975 roku.

¹² Zob. Dyrektywa nr 76/207/EWG z 1976 roku.

dyskryminacji nie tylko ze względu na płeć, ale i na rasę, pochodzenie etniczne, religię, poglądy polityczne, niepełnosprawność oraz orientację seksualną¹³.

Zapisy te uszczegółowiono w dwóch odrębnych dokumentach. W pierwszym ustalono zasady równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe czy etniczne¹⁴. W drugim zasady niedyskryminacji objęły niepełnosprawność oraz orientację seksualną¹⁵.

Komisja Europejska przywiązując dużą wagę do zakazu dyskryminacji opracowuje i wdraża specjalne programy równościowe dla kobiet i mężczyzn. Zakres działań przyjętych do realizowania objął: równość w sferze gospodarczej; równość w życiu politycznym i publicznym; równe uprawnienia socjalne; równość w życiu społecznym oraz zwalczanie niekorzystnych stereotypów. Działania te mają też wspierać politykę informacyjną dotyczącą problemów dyskryminacji. Najważniejszy jej obszar pozostaje nadal w sferze pracy. W 2007 roku powołano Europejski Instytut Równości Płci, a w Parlamencie Europejskim działa Komisja Praw Kobiet.

Partnerzy społeczni i polityka zatrudnienia

Dialog społeczny należy rozumieć jako proces informowania oraz zasięgania opinii partnerów społecznych przez instytucje UE. W praktyce oznacza konsultacje pracodawców i pracobiorców, ich organizacji, a w konsekwencji instytucjonalny udział w życiu gospodarczym i społecznym Unii Europejskiej. Obejmuje on dwa obszary: pierwszy (trójstronne lub wielostronne rozwiązania instytucjonalne, tzw. Komitety Wspólne podejmujące decyzje we Wspólnocie); drugi (bezpośredni dialog i negocjacje między partnerami społecznymi).

Dialog społeczny może się dokonywać jako branżowy (sektorowy), ponadbranżowy (wielosektorowy) i w przedsiębiorstwie.

Dialog branżowy opiera się na działaniu wspólnych komitetów powoływanych przez Komisję Europejską na zasadach parytetowych w branżach. Partnerami są Europejskie Federacje Związkowe i organizacje pracodawców w tej branży. Celem jest wypracowanie stanowiska dotyczącego propozycji polityki Wspólnot w danej branży. Ważną rolę odgrywają Wspólne Komitety (Joint Committee) i Nieformalne Grupy Robocze (Informal Working Group) będące instytucjami doradczymi dla organów UE. W ich skład wchodzi przedstawiciele organizacji pracodawców i związkowych z poszczególnych branż, a ich zadaniem jest opiniowanie projektów KE; zgłaszanie własnych inicjatyw oraz bycie forum dyskusji partnerów społecznych.

Uzupełniającą rolę spełniają Europejskie Rady Zakładowe, działające w firmach ponadnarodowych¹⁶.

¹³ Zob. Art. 13 Traktatu Amsterdamskiego z 1997 roku.

¹⁴ Zob. Dyrektywa nr 43/WE z 2000 roku.

¹⁵ Zob. Dyrektywa nr 78/WE z 2000 roku.

¹⁶ Negocjacje w ramach dialogu branżowego przeprowadzane są w Austrii, Danii, Niemczech, Grecji, Włoszech, Holandii, Hiszpanii i na Słowacji.

Dialog ponadbranżowy obejmuje działania wykraczające poza jedną branżę (swobodny przepływ pracowników; szkolenia zawodowe; działalność Europejskiego Funduszu Społecznego). Przedmiotem dialogu społecznego w tym przypadku są: konsultacje (opiniowanie projektów polityki Wspólnotowej); uzgodnienia (szersze niż opinie, działania zgodne z przyjętymi kierunkami); dialog (dotyczy partnerów społecznych i przynosi wspólną opinię lub zalecenia); negocjacje (najnowsza forma dialogu społecznego). W przypadku tego dialogu rola Komisji ogranicza się do pomocy lub mediacji, zaś o temacie rozmów decydują partnerzy społeczni¹⁷. Najwyższą instancją jest szczyt dialogu społecznego, który raz w roku gromadzi szefów organizacji zrzeszonych w EKZZ (Europejska Konfederacja Związków Zawodowych); UNICE (Związek Konfederacji Przemysłowych i Pracodawców) i CEEP (Europejskie Centrum Przedsiębiorstw Państwowych). W ramach tych dwóch rodzajów dialogu partnerzy społeczni mają możliwość przerwania procesu legislacyjnego na 9 miesięcy, aby negocjować rozwiązania korzystne dla nich.

Dialog na poziomie przedsiębiorstwa pozwala na negocjowanie porozumień zbiorowych¹⁸.

Uczestnikami dialogu społecznego są następujące organizacje: EKZZ; UNICE; CEEP i Komitet Ekonomiczno-Społeczny (instytucja konsultacyjna, utworzona w 1957 roku przez Traktaty Rzymskie, wydająca opinie dla Komisji Europejskiej lub Rady Europejskiej). Wysoki stopień uzwiązkowienia i szeroki zakres umów zbiorowych ma wpływ na problematykę rynku pracy, a przede wszystkim na obszar polityki zatrudnienia. Polityka zatrudnienia łączy w sobie elementy polityki społecznej i gospodarczej. Oznacza działalność polegającą na tworzeniu i realizacji programu rozwoju potrzeby liczby miejsc pracy, zapewniającego wykorzystanie istniejących zasobów pracy zgodnie z zasadą racjonalności gospodarowania oraz zasadą wolności wyboru pracy.

Z określenia polityki zatrudnienia wynika, że zawiera ona aspekty ekonomiczne i społeczne. Problemy zatrudnienia są bezpośrednio zależne od życia gospodarczego, są stwarzane i komplikowane przez rozwój gospodarczy. Jeżeli jednak warunki występowania tych problemów są przede wszystkim ekonomiczne (np. doktryna liberalizmu gospodarczego), to w rozwiązywaniu tych kwestii zmniejszać się będzie udział polityki społecznej. Lokalizacja czynnika ludzkiego w sferze gospodarczej musi odbywać się z poszanowaniem godności osobistej, praca zaś powinna być zgodna z jego zdolnościami i kwalifikacjami. Zatrudnienie powinno sprzyjać osiągnięciu optymalnej wydajności i optymalnego wynagrodzenia, a także umożliwiać swobodny przepływ pracowników.

¹⁷ Negocjacje w ramach dialogu ponadbranżowego przeprowadzane są w Belgii, Finlandii, Irlandii i Słowenii.

¹⁸ Negocjacje w przedsiębiorstwach prowadzone są w Czechach, Estonii, Polsce, Wielkiej Brytanii, na Cyprze, Litwie, Łotwie, Malcie i Węgrzech.

Środki oraz metody rozwiązywania problemów zatrudnienia i pracy powinny być bezwzględnie zharmonizowane w ramach europejskiej polityki społecznej i ekonomicznej. Zwłaszcza od polityki zatrudnienia, polityki ochrony pracy oraz zabezpieczenia społecznego należy oczekiwać kształtowania sytuacji pracowniczych ze zbliżonego punktu widzenia wśród państw Unii Europejskiej.

Sprawna i kompletna polityka zatrudnienia zajmuje się takimi zagadnieniami, jak¹⁹:

- ustawodawstwo pracy i przepisy regulujące funkcjonowanie rynku pracy;
- realizacja koncepcji najpełniejszego zatrudnienia;
- przeciwdziałanie bezrobociu (określenie jego rodzajów i przyczyn, wielkości, struktury, a także metod likwidacji);
- struktura zatrudnienia (zatrudnienie młodocianych, kobiet, absolwentów szkół, ludzi w starszym wieku, osób o ograniczonej zdolności do pracy, pracowników cudzoziemskich);
- sterowanie rynkiem pracy;
- poradnictwo zawodowe;
- przekwalifikowanie zawodowe.

Pełne zatrudnienie oznacza pełne wykorzystanie realnych zasobów pracy i najczęściej bywa kategorią abstrakcyjną. W praktyce tworzy to zobowiązanie zatrudnienia wszystkich osób zdolnych do pracy i jej poszukujących. Trudno mówić o zatrudnieniu pełnym: należy raczej zmierzać do zatrudnienia racjonalnego. Można je osiągnąć przez stymulowanie wykorzystania zasobów pracy oraz wzrost wydajności pracy w połączeniu z właściwym spełnianiem społecznych funkcji zatrudnienia.

Ważną kwestią racjonalnego zatrudnienia jest umiejętne uwzględnianie w procesie pracy wiedzy i kwalifikacji. Decydujące znaczenie ma moment wykorzystywania zasobów pracy. Zależy to od rzeczywistego zapotrzebowania na określoną wiedzę i kwalifikacje w konkretnym zakładzie pracy i na konkretnym stanowisku pracy. Istotna jest również działalność kształtująca i rozmieszczająca zasoby pracy.

Często utrzymujące się przez dłuższy czas bezrobocie powoduje napięcia społeczne. Kryzys i destabilizacja gospodarcza stwarzają problemy związane z zachowaniem równowagi na rynku pracy i utrzymującym się bezrobociem.

Współczesna gospodarka niesie ze sobą zjawisko globalizacji, nowe technologie oraz wzrost konkurencji, powodując wyższy stopień poczucia niepewności na rynku pracy. Dotychczasowe rozwiązania chroniące sferę zatrudnienia okazują się niewystarczające i nieskuteczne, powodując zakłócenia mechanizmów rynku pracy (popyt i podaż siły roboczej) i obniżają jego efektywność²⁰.

¹⁹ Zob. W. Turnowiecki, M. Kubiak, *Polityka...*, op.cit., s. 168.

²⁰ Zob. Regulacje ochrony prawa pracy (Employment Protection Legislation – EPL).

Unia Europejska przywiązuje dużą wagę do tego typu regulacji podkreślając konieczność większej elastyczności ustawodawstwa, które musi nadać za zmianami w polityce gospodarczej. Regulacje te w poszczególnych krajach członkowskich mają różny zakres i są często przedmiotem rozstrzygnięć sądowych bądź porozumień zbiorowych.

W krajach OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development – Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju, powstała w 1960 roku i skupiająca 35 wysoko rozwiniętych państw) realizowana jest inicjatywa uregulowania i ujednoczenia problemów sfery pracy: rekrutacja i zatrudnianie pracowników; rozwiązywanie umów o pracę (zwolnienie, redukcja, odejście na emeryturę); naliczanie wynagrodzenia (płaca minimalna i płaca przeciętna) i świadczeń (zasiłki, świadczenie chorobowe, odprawa); czasu pracy (dopuszczalny czas pracy, przerwy w pracy, elastyczność czasu pracy); urlopów pracowniczych; bezpiecznych warunków pracy; przeciwdziałania dyskryminacji oraz informowania i konsultowania pracowników (w tych krajach, które mają obniżone standardy).

Polityka zatrudnienia w krajach UE realizowana jest w oparciu o Europejską Strategię Zatrudnienia (przyjętą w 1994 roku) oraz Strategię Lizbońską (przyjętą w 2000 roku).

Europejska Strategia Zatrudnienia sformułowała podstawowe cele polityki zatrudnienia:

- udoskonalenie systemu edukacji i systemu szkoleń;
- zwiększenie zatrudnienia wraz ze wzrostem gospodarczym;
- ograniczanie pozapłacowych kosztów pracy (przywileje zawodowe);
- wyższa efektywność rynku pracy;
- szczególne traktowanie grup specjalnego zatrudnienia (młodociani, długotrwale bezrobotni, bezrobotne kobiety, starsi pracownicy).

Kolejnym elementem tej polityki były postanowienia Rady Europejskiej wytyczające dla krajowych polityk zatrudnienia cztery kierunki działania:

- wzrost szans i możliwości uzyskania pracy;
- pobudzanie przedsiębiorczości;
- wspieranie dostosowań w przedsiębiorstwach i wśród pracodawców;
- wzmocnienie polityki niedyskryminacji.

Programy polityki zatrudnienia UE przywiązują szczególną wagę do wspólnego i zintegrowanego rynku pracy w ramach Unii Europejskiej. Uzyskane efekty wpływają na zwiększenie mobilności pracowników co pozwala na większą efektywność wykorzystania unijnych zasobów pracy. Znaczenia nabierają elastyczne formy zatrudnienia, które obniżają koszty siły roboczej i koszty kapitału zwiększając jednocześnie mobilność. Równocześnie niosą ze sobą zmniejszenie pewności zatrudnienia i dochodów z pracy. Prowadzi to do obniżenia poziomu bezpieczeństwa

socjalnego pracowników w zamian za dostęp do pracy. Zwiększenie elastyczności rynku pracy powoduje nasilenie procesu segmentacji tego rynku (dobre i gorsze miejsca pracy).

Obecnie nie ma w unijnej polityce zatrudnienia narzędzi uniwersalnych, które mogłyby rozwiązać trudności na rynku pracy we wszystkich krajach, bądź na obszarze całej Wspólnoty. W jednych krajach mamy niskie zasiłki i małe podatki a negocjacje zbiorowe nie odgrywają istotniejszej roli. Powoduje to wysoką efektywność rynku pracy przy niskim obciążeniu budżetu i znacznie zróżnicowanych dochodach.

W innych zaś mamy wysoki poziom dialogu społecznego, znaczny poziom wydatków budżetowych, a prawo pracy mocno chroni pracownika. Powoduje to wysoką efektywność rynku pracy przy wysokim obciążeniu budżetu i nieznaczne zróżnicowanie dochodów.

Ważna dla realizacji celów polityki spójności jest możliwość swobodnego przepływu pracowników. Instrumentem wspierającym ten przepływ na Europejskim Obszarze Gospodarczym²¹ jest EURES (European Employment Service), czyli internetowa sieć współpracy w obszarze międzynarodowego pośrednictwa pracy. Ta sieć funkcjonuje w ramach publicznych służb zatrudnienia państw członkowskich i oznacza zniesienie wszelkiej dyskryminacji, opartej na kryterium narodowości.

Odnowienie strategii lizbońskiej dało nowy impuls dla polityki gospodarczej UE i dla Europejskiej Strategii Zatrudnienia. Pozwala na kompleksowe działania na rzecz wzrostu gospodarczego oraz tworzenia nowych miejsc pracy. Cele realizowane w ramach Europejskiej Strategii Zatrudnienia są priorytetowe dla Europejskiego Funduszu Społecznego.

Koordinacja Systemów Zabezpieczenia Społecznego

System Zabezpieczenia Społecznego to system świadczeń, do których obywatele mają prawo lub z których mogą korzystać w okolicznościach i na warunkach określonych odpowiednimi przepisami. Są to świadczenia poza dochodami z pracy. Niektóre z nich są związane z dochodami z pracy, inne przysługują, gdy dochody te spadają poniżej określonego poziomu, uznanego za minimum socjalne. Prawo do zabezpieczenia społecznego jest określone w aktach międzynarodowych (np. Europejska Karta Społeczna), jest też sformułowane w konstytucjach państw Unii Europejskiej. System zabezpieczenia społecznego stanowi najważniejszą część polityki społecznej, obejmując następujące sfery:

- Ubezpieczenie emerytalno – rentowe (emerytury; renty inwalidzkie; renty rodzinne z dodatkami; zasiłek pogrzebowy);
- Ubezpieczenia zdrowotne;

²¹ Europejski Obszar Gospodarczy obejmuje kraje Unii Europejskiej oraz Norwegię, Islandię i Lichtenstein.

- Ubezpieczenia na wypadek bezrobocia;
- Ubezpieczenia na wypadek choroby i macierzyństwa (zasilek chorobowy; zasilek wyrównawczy; zasilek macierzyński; zasilek opiekuńczy; świadczenia rehabilitacyjne);
- Ubezpieczenia wypadkowe (renty inwalidzkie; renty rodzinne; jednorazowe odszkodowania; świadczenia z tytułu choroby zawodowej i wypadku przy pracy);
- Ubezpieczenia osobowe i majątkowe;
- Pomoc społeczna.

Sfery te stanowią zakres przedmiotowy ryzyk objętych systemami zabezpieczenia. Zakres podmiotowy świadczeń jest zróżnicowany. Niekiedy dotyczy całego społeczeństwa, a czasami obejmuje niektóre grupy ludności. Występuje również zjawisko kumulacji uprawnień do niektórych świadczeń. Uprawnienia mogą wynikać z przepisów prawnych bądź z umów zawieranych przez obywateli z właściwymi dla danego świadczenia instytucjami albo stanowić skutek decyzji zakładów pracy czy organizacji społecznych. Niektóre usługi i dobra są bezpłatne, niekiedy wprowadza się częściową odpłatność.

Poczucie bezpieczeństwa socjalnego należy uznać obecnie za jedną z podstawowych potrzeb ludzkich, za istotne prawo człowieka. Termin ten dopiero od niedawna bywa używany i za Mirosławem Księżpolskim można go zdefiniować jako „stan wolności od niedostatku materialnego środków utrzymania i istnienia realnych gwarancji pełnego rozwoju jednostki”²². W związku z tym w krajach europejskich wzmacniają rolę ubezpieczeń społecznych w systemie zabezpieczenia społecznego nie rezygnuje się z pewnego zakresu odpowiedzialności państwa (utrzymanie gwarancji państwa dla części świadczeń ubezpieczeniowych; finansowanie niektórych świadczeń z budżetu państwa).

Pomoc społeczna stanowi ważny instrument europejskiej polityki społecznej, której celem jest umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężenia trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, opierając się na własnych środkach, możliwościach i uprawnieniach. Realizują ją organy administracji rządowej i samorządowej, współpracując z organizacjami społecznymi, związkami wyznaniowymi, stowarzyszeniami o charakterze charytatywnym, fundacjami oraz osobami fizycznymi.

Celem pomocy społecznej jest zaspokajanie niezbędnych potrzeb życiowych osób i rodzin oraz umożliwienie im bytowania w warunkach odpowiadających godności człowieka. Jej celem jest także zapobieganie powstawaniu sytuacji, w których ta pomoc okazuje się konieczna. Pomoc społeczna powinna w miarę

²² Zob. M. Księżpolski, G. Magnuszewska-Otulak, R. Gierszewska, *Zabezpieczenia społeczne*, [w:] *Polityka społeczna, materiały do studiowania*, (red.) A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Księżpolski, Warszawa 1996, s. 245-248.

możności doprowadzić do życiowego usamodzielnienia osób i rodzin oraz ich integracji ze środowiskiem.

Pomocy społecznej udziela się osobom i rodzinom przede wszystkim z powodu ubóstwa, sieroctwa, bezdomności, potrzeby ochrony macierzyństwa, bezrobocia, upośledzenia fizycznego lub umysłowego, długotrwałej choroby, bezradności w sprawach opiekuńczo – wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego (zwłaszcza w rodzinach niepełnych i wielodzietnych), alkoholizmu lub narkomanii, trudności w przystosowaniu do życia po opuszczeniu zakładu karnego, klęski żywiołowej lub ekologicznej.

Wprowadzenie koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego w Unii Europejskiej wpłynęło na usunięcie różnic między systemami zabezpieczenia poszczególnych państw członkowskich i pozwoliło zbudować ponadnarodowy system, który ma istotne znaczenie dla pracowników migrujących. Systemy Zabezpieczenia Społecznego Unii Europejskiej są zróżnicowane z powodu warunków ekonomicznych, demograficznych, historycznych i kulturowych. System koordynacji akceptuje tę różnorodność nie ograniczając systemów krajowych i pozwalając na skuteczne funkcjonowanie pomimo różnic.

Koordynacja systemów zabezpieczenia społecznego w Unii Europejskiej określa: podmiotowy zakres (osoby chronione); przedmiotowy zakres (świadczenia objęte i nie objęte koordynacją); zasady koordynacji oraz obszar obowiązywania.

Podmiotowy zakres koordynacji obejmuje pracujących, którzy podlegali lub podlegają ustawodawstwu zabezpieczenia społecznego jednego lub kilku krajów unijnych i którzy są obywatelami tych państw bądź bezpaństwowcami lub uchodźcami zamieszkującymi w państwie członkowskim, także członków ich rodzin i osób pozostających przy życiu. Obejmuje on następujące grupy pracujących²³:

- Pracownicy (obywatel kraju członkowskiego, który był chroniony w jednym z państw przed ryzykami objętymi koordynacją; a także obywatel, który zaprzestał pracy i jest bezrobotnym oraz osoby uprawnione do emerytury i renty).
- Osoby samodzielnie zarobkujące (obywatele prowadzący działalność gospodarczą, wykonujący wolne zawody bądź organizujący samodzielne przedsięwzięcia, płacący składki na ubezpieczenia społeczne).
- Pracownicy przygraniczni (osoby pracujące na terytorium państwa członkowskiego, a mieszkający na terytorium innego państwa, do którego powracają każdego dnia lub przynajmniej raz w tygodniu).
- Pracownicy sezonowi (osoby pracujące na terytorium innego państwa aniżeli ich miejsce zamieszkania, wykonujący prace w okresie sezonu, nie mogącego przekraczać ośmiu miesięcy).

²³ Zob. T. Bińczycka-Majewska, *Rozporządzenie Rady Wspólnot Europejskich w dziedzinie zabezpieczenia społecznego*, Warszawa 1995, s. 11-18.

- Urzędnicy i osoby z nimi zrównane (obywatele, którzy korzystają z ogólnych, przewidzianych dla wszystkich zasad zabezpieczenia społecznego).
- Uchodźcy i bezpaństwowcy (dotyczy obywateli i członków ich rodzin mieszkających na terytorium jednego z państw członkowskich).
- Pozostali przy życiu i członkowie rodziny (osoby pozostałe po zmarłym pracowniku, który podlegał ustawodawstwu jednego lub kilku państw członkowskich; przy czym członek rodziny to: współmałżonek, niepełnoletnie dzieci, pełnoletnie dzieci, gdy pozostawały na utrzymaniu pracownika).

Przedmiotowy zakres koordynacji wyszczególnia jakie świadczenia są objęte systemem oraz jakie zostały wyłączone z tego systemu. Świadczenia objęte koordynacją to tradycyjny obszar zabezpieczenia społecznego:

- z tytułu choroby i macierzyństwa,
- z tytułu inwalidztwa,
- z tytułu starości,
- w razie śmierci żywiciela,
- z tytułu wypadku przy pracy i choroby zawodowej,
- zasiłki pogrzebowe,
- z tytułu bezrobocia,
- rodzinne.

Świadczenia, które nie są objęte koordynacją, to:

- świadczenia pomocy społecznej (odrębne w krajach unijnych, realizowane głównie w ramach samorządu);
- świadczenia ochrony zdrowia (odrębne rozwiązania systemowe w państwach członkowskich);
- świadczenia dla ofiar wojny i jej skutków;
- specjalne systemy dotyczące urzędników państwowych i osób z nimi zrównanych (różne systemy w krajach Unii Europejskiej).

Działanie europejskiej koordynacji systemów zabezpieczeń odbywa się z zachowaniem zasad eliminujących sprzeczności, które mogą wynikać z różnych przepisów prawa. Koordynacja to proces uwzględniający zmiany w krajowych systemach zabezpieczenia społecznego, jak i zmiany w europejskiej polityce socjalnej. Proces koordynacji oparty został o cztery zasady: równego traktowania; jedności stosowanego ustawodawstwa; zachowania praw nabytych oraz sumowania okresów ubezpieczenia, zatrudnienia lub zamieszkania²⁴.

Zasada równego traktowania oznacza obowiązek stosowania przepisów prawa państwa przyjmującego w stosunku do pracownika innego państwa członkowskiego.

²⁴ Ibidem, s. 23-27.

Pracownik migrujący jest obciążony obowiązkami oraz dopuszczony do korzyści przewidzianych przez ustawodawstwo kraju przyjmującego na takich samych warunkach jak pracownik własny. Ta zasada szczegółowe treści znajduje w orzeczeniach Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości, a dotyczą one ochrony przed różnymi formami dyskryminacji. Równe traktowanie obejmuje czynne prawo wyborcze przy wyborze członków do organów instytucji zabezpieczenia społecznego.

Zasada jedności stosowanego ustawodawstwa określa podległość osób objętych koordynacją – przepisom prawa tylko jednego państwa członkowskiego. Reguły ustalania właściwego ustawodawstwa odnoszą się wyłącznie do ubezpieczenia obowiązkowego. Pracownik zatrudniony na terytorium jednego państwa członkowskiego jest podporządkowany ustawodawstwu tego państwa, nawet gdy mieszka na terytorium innego kraju. Decyduje zasada miejsca pracy. Wyjątki od tej zasady przewidziano dla pracowników oddelegowanych (ustawodawstwo państwa pochodzenia); pracowników transportu międzynarodowego (ustawodawstwo siedziby przedsiębiorstwa); pracowników pracujących na terytorium kilku państw (ustawodawstwo miejsca zamieszkania). Specjalne rozwiązania dotyczą pracowników placówek dyplomatycznych i konsularnych oraz personelu administracyjnego Unii Europejskiej (mogą wybrać albo ustawodawstwo państwa gdzie są zatrudnieni, albo ustawodawstwo kraju z którego pochodzą).

Zasada zachowania praw nabytych dotyczy osoby przemieszczającej się w okresie aktywności zawodowej z jednego kraju członkowskiego do innego. Przyznane z tego tytułu świadczenia składkowe obowiązują bez względu na miejsce zamieszkania osoby uprawnionej. Reguły te dotyczą też świadczeń nieskładkowych wynikających z prawa krajowego, jeżeli są one przedmiotem koordynacji.

Zasada sumowania okresów ubezpieczenia, zatrudnienia lub zamieszkania stanowi kluczowy mechanizm koordynacji. Sumowanie wchodzi w rachubę wtedy, gdy działanie to konieczne jest do uzupełnienia okresów wymaganych w danym kraju członkowskim w celu ustalenia prawa do świadczenia. Zasada ta dotyczy także pracowników sezonowych, pod warunkiem, że przerwa w ubezpieczeniu nie była dłuższa niż cztery miesiące.

Szeroki zakres spraw realizowanych w ramach systemu zabezpieczenia społecznego, a podlegający koordynacji wymaga współpracy instytucji zabezpieczenia społecznego państw członkowskich. Współpraca ta powinna się odbywać na zasadzie świadczenia wzajemnie dobrych usług. Ważną rolę spełnia Komisja Administracyjna do spraw zabezpieczenia społecznego pracowników migrujących (decyduje w sprawie wykładni przepisów, jeżeli one wzbudzają kontrowersje; wspiera współpracę państw członkowskich w obszarze zabezpieczenia społecznego).

Zasada koordynacji obowiązuje na całym obszarze Unii Europejskiej, a w tym w Danii (z wyłączeniem Grenlandii i Wysp Faro); we Francji (także na Martynice,

Reunion, Gwadelupie i Gujanie Francuskiej); w Portugalii (także na Maderze i Wyspach Azorskich); w Wielkiej Brytanii (na Gibraltarze, ale z wyłączeniem Wysp Normandzkich i Wyspy Man). Poza obszarem Unii Europejskiej zasady te obowiązują w Islandii, Norwegii, Lichtensteinie i Szwajcarii.

Uznawalność wykształcenia

Uznawanie wykształcenia oraz osiągniętych kwalifikacji zawodowych ma ogromne znaczenie dla swobodnego przemieszczania się pracowników. Systemy oświatowe państw członkowskich różnią się między sobą. Ich struktura oraz treści nauczania pozostają w gestii państw członkowskich²⁵.

Wykonywanie pracy zgodnej z posiadanymi kwalifikacjami zostało w Unii Europejskiej zharmonizowane poprzez określenie ram (dyrektywy wspólnotowe), które musiały spełniać krajowe systemy oświaty. Dopiero na tym tle wprowadzono uznawalność wykształcenia.

Dyrektywy sektorowe określiły zasady wykonywania niektórych zawodów (lekarz, prawnik, architekt, pielęgniarz). O uznawalności w sensie ogólnym decydują dyrektywy wspólnotowe i dotyczą²⁶:

- uznania dyplomów szkół wyższych (minimum studia licencjackie);
- uznania kwalifikacji zawodowych (dyplomy, świadectwa);
- uznania kwalifikacji innych specjalności (rzemieślnik, sprzedawca).

Zezwolenie na wykonywanie zawodu jest równoznaczne z uznaniem tytułu zawodowego, wynikającego z wykształcenia. Status społeczny w państwach UE zależy od posiadanych kwalifikacji i nabytych umiejętności. One warunkują dostęp do dobrych i dobrze płatnych miejsc pracy.

Uznanie dyplomu oznacza możliwość wykonywania zawodu we wszystkich państwach członkowskich zgodnie z zasadą przedsiębiorczości i świadczenia usług. Działalność musi być zgodna z systemem prawnym kraju, w którym będzie wykonywana. Może podlegać rejestracji, umieszczeniu na liście wykonujących zawód, a także konieczności używania określonego tytułu zawodowego. Państwo przyjmujące ma prawo wymagać od osób ubiegających się o pracę znajomości języka na poziomie niezbędnym do wykonywania zawodu.

²⁵ I tak obowiązek szkolny w Luksemburgu i Irlandii Północnej obejmuje dzieci czteroletnie, w Wielkiej Brytanii i Holandii – pięcioletnie, podczas gdy w Szwecji i Finlandii – siedmioletnie. Nie ma wspólnych uregulowań dotyczących minimalnego wieku określającego dostęp do placówek szkolnictwa wyższego. W poszczególnych państwach członkowskich istnieją odmienne uregulowania dotyczące minimalnego okresu studiów (od dwóch do czterech lat). W Unii Europejskiej nie ma jednolitego systemu uznawania kwalifikacji dla celów akademickich.

²⁶ Zob. W. Anioł, *Polityka...*, op.cit., s. 101-102.

Uznawanie dyplomów UE ma dwa wymiary: pierwszy to uznanie dyplomów dla celów akademickich (nie jest regulowane żadnymi przepisami wspólnotowymi; decyduje zasada autonomiczności uczelni); drugi to uznanie dyplomów i kwalifikacji dla celów zawodowych wymaga spełnienia warunków; dotyczy dyplomów w zawodach, wymagających ściśle określonych kompetencji; nie funkcjonuje system automatyzmu).

Bibliografia

Bińczyka-Majewska T. (1995), *Rozporządzenie Rady Wspólnot Europejskich w dziedzinie zabezpieczenia społecznego*, Warszawa.

Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M. (2008), (red.), *Polityka społeczna*, Warszawa, PWN.

Głąbicka K. (2001), *Polityka społeczna Unii Europejskiej. Aspekty aksjologiczne i empiryczne*, Warszawa, Wyd. ELIPSA.

Klein N. (2008), *Doktryna szoku*, Warszawa, Wyd. MUZA SA.

Kołodko G. (2008), *Wędrujący świat*, Warszawa, Wyd. Prószyński i S-ka.

Turnowiecki W. (2008), *Polityka społeczna*, Wyd. GWSH.

Turnowiecki W., Kubiak M. (2013), *Polityka społeczna Unii Europejskiej*, Gdańsk, Wyd. Ateneum Szkoła Wyższa.

EMPLOYMENT AND SOCIAL POLICY IN THE EU

WITOLD TURNOWIECKI

Summary

Employment as category in EU social policy is treated with great attention. The fundamental reason for this is its social character and globalism of the EU labour market. The social meaning of employment is a free flow of labour and determining the conditions and safety of work. An important element of activities in this area is the prevention of discrimination, in the first place on the labour market. Social partners, their role and employment policy are decisive for employment policy in the EU. Coordination of Social Security Systems gives the employees a high level of social security and it is associated with the recognition of education. Employment as category in the modern EU is defined by economic, legal, demographic, global, and technological factors.

ZNACZENIE NOWEJ TRANSEUROPEJSKIEJ SIECI TRANSPORTOWEJ DLA GOSPODARKI I SPOŁECZEŃSTWA

KAROLINA MUZYCZKA

Streszczenie

W artykule przedstawiono priorytetowe inwestycje infrastrukturalne, które umożliwią utworzenie paneuropejskiej sieci transportowej łączącej wszystkich członków UE. Pierwsze założenie tego projektu stworzył prawie 10 lat na szczycie Rady Europejskiej w Essen, ale bardziej dynamiczny projekt ten dał przyjmowania nowych państw do Unii Europejskiej, a tym samym powstawania nowych wyzwań w zakresie infrastruktury transportowej. W artykule przedstawiono projekt sieci transportowej TEN który m.in., wskazuje tendencje w rozwoju międzynarodowego transportu pasażerskiego. Pojedyncza sieć europejska jest fundamentem dla osiągnięcia swobody przepływu osób i towarów.

Słowa kluczowe: infrastruktura inwestycje, infrastruktura transportowa, sieci transportowe TEN-T, wspólnego rynku transportowego

Wstęp

Idea sieci transeuropejskiej sięga początków lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Sieć kolei dużych prędkości oraz sieć transportu kombinowanego, dla których w większości krajów nie istniały plany narodowe, były przedmiotem studiów prowadzonych dla całej Europy na podstawie dostępnych wówczas danych. Stały się one podstawą sieci obejmującej cały kontynent. Jednakże w odniesieniu do infrastruktury drogowej oraz infrastruktury kolei konwencjonalnych praca ekspertów polegała w dużej mierze na kompilowaniu istniejących planów krajowych i uzupełnianiu tych planów o brakujące połączenia.

Rozwój transportowej sieci transeuropejskiej

Transeuropejska sieć transportowa jest przedmiotem Traktatu Ustanawiającego Wspólnotę Europejską. W jego wersji, uwzględniającej zapisy z Nicei, zasady wspólnej polityki unijnej w tej dziedzinie reguluje rozdział XV Traktatu „Sieci transeuropejskie” w artykułach 154-156¹. Zgodnie z art. 154 TWE, mając na względzie utworzenie rynku wewnętrznego oraz osiągnięcie spójności społeczno-gospodarczej, utworzenie sieci transeuropejskich przewidziano w zakresie infrastruktury transportu, telekomunikacji i energetyki. W tym celu Wspólnota wspiera tworzenie wzajemnych połączeń oraz zapewnienie interoperacyjności sieci, czyli ich współdziałania operacyjnego (technicznego).

¹ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej z dnia 26 października 2012 r., Dz. Urz. UE 2012 C 326.

W odniesieniu do transportu, konieczność budowy nowych połączeń lub udrożnienia istniejących tzw. wąskich gardeł – zawężeń tras o dużym natężeniu ruchu, powodujących korki, jak zapewnienia interoperacyjności sieci, wynika z dotychczasowego kierowania się przez państwa członkowskie wyłącznie priorytetami narodowymi w kształtowaniu rozwoju infrastruktury. W art. 155 ust. 2 TWE państwa członkowskie zostały zobowiązane do koordynacji pomiędzy sobą w porozumieniu z komisją, polityk realizowanych na poziomie krajowym, w zakresie, w jakim mogą one mieć istotny wpływ na realizację celów określonych w art. 154 TWE, czyli ustanowienie rynku wewnętrznego i osiągnięcie spójności społeczno-gospodarczej. Działania Wspólnoty w zakresie sieci transeuropejskich określone są wytycznych, przyjmowanych przez Radę w procedurze współdecydowania z Parlamentem Europejskim, uregulowanej w art. 351 TWE. W wytycznych wskazane są cele, priorytety i ogólne kierunki działań dotyczących sieci transeuropejskich, w tym projekty infrastrukturalne będące przedmiotem wspólnego zainteresowania państw członkowskich. Proces dochodzenia do obecnego kształtu transeuropejskiej sieci transportowej był długotrwały. Konieczność utworzenia listy transeuropejskich projektów infrastrukturalnych będących w interesie Wspólnoty podkreślono w Białej Księdze Komisji Europejskiej z 1993 r. w sprawie wzrostu, konkurencyjności i zatrudnienia². Realizacja transportowej sieci TEN³ nie postępowała w związku z recesją, stąd zdaniem Komisji konieczne było wskazanie działań zachęcających inwestorów publicznych i prywatnych, do udziału w budowie TEN. Zadaniem Wspólnoty było usunięcie wszelkich przeszkód natury administracyjnej oraz w zakresie finansowania projektów. Zgodnie z sugestiami Komisji zawartej w Białej Księdze, Rada Europejska na szczycie w Brukseli w grudniu 1993 r. powołała specjalną grupę pod przewodnictwem Henninga Christophersena, złożoną z ekspertów państw członkowskich, która określiłaby projekty infrastrukturalne z zakresu transportu i energii, o podstawowym znaczeniu dla ustanowienia sieci TEN. Zaznaczyć należy, iż po raz pierwszy konieczność nadania priorytetowego znaczenia kwestii utworzenia sieci TEN podkreślono zasadniczo na szczycie Rady Europejskiej, który odbył się w grudniu 1989 r. w Strasburgu.

W związku z tym, powołano Komisję do zaproponowania działań umożliwiających rozwój sieci transeuropejskich w zakresie transportu (zwłaszcza w obszarze zarządzania ruchem lotniczym), telekomunikacji oraz energii. Zakres inicjatywy wymaganej od Komisji w tej sferze uszczegółowiono w Rezolucji Rady

² Biała Księga o europejskiej polityce transportowej do roku 2010. COM(2001) 370.

³ Trans-European Transport Networks (TEN) – program unijny dotyczący sieci drogowych, kolejowych, wodnych i powietrznych. Jest to część Trans-European Networks (TEN). Wytyczne Trans-European Transport Networks (TEN) obejmujące cele, priorytety i ogólne kierunki działań przewidzianych w dziedzinie sieci transeuropejskich zdefiniowane zostały w decyzji nr 1692/96 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 lipca 1996.

z 22 stycznia 1990 r. w sprawie sieci transeuropejskich, w której Komisja została zobowiązana do przedstawienia do końca 1990 r. programu działań w zakresie sieci transeuropejskich. Komisja w szczególności miała rozważyć czy konieczne jest wspieranie przez Wspólnotę realizacji projektów infrastrukturalnych, ustalić harmonogram prac oraz wskazać na pojawiające się trudności w budowie infrastruktury, także w aspekcie finansowym. Prace, przedsięwzięte przez Komisję zgodnie zaleceniem Rady, zaowocowały w dniu 5 grudnia 1990 r. Komunikatem pt. „Zmierzając do sieci transeuropejskich – Program Działań Wspólnoty”. Ze względu na przeszkody w zakresie finansowania oraz zawisłości procesu decyzyjnego, Program nie doczekał się realizacji⁴.

Rada Europejska na posiedzeniach w Korfu oraz w Essen, odpowiednio w czerwcu i grudniu 1994 r., przyjęła listę 14 projektów transportowych tzw. listę Essen. Lista ta została włączona do Aneksu III Decyzji Parlamentu Europejskiego i Rady nr 1692/96/WE z dnia 23 lipca 1996 r. ws. Wytycznych Wspólnoty dotyczących rozwoju Trans-Europejskiej Sieci Transportowej, OJ L 228, 9.09.1996 r.⁵ przyjętej zgodnie z zaleceniem Rady Europejskiej z Essen. W decyzji określono jednolite kryteria, które muszą spełniać transportowe projekty infrastrukturalne, ubiegające się miano „projektów wspólnego” i stąd o finansowanie ze środków wspólnotowych. W założeniu, projekty te miały zostać zrealizowane do 2010 r. Wytyczne dotyczą projektów z zakresu infrastruktury transportowej (dróg, kolei, lotnisk, śródlądowych sieci wodnych, portów: morskich i rzecznych, potwierdzenie projektów przyjętych przez Radę Europejską w Essen w dniach 9–10 grudnia 1994 r.).

Za najważniejsze etapy tworzenia sieci TEN, należy uznać: propozycję Komisji z października 2001 r.: dokument COM (2001) 544; raport van Mierta z czerwca 2003 r.; propozycję Komisji z października 2003 r.: dokument COM (2001) 564; przyjęcie nowych wytycznych Wspólnoty przez Parlament Europejski w dniu 21 kwietnia 2004 r.⁶. Priorytetowe projekty zostały przyjęte przez Parlament Europejski oraz przez Radę na podstawie ustaleń szczytów Wspólnoty Europejskiej w Essen i Dublinie. W zakresie sieci kolejowej, w rozdziale 3 Decyzji 1692/96/EC⁷ wyodrębniono sieć

⁴ High Level Group on the Trans-European Transport Network. Report. 27.06.2003 r., oraz Trans European Transport Networks „TEN-T”. European Commission. Brussels 2002.,

⁵ Aneksu III Decyzji Parlamentu Europejskiego i Rady nr 1692/96/WE z dnia 23 lipca 1996 r. ws. Wytycznych Wspólnoty dotyczących rozwoju Trans-Europejskiej Sieci Transportowej Decyzja nr 1692/96/EC Parlamentu Europejskiego i Rady z 23 lipca 1996 r. w sprawie wytycznych Wspólnoty dotyczących rozwoju transeuropejskiej sieci transportowej, OJ L 228, 9.09.1996 r.,

⁶ Komisji z października 2001 r.: dokument COM (2001) 544; raport van Mierta z czerwca 2003 r.; propozycję Komisji z października 2003 r.: dokument COM (2001) 564; przyjęcie nowych wytycznych Wspólnoty przez Parlament Europejski w dniu 21 kwietnia 2004 r.,

⁷ Boosting the trans-European transport networks: Loyola de Palacio welcomes the new Guidelines adopted today. IP/04/515. Bruksela, 21 kwietnia 2004; decyzja 1692/96/EC Boosting the trans-European transport networks: Loyola de Palacio welcomes the new Guidelines adopted today. IP/04/515. Bruksela, 21 kwietnia 2004 r.

kolei dużych prędkości oraz sieć konwencjonalną. Sieć kolei dużych prędkości obejmuje: specjalnie zbudowane linie dużych prędkości przystosowane do prędkości równej lub większej niż 250 km/h, wykorzystujące aktualne lub nowe technologie; specjalnie zmodernizowane linie dużych prędkości przystosowane do prędkości rzędu 200 km/h; specjalnie zmodernizowane linie dużych prędkości, które mają specyficzne cechy wynikające z przeszkód topograficznych lub planowania miejskiego tam, gdzie prędkość musi być przystosowywana do każdego przypadku.

Szczegółowy układ linii wchodzących w skład sieci transeuropejskiej jest określony w załączniku 1 do Decyzji 1692/96/EC⁸. Sieć transeuropejska według stanu z 2001 r. liczyła: 75 185 km dróg, z których 20 609 km to drogi planowane; 79 440 km kolejowych linii konwencjonalnych oraz linii dużych prędkości, z których 23 005 km to linie planowane; 381 portów lotniczych; 273 międzynarodowe porty morskie; 210 portów śródlądowych. Sieć obejmuje systemy sterowania ruchem, systemy informacyjne oraz systemy nawigacyjne. Infrastruktura ta, jest wykorzystywana do przewozu 40% ładunków w transporcie drogowym oraz ponad 50% ładunków w transporcie kolejowym⁹. Zadaniem sieci transeuropejskiej jest przenoszenie ruchu międzynarodowego. Dlatego sieć określona w Decyzji 1692/96/EC jest przywoływana w innych europejskich aktach prawnych, w tym, w szczególności, w dyrektywach o interoperacyjności kolei, tj. w Dyrektywie 96/48 oraz w Dyrektywie 2001/16/EC¹⁰. Priorytety zostały określone na poziomie Wspólnoty, dzięki temu wytyczne dotyczące rozwoju sieci pozwalają skoncentrować finansowanie ze środków Unii na projektach o największej wartości dodanej.

Zakłada się, że środki z Funduszy Strukturalnych, z Funduszu Spójności i z Europejskiego Banku Inwestycyjnego będą nie tylko wzajemnie koordynowane, ale kojarzone ze środkami krajów członkowskich, regionów lub sektora prywatnego. Dokumentem określającym kształt sieci TEN na terenie Polski jest traktat akcesyjny. Określono w nim układ linii kolejowych, których łączna długość wynosi 5277 km. Pokrywa się on w zasadzie z układem linii objętych umowami AGC, AGTC oraz zawartych w raporcie TINA. Uzgodnienie tej sieci stanowi zobowiązanie do wdrożenia interoperacyjności na liniach do niej włączanych. Do 2003 r., wśród priorytetowych projektów TEN-T nie było połączeń z przyszłymi krajami

⁸ Decyzja 1692/96/WE Boosting the trans-European transport networks: Loyola de Palacio welcomes the new Guidelines adopted today. IP/04/515. Bruksela, 21 kwietnia 2004 r.; Dyrektywa 96/48 i Dyrektywa 2001/16/EC z dnia 23 lipca 1996 r. w sprawie interoperacyjności transeuropejskiego systemu kolei dużych prędkości Dz.U.L 235.

⁹ Massel A. Transeuropejska sieć transportowa, Systemy transportowe, www.tts.infotransport.pl/en/Download/2863, 16 czerwca 2015.

¹⁰ Dyrektywa 2001/16/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 19 marca 2001 r. w sprawie interoperacyjności transeuropejskiego systemu kolei konwencjonalnych (Dz. U. L 110 z 20. 04. 2001 s. 1.); Dyrektywa Rady 96/48/WE z dnia 23 lipca 1996 r. w sprawie interoperacyjności transeuropejskiego systemu kolei dużych prędkości Dz.U. L 235 z 17.9.1996, s. 6-24 (ES, DA, DE, EL, EN, FR, IT, NL, PT, FI, SV). Polskie wydanie specjalne Rozdział 13 tom 017 P. 152 - 170.

członkowskimi Unii Europejskiej. W związku z tym, istotnym wydarzeniem było powołanie Grupy Wysokiego Szczebla (High Level Group). Grupa ta, kierowana przez byłego komisarza odpowiedzialnego za transport – Karela Van Mierta, przeanalizowała ponad 100 projektów zgłoszonych przez różne kraje członkowskie i wstępujące do Unii. Po analizie aspektów technicznych i ekonomicznych tych projektów, grupa oceniała ich zgodność z europejską polityką transportową określoną w Białej Księdze. Oceniano także oczekiwane korzyści z realizacji poszczególnych projektów, realizm proponowanych terminów ukończenia oraz perspektyw finansowania. Na tej podstawie grupa uzgodniła 22 nowe projekty priorytetowe, przy czym w przypadku aż 18 z tych projektów prace miałyby się zacząć jeszcze przed 2010 r. Koszty, jakie miałyby zostać poniesione na całą transeuropejską sieć transportową do 2020 r. wyniosą 600 mld euro, z czego 235 mld euro przypada na nowe projekty. Wymaga to wydawania około 0,16% produktu krajowego brutto krajów Unii rocznie. Efektem pracy grupy był raport opublikowany w dniu 30 czerwca 2003 r., na podstawie którego Komisja przedstawiła w dniu 1 października 2003 r. nowy projekt zmiany wytycznych ws. rozwoju transportowej sieci TEN, stanowiący uzupełnienie projektu z października 2001 r. Prace nad nowym projektem Komisji miały szybki przebieg w Radzie UE i zakończyły się wydaniem 29 kwietnia 2004 r. decyzji 884/2004/WE nowelizującej dotychczasowe wytyczne. Do listy projektów zawartej w Aneksie III decyzji 1692/96/WE dodano nowe projekty określone przez Grupę Van Mierta jako priorytetowe, w tym dotyczące tzw. autostrad morskich. Zaznaczyć tu należy, iż nowelizacja wytycznych wprowadza w art. 19 nową definicję „projektów priorytetowych”, oznaczających projekty będące przedmiotem wspólnego zainteresowania, które spełniają łącznie następujące warunki: zmierzają do stworzenia brakujących odcinków infrastruktury lub usunięcia tzw. wąskich gardeł, w szczególności projekty transgraniczne, ze względu na swoją skalę, planowanie długoterminowe na szczeblu wspólnotowym stanowi wartość dodaną.

Projekt przedstawia potencjalne korzyści społeczno-ekonomiczne, istotnie ułatwia przepływ dóbr i osób, przyczyniając się jednocześnie do zwiększenia interoperacyjności sieci narodowych. Projekt ten pozwala na zwiększenie spójności terytorialnej UE, przyczynia się do realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju. Państwa członkowskie których, dotyczy projekt, zobowiązują się do przeprowadzenia studium i analiz oddziaływania projektu na środowisko, tak aby zapewnić terminową realizację projektu, kwestia tzw. poparcia politycznego. Wśród projektów ujętych w raporcie: Van Mierta znajdują się odcinki przebiegające na terytorium Polski. Projekt jest częścią Korytarza VI określonego na konferencjach na Krecie i w Helsinkach. Na terytorium Polski przebieg linii pokrywa się z międzynarodowym ciągiem E 65, ujętym w umowie AGC¹¹. W raporcie Rail Baltica

¹¹ A. Massel, Transeuropejska sieć transportowa, Systemy transportowe, www.tts.infotransport.pl/en/download/2863, 14 lipiec 2015.

ujęto modernizację sieci kolejowej w Estonii, na Łotwie i na Litwie, uwzględniająca zapewnienie interoperacyjności z pozostałą częścią sieci kolejowej Europy. Pozwoli to zwiększyć wykorzystanie kolei w tych trzech krajach. Oczekuje się, że istotne skrócenia czasu przejazdu pozwolą na zmniejszenie ruchu drogowego do Polski oraz do Niemiec. W związku z tym projekt ma znaczenie priorytetowe ze względu na przyczynianie się do swobodnego przepływu osób, jak i ze względów ekologicznych.

Niektóre projekty transeuropejskiej sieci transportowej, z uwagi na ich wymiar europejski, skalę, rolę w rozwoju handlu międzynarodowego i przyczynianie się do spójności terytorialnej Europy, zostały zaliczone do grupy projektów priorytetowych. Przyjęto, że na poziomie Wspólnoty są potrzebne specjalne wysiłki w celu skoordynowania i wsparcia finansowego tego rodzaju projektów tak, by zapewnić spójny rozwój sieci i promowanie wspólnej wizji głównych dróg komunikacyjnych wśród władz krajowych i regionalnych oraz przewoźników. Ogółem określono 30 projektów priorytetowych, których koszt ma wynieść 225 mld euro. Zakłada się, że w finansowaniu tych projektów mógłby mieć pewien udział (rzędu 20%) sektor prywatny, a pozostałe koszty powinny pochodzić z budżetów narodowych oraz budżetu Wspólnoty. Warto dodać, że całkowity koszt ukończenia realizacji transeuropejskiej sieci transportowej, łącznie z projektami, których nie określono jako priorytetowe, jest szacowany na 600 mld euro. Wdrożenie projektów priorytetowych powinno doprowadzić do skrócenia czasu przewozu w relacjach międzynarodowych, zmniejszenia zanieczyszczenia powietrza spowodowanego przez transport i przyczynić się do bardziej zrównoważonego rozwoju przestrzennego. Szacuje się, że wymienione korzyści wynikające z realizacji projektów powinny spowodować zwiększenie produktu krajowego brutto o około 0,14–0,30% oraz utworzenie nawet miliona nowych miejsc pracy¹².

Realizacja wielu priorytetowych projektów napotyka poważne problemy zarówno finansowe, jak i organizacyjne. W Białej Księdze o europejskiej polityce transportowej została sformułowana idea Deklaracji Interesu Europejskiego. Dotyczy ona tych przypadków „...gdzie określona infrastruktura jest traktowana jako posiadająca strategiczne znaczenie dla sprawnego funkcjonowania rynku wewnętrznego i pomogłaby w zmniejszeniu kongestii, ale nie cieszy się zainteresowaniem na poziomie narodowym lub lokalnym”¹³. W dniu 24 lutego 2004 r. Komisja Europejska przyjęła stanowisko w sprawie zmiany tego rozporządzenia. Ustalono, że pomoc Wspólnoty może wynieść 20% kosztów inwestycji (zamiast 10%) w przypadku następujących projektów: projekty dotyczące europejskiego systemu

¹² Trans-European Transport Networks „TEN-T”. European Commission. Brussels 2002.

¹³ Rozporządzenie Rady z 18 września 1995 r. nr 2236/95 ustanawiające ogólne zasady przyznawania pomocy finansowej przez Wspólnotę w zakresie sieci transeuropejskich, OJ L 228, 23.09.1995 r., dotyczącego pomocy Unii w obszarze transeuropejskich sieci transportowych, otwiera możliwość zwiększonego finansowania odcinków przechodzących przez granicę.

nawigacji satelitarnej Galileo; priorytetowe projekty dotyczące sieci energetycznych; odcinki transgraniczne projektów w ramach TEN oraz odcinki przekraczające bariery naturalne (np. w obszarach górskich), pod warunkiem, że zostaną rozpoczęte przed rokiem 2010. Warto jednak dodać, że w przypadku projektów transgranicznych pierwotnie zakładano dofinansowanie nawet na poziomie 30%. Ponadto Komisja Europejska ma mieć prawo żądania zwrotu pomocy, jeżeli po upływie 10 lat od jej przyznania projekt nadal nie jest ukończony. W przypadku opóźnień w rozpoczęciu prac na jednym z priorytetowych projektów, przewidzianych do realizacji do 2010 r., Komisja poprosi zainteresowane kraje członkowskie o przedłożenie wyjaśnień w ciągu trzech miesięcy. Po otrzymaniu i przeanalizowaniu odpowiedzi Komisja może zdecydować o wycofaniu deklaracji interesu europejskiego w odniesieniu do projektu. Pięć lat po ukończeniu projektu deklarowanego jako projekt interesu europejskiego wymaga się od krajów członkowskich przeprowadzenia oceny oddziaływania społeczno-ekonomicznego oraz oceny oddziaływania na środowisko, w tym wpływu projektu na handel pomiędzy krajami członkowskimi, spójność terytorialną i zrównoważony rozwój.

W nowej decyzji z 21 kwietnia 2004 r., zmieniającej Decyzję 1692/96¹⁴, określono następujące projekty priorytetowe dotyczące korytarzy transportowych na terenie Polski: nr 23: połączenie kolejowe Gdańsk – Warszawa – Brno – Bratysława – Wiedeń (odcinek Gdańsk – Warszawa – Katowice do 2015 r., odcinek Katowice – Brno – Breclav do 2010 r., odcinek Katowice – Żilina – Nove Mesto n. Vahom do 2010 r.); nr 25: autostrada Gdańsk – Brno/Bratysława – Wiedeń (odcinki Gdańsk – Katowice oraz Katowice – Brno do 2010 r., odcinek Brno – Wiedeń do 2009 r.); nr 27: połączenie kolejowe Warszawa – Kowno – Ryga – Tallin Rail Baltica (odcinek Warszawa – Kowno do 2010 r., odcinek Kowno – Ryga do 2014 r., odcinek Ryga – Tallin do 2016 r.). Projekty nr 23 i 25 pokrywają się w zasadzie z przebiegiem VI korytarza paneuropejskiego. W projekcie zmiany decyzji z października 2003 r. nie ujęto przewidywanej w raporcie Van Mierta linii kolejowej do przewozów towarowych Gdańsk – Katowice – Zwardoń (Magistrala Węglowa). Realizacja projektu kolejowego dotyczącego linii E 65 jest dobrze przygotowana, dotyczy to szczególnie Centralnej Magistrali Kolejowej (CMK). Dla modernizacji tej linii do prędkości 200–250 km/h opracowane zostały specjalne standardy techniczne. Na CMK wykonano już wiele prac modernizacyjnych. Na stacji Psary wbudowano nowe rozjazdy UIC60-1200-1:18,5 oraz UIC60-500-1:12 z ruchomymi dziobami krzyżownic, konstrukcji kilku producentów. Obecnie są one przedmiotem badań prowadzonych przez Centrum Naukowo-Techniczne Kolejnictwa. Na tej samej stacji zabudowuje się także nowe urządzenia sterowania ruchem. Dla odcinka Katowice – Bohumin ukończono w 2003 r.

¹⁴ Propozycja Decyzji Parlamentu Europejskiego i Rady zmieniająca zmienioną propozycję Decyzji Parlamentu Europejskiego i Rady zmieniającą Decyzję nr 1692/96/EC w sprawie wytycznych Wspólnoty dotyczących rozwoju transeuropejskiej sieci transportowej. COM(2003) 564 final.

wstępne studium wykonalności budowy systemu sterowania ruchem ERTMS/ETCS poziomu 2. System taki ma zapewnić interoperacyjność w ruchu kolejowym przez granicę Polski i Czech. Wiosną 2004 r. ukończono realizację studium wykonalności dla modernizacji linii E 65 na odcinku Warszawa – Działdowo – Gdynia. Spośród trzech opcji poddanych analizie, do realizacji przez PKP Polskie Linie Kolejowe S.A. została wybrana opcja 2, tj. dostosowanie infrastruktury do prędkości 160 km/h dla pociągów pasażerskich, 120 km/h dla pociągów towarowych i do 200 km/h dla taboru pasażerskiego z wychylnym nadwoziem. Będzie to pierwsza w Polsce modernizacja linii kolejowej (poza CMK) do prędkości większej niż 160 km/h. Należy dodać, że roboty na odcinku czeskim korytarza VI są wykonane na znacznej długości linii. Na odcinkach już zmodernizowanych wprowadzona została prędkość 160 km/h. Biorąc to pod uwagę realizacja projektu modernizacji linii Gdańsk – Warszawa – Katowice – Wiedeń jest bardzo realna. W jej efekcie powstanie nowoczesna oś transportowa z północy Europy na południe. W odróżnieniu od korytarza VI, zaawansowanie prac przygotowawczych w korytarzu I jest znacznie mniejsze. Dla odcinka Warszawa – Trakiszki nie ma nawet studium wykonalności. Należy podkreślić, że projekt ten ma olbrzymie znaczenie dla jednoczącej się Europy, gdyż chodzi o zapewnienie pełnowartościowego połączenia kolejowego z Litwą, Łotwą i Estonią. Pomimo mniejszego znaczenia wewnętrznego w Polsce (linia Warszawa – Białystok – Suwałki – Trakiszki nie należy do najbardziej obciążonych) ma on więc wielkie znaczenie międzynarodowe. Dodatkowe finansowanie ze środków Unii Europejskiej (20%) stwarza szansę na jego realizację. Jest to także szansa na aktywizację gospodarczą Podlasia i Suwalszczyzny¹⁵.

Przedstawiona przez Komisję rewizja wytycznych miała ograniczony charakter i choć została zaaprobowana przez Parlament Europejski, to nie doczekała się przyjęcia przez Radę. Jednocześnie państwa członkowskie ponawiały na kolejnych posiedzeniach Rady Europejskiej wnioski o nowelizację wytycznych, w tym uzupełnienie ich o nowe projekty priorytetowe. Ograniczony charakter rewizji wspomnianego projektu wytycznych wynikał z pominięcia wpływu rozszerzenia na strukturę przewozów oraz związane z tym potrzeby infrastrukturalne w UE. Rozszerzenie UE w maju 2004 r. nastąpiło na niespotykaną dotąd skalę, obejmując 10 nowych państw członkowskich. Ilość przewozów zwiększy się nie tylko pomiędzy dotychczasowymi i nowymi państwami członkowskimi, ale również pomiędzy samymi nowymi członkami UE. W odniesieniu do potrzeb infrastrukturalnych, obok konieczności poprawy połączeń dotychczasowej UE z nowymi państwami członkowskimi, należy także uwzględnić stan infrastruktury, która będzie tworzyła sieć TEN na terytorium nowych krajów członkowskich. Odcinki tej infrastruktury zostały zidentyfikowane w ramach opracowanego w 1996 r. dla państw

¹⁵ Studium wykonalności modernizacji linii kolejowej E 65 na odcinku Warszawa – Działdowo – Gdynia. Projekt ISPA/2001/PL/16/P/PA/ Projekt ISPA/2001/PL/16/P/PA/005-2. Raport z fazy 2. Parsons Brinckerhoff, CNTK, luty 2004 r.

kandydujących programu rozwoju sieci transportowych do 2015 r., oceniającego ich potrzeby infrastrukturalne (program TINA - Transport Infrastructure Needs Assessment). Zadaniem programu było określenie i modernizacja głównych europejskich tras transportowych oraz zapewnienie interoperacyjności infrastruktury (tj. dostosowanie głównie parametrów technicznych elementów sieci). Trzon sieci TINA (czyli przyszłej sieci TEN na terenie państw przystępujących) stanowiło 10 tzw. korytarzy transportowych, którymi odbywa się większość przewozów międzynarodowych, określonych podczas Paneuropejskiej Konferencji Transportowej na Krecie w 1994 r. i Helsinkach w 1997 r. Potrzeby infrastrukturalne w nowych państwach członkowskich obejmują m.in. ok. 20 tys. km dróg i 30 tys. km linii kolejowych, a konieczne inwestycje szacuje się na 100 mld EURO. Zauważyć tu należy, że chociaż odcinki infrastruktury, które od akcesji tworzą sieć TEN na terytorium nowych państw członkowskich, zostały włączone do wytycznych ws. rozwoju transportowej sieci TEN, to konieczne jeszcze było określenie projektów priorytetowych w tych państwach. Inaczej projekty infrastrukturalne o charakterze priorytetowym dla nowych państw członkowskich, ale nie wpisane do Aneksu III wytycznych, nie mogłyby korzystać ze wsparcia finansowego Wspólnoty, przewidzianego rozporządzeniem 2236/95¹⁶.

Nowe projekty, które zostały włączone do listy projektów priorytetowych, dotyczą głównie inwestycji w linie kolejowe oraz infrastrukturę w nowych państwach członkowskich. Na realizację wszystkich projektów priorytetowych, których liczba wzrosła do 30, konieczne są nakłady rzędu 220 mld EURO, w tym 80 mld EURO do 2006 r. Pozostałe nowe projekty stanowią w większości przedłużenie o nowe odcinki projektów z tzw. listy Essen: – w ramach projektu nr 1 – przedłużenie linii kolejowej na trasie Berlin – Bolonia – Palermo o most drogowo-kolejowy nad Cieśniną Mesyńską (2015), – przedłużenie w projekcie nr 3 linii kolejowych dużych prędkości w kierunku południowozachodnim o odcinki z Lizbony/Porto do Madrytu – Dax – Bordeaux (2020) i Bordeaux – Tours (2015), przedłużenie w ramach projektu nr 6 - linii kolejowej z Lyonu przez Triest, Ljubljane, Budapeszt do granicy ukraińskiej o odcinek z Wenecji, przez rozgałęzienie do Triestu i Koper aż do Divaca (2015) oraz odcinek Ljubljana – Budapeszt (2015), przedłużenie przewidzianej w projekcie nr 7 – autostrady z Igoumenitsa z rozgałęzieniem do Patry, przez Ateny, Sofię do Budapesztu o odcinek Sofia – Kulata – granica greckobułgarska (2010) (z odcinkiem transgranicznym Promahon – Kulata) oraz odcinek z Nadlac do Sibiu (2007), w ramach projektu nr 16, dot. towarowej linii kolejowej z Sines przez Madryt do Paryża, budowa odcinka z Sines do Badajoz (2010), przedłużenie linii kolejowej na trasie Paryż – Strasburg – Stuttgart – Wiedeń – Bratysława – (projekt nr 17) o odcinek Strasburg – Stuttgart (2015 – z mostem nad Kehl, jako odcinek

¹⁶ Rozporządzenie Rady z 18 września 1995 r. nr 2236/95 ustanawiające ogólne zasady przyznawania pomocy finansowej przez Wspólnotę w zakresie sieci transeuropejskich. OJ L 228, 23.09.1995 r., zmienione Rozporządzeniami Rady (WE) nr 1655/99 i 807/2004.

transgraniczny) oraz odcinek z Wiednia do Bratysławy jako odcinek transgraniczny (2010), – w ramach projektu nr 18 – przedłużenie śródlądowej drogi wodnej wiodącej od Renu/Mozeli przez Men do Dunaju o odcinek Ren – Mozela (2019), Wiedeń – Bratysława (2015) jako odcinek transgraniczny, odcinek Palkovicovo-Mohacs (2014) oraz tzw. wąskie gardła w Rumunii i Bułgarii (2011), w ramach projektu nr 20 – przedłużenie linii kolejowej przez Cieśninę Fehmarn o odcinek do Oresund (2015), Hamburga (2015) i odcinek Hanower – Hamburg – Brema (2015), utworzenie tzw. autostrad morskich (projekt nr 21): obok wspomnianej wyżej autostrady Morza Bałtyckiego, autostrada Zachodnioeuropejska (z półwyspu Iberyjskiego ku Irlandii), Południowo-wschodnia (od Adriatyku w kierunku Cypru) oraz Południowo-zachodniej (łączącej Hiszpanię, Francję, Włochy, Maltę i autostradę Południowo-wschodnią) (2010), budowa linii kolejowej na trasie Ateny – Sofia – Budapeszt – Wiedeń – Praga – Norymberga/Drezno (projekt nr 22), – budowa linii kolejowej na trasie Lyon/Genewa – Bazylea – Duisburg – Rotterdam/Antwerpia (2009-2018) (projekt nr 24), połączenie drogowo – kolejowe Irlandii przez Wielką Brytanię z Europą kontynentalną (projekt nr 26) (2008-2015), tzw. Eurocaprail: linia kolejowa łącząca "unijne stolicy" Brukselę – Luksemburg – Strasburg (projekt nr 28) (2012), – linia kolejowa w ramach adriatycko – jońskiego korytarza intermodalnego (2012 – 2014) (projekt nr 21), – połączenie wodne – Sekwany z Scheldt (2016) projekt nr 30¹⁷.

Całkowite novum stanowi wprowadzenie do projektów priorytetowych tzw. autostrad morskich, mających stanowić na morzu równie ważne szlaki komunikacyjne, co autostrady i linie kolejowe na lądzie. W założeniu, autostrady morskie mają za zadanie koncentrację przewozów towarowych na kilku szlakach morskich, w celu utworzenia nowych lub usprawnienia istniejących regularnych połączeń morskich dla transportu towarowego. W celu odciążenia transportu drogowego i polepszyć dostęp do państw wyspiarskich i peryferyjnych UE. Utworzenie autostrad morskich wymagać będzie odpowiedniego przystosowania urządzeń portowych oraz infrastruktury portowej, należącej do przynajmniej dwóch portów w dwóch różnych państwach członkowskich. Konieczne będzie także stosowanie elektronicznych logistycznych systemów zarządzania, usprawnienie procedur administracyjnych i celnych oraz umożliwienie bezpośredniego dostępu ze strony lądu i morza, także w okresie zimowym. Projekty wspólnego zainteresowania dotyczące autostrad morskich skoncentrowane będą na urządzeniach portowych oraz infrastrukturze portowej. Mogą przewidywać wsparcie finansowe Wspólnoty dla przedsiębiorstw uruchamiających nowe usługi. W celu zapobiec naruszeniom prawa konkurencji, w nowelizacji wytycznych szczegółowo uregulowano procedurę wyłaniania projektów, które mogłyby uzyskać taką pomoc. W rewizji wytycznych przewidziano nadanie projektom priorytetowym „znaczenia europejskiego”. Jak

¹⁷ A. Massel, Transeuropejska sieć transportowa, Systemy transportowe, www.tts.infotransport.pl/en/download/2863, 13. Trans-European Transport Networks „TEN-T”. European Commission. Brussels 2002, 11 czerwiec 2015 r.

wskazano w Białej Księdze z 2001 r., pewne odcinki infrastruktury mają 13 znaczenie strategiczne dla płynnego funkcjonowania rynku wewnętrznego (i pozwalają na zmniejszenie obciążenia infrastruktury/zatłoczenia/kongestii), zaś mniejsze na szczeblu narodowym lub lokalnym. Odcinkom tym, noszącym miano projektów „znaczenia europejskiego”, przysługuje pierwszeństwo w zakresie finansowania z Funduszu Spójności, budżetu TEN, funduszy strukturalnych (ERDF), oraz funduszy wsparcia przedakcesyjnego (ISPA). Uwzględniając wpływ opóźnień w realizacji pewnych odcinków infrastruktury na opłacalność prac prowadzonych przez inne państwa członkowskie na tym samym ciągu komunikacyjnym, w nowelizacji wytycznych dano Komisji możliwość wglądu w stan realizacji projektu w celu rozważenia ewentualnego wycofania klauzuli „znaczenia europejskiego”. Wiele opóźnień w realizacji projektów dotyczących transportowych sieci transeuropejskich związanych jest z przedłużającymi się postępowaniami administracyjnymi dot. uzyskania zezwolenia na realizację inwestycji (obejmującymi ocenę jej wpływu na środowisko [evaluation] i konsultacje społeczne), państwa członkowskie zostały zobowiązane do koordynowania swoich prac w tym zakresie, gdy realizują projekt „znaczenia europejskiego” o charakterze transgranicznym. Znowelizowana decyzja przewiduje także powołanie Koordynatora Europejskiego, odpowiedzialnego za wdrożenie projektów „znaczenia europejskiego” (lub ich odcinków) na transportowej sieci TEN, w szczególności projektów o charakterze transgranicznym. Koordynatora powołuje w porozumieniu z zainteresowanymi państwami członkowskimi. Komisja, zwykle dla koordynacji jednego projektu, choć jego kompetencje mogą zostać rozszerzone na inne projekty leżące w tym samym ciągu komunikacyjnym. Koordynator działa w imieniu i z upoważnienia Komisji Europejskiej i ma m.in. promować metody wspólnej oceny projektów (evaluation) oraz doradzać w sprawach finansowych. Ponadto, jego zadania obejmują przygotowywanie rocznych raportów dla Komisji Europejskiej na temat postępu prac we wdrażaniu projektu oraz prowadzenie dialogu z przewoźnikami, użytkownikami i władzami lokalnymi. Niemalże jednocześnie z przyjęciem opisanej wyżej „zasadniczej” rewizji wytycznych, dokonano także częściowej zmiany zasad udzielania pomocy Wspólnoty dla sieci transeuropejskich poprzez przyjęcie Rozporządzenia (WE) nr 807/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z 21 kwietnia 2004 r.¹⁸ zmieniającego **rozporządzenie 2236/9535**¹⁹. Nowe przepisy umożliwiają m.in. zwiększenie dopuszczalnego pułapu pomocy z 10% do 20% dla projektów dotyczących satelitarnych systemów ustalania położenia i nawigacji oraz odcinków transgranicznych projektów (transportowych) „znaczenia europejskiego”,

¹⁸ Rozporządzenia WE nr 807/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. zmieniającego rozporządzenie 2236/9535.

¹⁹ Rozporządzenie Rady z 18 września 1995 r. nr 2236/95 ustanawiające ogólne zasady przyznawania pomocy finansowej przez Wspólnotę w zakresie sieci transeuropejskich. OJ L 228, 23.09.1995.

określonych w aneksie III decyzji 1692/96/WE. Zaznaczyć tu należy, iż dla tych ostatnich projektów Komisja wstępnie proponowała wsparcie wspólnotowe sięgające 30% kosztów całkowitych inwestycji, jednak Rada nie była tak hojna i w ostatecznie przyjętym tekście dopuściła maksymalnie 20% pomoc²⁰.

Finansowanie transportowej sieci transeuropejskiej

Zakres prawny finansowania przez Wspólnotę sieci TEN określają art. 155 TWE oraz Rozporządzenie Rady (WE) nr 2236/95 z 18.09.1995 r. dotyczące ogólnych zasad udzielania pomocy finansowej przez Wspólnotę w dziedzinie sieci transeuropejskich (zmienione Rozporządzeniami Rady (WE) nr 1655/99 i 807/2004). Zgodnie z przywołanymi przepisami, Wspólnota finansowo wspiera projekty będące przedmiotem wspólnego zainteresowania²¹. Wspólnota udziela pomocy w sytuacji, gdy realizacja projektu napotyka na trudności finansowe. Celem tej pomocy jest uruchomienie lub przyspieszenie realizacji projektu, nie zaś pełne sfinansowanie inwestycji. Wynikiem czego wspierane są głównie prace obejmujące sporządzenie analizy wykonalności projektów (feasability studies), w wysokości do 50 % kosztów tych analiz. Możliwe jest uzyskanie wsparcia w postaci dofinansowania kosztów kredytów, gwarancji pożyczkowych, w formie bezpośrednich grantów dla inwestycji. Niezależnie jednak od formy wsparcia, wysokość pomocy nie może przekroczyć 10% kosztów inwestycji. Od 2003 r., wyższy pułap pomocy do 20% kosztów całkowitych projektu, dopuszczono w stosunku do projektów dotyczących systemów satelitarnego ustalania położenia i systemów nawigacyjnych. Wspierany projekt musi być opłacalny (economically viable) i przygotowany do realizacji w zakresie opracowania analizy oddziaływania inwestycji na środowisko. Realizacja projektu musi nastąpić w sposób zgodny z innymi politykami wspólnotowymi (tj. środowiska, konkurencji, regulacjami w zakresie zamówień publicznych). Dla projektów o charakterze wieloletnim i wymagających znacznych nakładów finansowych ustalono instrument wieloletnich programów (Indicative Multiannual Programmes – MIP). Określają one roczną wysokość wsparcia dla projektu lub grupy projektów, które będą podstawą decyzji o udzieleniu pomocy z budżetu na dany rok. Środki z MIP w wysokości do 75% całego budżetu TEN, mogą zostać przeznaczone wyłącznie na projekty będące przedmiotem wspólnego zainteresowania²².

Na lata 2000-2006 budżet TEN (linia budżetowa TEN) opiewa na 4,6 mld EURO, z czego część przypada na infrastrukturę transportową (ok. 4 mld EURO), w tym 55% na projekty kolejowe i nie więcej niż 25% na drogi. Powyższy podział kwot wynika z konieczności respektowania zasady zrównoważonego rozwoju (sustainable development), będącej obecnie atutowym celem wspólnej polityki transportowej. Zasada ta zakłada przywrócenie równowagi pomiędzy

²⁰ Trans-European Transport Networks „TEN-T”. European Commission. Brussels 2002.

²¹ Ibidem.

²² Biuletyn Analiz UKIE nr 14, maj 2004, <http://www.ukie.gov.pl>, 11 czerwiec 2015.

poszczególnymi rodzajami transportu, polegające na odciążeniu transportu drogowego i przetransferowaniu zwłaszcza transportu ładunków na kolej, jako bardziej ekologiczny i bezpieczny środek transportu. Jednak podstawowym źródłem finansowania realizacji projektów tworzących sieć TEN są Fundusz Spójności (art. 155, 161 TWE) oraz Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (ERDF). Najnowszy Raport Komisji Europejskiej dotyczący Sieci Transeuropejskich za rok 20016, wskazuje, iż wsparcie z Funduszu Spójności dla projektów transportowych wyniosło 1,318 mld EUR²³, zaś z EDRF – 2 mld EUR. Istotny udział w finansowaniu projektów ma Europejski Bank Inwestycyjny, dofinansowujący koszty kredytów oraz Europejski Fundusz Inwestycyjny udzielający gwarancji pożyczkowych. Na realizację transportowej sieci TEN udostępnione zostały znaczne sumy ze środków publicznych, z biegiem czasu okazały się jednak niewystarczające. (decyzja 1692/96/WE). W konsekwencji, tylko 20% projektów z listy Essen zostało ukończonych, np. połączenie kolejowe na trasie Cork-Dublin-Belfast-Larne-Stranraer (2001 r.), port lotniczy Malpensa w Mediolanie (2001 r.) oraz połączenie kolejowo-drogowe między Danią a Szwecją w postaci mostu/tunelu w cieśninie Oresund (2000 r.). Opóźnienia w budowie transeuropejskiej sieci transportowej spowodowały dalszy wzrost zatłoczenia istniejących sieci, opóźnień w ruchu lotniczym, a także pogorszenie warunków w ruchu tranzytowym. Ponad połowę nakładów finansowych na transportową sieć TEN przeznaczano, zgodnie z wnioskiem państw członkowskich na projekty drogowe²³.

Opisane wyżej okoliczności wskazują na konieczność dokonania rewizji istniejących wytycznych ws. rozwoju transportowej sieci TEN. Zapowiedź zmian zawarto w Białej Księdze Europejskiej – polityka transportowa 2010 r., przyjętej przez Komisję Europejską w dniu 12 września 2001 r. We wspomnianym dokumencie postulowano nadanie priorytetu projektom stanowiącym alternatywę dla transportu drogowego, przede wszystkim kolejowemu. Stąd projekt nowelizacji wytycznych, przedstawiony przez Komisję w dniu 2 października 2001 r., przewidywał koncentrację inwestycji na nowych priorytetach o horyzontalnym charakterze. Obejmowały one utworzenie sieci kolejowej, przyznając pierwszeństwo przewozom towarowym, budowę sieci kolejowej dużych prędkości w transporcie pasażerskim, tworzenie połączeń pomiędzy infrastrukturą kolejową a lotniczą oraz ustanowienie inteligentnych systemów transportowych (obejmujących systemy nawigacji, satelitarne ustalania położenia, zarządzania ruchem), pozwalających na bardziej efektywne wykorzystanie istniejącej infrastruktury. W projekcie zaproponowano także rozszerzenie o 6 nowych projektów listy zawartej w Aneksie III decyzji 1692/96²⁴.

²³ http://www.infobus.pl/rozwoj-transeuropejskiej-sieci-transportowej-filarem-wzrostu-gospodarczego-unii-europejskiej_more_816.html?dokument=37&zmienna1=816, 10 czerwiec 2015.

²⁴ Biuletyn Analiz UKIE nr 14, maj 2004 r., <http://www.ukie.gov.pl>, 10 czerwiec 2015.

Podsumowanie

W 2001 r. Komisja Europejska wydała Białą Księgę, w której zawarto plan polityki transportowej do 2010 r. Został on zrecenzowany w 2006 r., a następnie w 2009 r. Komisja przygotowała się na wydanie kolejnych, sięgających dalej w przyszłość planów. Cele, stawiane przed transportem, czyli zmniejszenie emisji dwutlenku węgla wymagać będzie ostrożnego planowania i zsynchronizowanych funduszy, co stanowić będzie dodatkową presję, oprócz sytuacji obecnego kryzysu ekonomicznego oraz czynników socjologicznych, takich jak na przykład wydłużający się wiek korzystających z usług pasażerów. Dlatego też Komisja deklaruje promowanie kilku źródeł finansowania transportu, oparte na zrównoważonym rozwoju transportu. Będą to: wpływy z budżetu z opłat za korzystanie z dróg dla samochodów ciężarowych, a także osobowych, w tym opłaty za autostrady; wliczenie opłat za transport ciężkich towarów. samofinansowanie się sektora gospodarki – wnoszenie opłat za kongestię. Wydaje się, że w obliczu obecnego stanu gospodarek państw członkowskich Unii Europejskiej z jednej strony trudno oczekiwać będzie gwałtownych zmian w rozwoju transportu, co oznacza również podobne podejście do kwestii jego finansowania. Z drugiej jednak strony, obecne rozpoznanie potrzeb transportowych osiągnęło poziom na tyle wysoki, że można przyjąć, iż стоимy przed unikalną szansą tak roztropnego rozplanowania obciążenia usług transportowych na poszczególne gałęzie transportu tak, by rozwijać się w sposób jak najbardziej swobodny, płynny, a przede wszystkim efektywny. Przed kolejną, transportem intermodalnym stoją duże szanse dynamicznego rozwoju, okazja, którą niewątpliwie szkoda byłoby zmarnować.

Bibliografia

- III Decyzja 1692/96/EC Boosting the trans-European transport networks: Loyola de Palacio welcomes the new Guidelines adopted today. IP/04/515. Bruksela, 21 kwietnia 2004 r.
- Aneks III Decyzji Parlamentu Europejskiego i Rady nr 1692/96/WE z dnia 23 lipca 1996 r. w sprawie Wytycznych Wspólnoty dotyczących rozwoju Trans-Europejskiej Sieci Transportowej Decyzja nr 1692/96/EC Parlamentu Europejskiego i Rady z 23 lipca 1996 r. w sprawie wytycznych Wspólnoty dotyczących rozwoju transeuropejskiej sieci transportowej. OJ L 228, 9.09.1996 r.
- Biuletyn Analiz UKIE nr 14, maj 2004 r, <http://www.ukie.gov.pl>.
- Decyzja z dnia 21 kwietnia 2004 r., zmieniająca Decyzję 1692/96, Propozycja Decyzji Parlamentu Europejskiego i Rady zmieniająca zmienioną propozycję Decyzji Parlamentu Europejskiego i Rady zmieniająca Decyzję nr 1692/96/EC w sprawie wytycznych Wspólnoty dotyczących rozwoju transeuropejskiej sieci transportowej. COM(2003) 564 final.
- Dyrektywa 96/48 oraz 2001/16/EC z dnia 23 lipca 1996 r. w sprawie interoperacyjności transeuropejskiego systemu kolei dużych prędkości Dz.U. L 235 z 17.9.1996, str. 6-24 (ES, DA, DE, EL, EN, FR, IT, NL, PT, FI, SV). Polskie wydanie specjalne Rozdział 13 Tom 017 P. 152-170.
- High Level Group on the Trans-European Transport Network*. Report. 27.06.2003 r.

Komisja z października 2001 r.: dokument COM (2001) 544; raport van Mierta z czerwca 2003 r.; propozycję Komisji z października 2003 r.: dokument COM (2001) 564; przyjęcie nowych wytycznych Wspólnoty przez Parlament Europejski w dniu 21 kwietnia 2004 r.

Massel A., *Transeuropejska sieć transportowa, Systemy transportowe*, www.tts.infotransport.pl/en/download/2863

Raport z fazy 2. Parsons Brinckerhoff, CNTK, luty 2004 r.

Rozporządzenie (WE) nr 807/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. zmieniające rozporządzenie 2236/9535.

Rozporządzenie Rady (WE) nr 2236/95 z 18.09.1995 r. dotyczące ogólnych zasad udzielania pomocy finansowej przez Wspólnotę w dziedzinie sieci transeuropejskich zmienione Rozporządzeniami Rady (WE) nr 1655/99 i 807/2004.

Rozporządzenie Rady z 18 września 1995 r. nr 2236/95 ustanawiające ogólne zasady przyznawania pomocy finansowej przez Wspólnotę w zakresie sieci transeuropejskich. OJ L 228, 23.09.1995 r.

Studium wykonalności modernizacji linii kolejowej E 65 na odcinku Warszawa – Działdowo-Gdynia. Projekt ISPA/2001/PL/16/P/PA/Projekt ISPA/2001/PL16/P/PA/0052.,

Traktat o Unii Europejskiej i Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej opublikowany w Dz. Urz. UE 2012 C 326.

Trans-European Transport Networks „TEN-T”. European Commission. Brussels 2002.

IMPORTANCE OF THE NEW TRANS-EUROPEAN TRANSPORT NETWORK FOR THE ECONOMY AND SOCIETY

KAROLINA MUZYCZKA

Summary

The article presents the priority infrastructure investments that will enable the creation of a pan-European transport network linking all EU members. The first premise of this project has created nearly 10 years at the European Council in Essen, but more dynamic, this project has given the admission of new states to the European Union, and thus the emergence of new challenges in the area of transport infrastructure. The article presents a project that TEN transport network, among others, indicate trends in the development of international passenger transport. A single European network is the foundation for the attainment of freedom of movement of persons and goods.

Keywords: infrastructure investment, transport infrastructure, transport networks TEN-T, the common transport market

ŚREDNIOWIECZNE KAPALINY RUSKO-BIZANTYJSKIE Z TERENU EUROPY WSCHODNIEJ

DANIEL GOSK

Muzeum Zamkowe w Malborku

Streszczenie

W średniowieczu istniały dwa typy kapalinów – wschodni i zachodni. Starszym typem były kapaliny wschodnie wynalezione w XI wieku w rezultacie starć z plemionami koczowniczymi z terenu Wielkiego Stepu, stosującymi w walce szable oraz łuki. Początkowo posiadały one stożkowe, a następnie sferokoniczne dzwony, umożliwiające ześlizgiwanie się ostrza szabli oraz runda z ochroną karku chroniące przed strzałami. Stosowane były głównie na terenie Bałkan, Rusi oraz Cesarstwa Bizantyjskiego przynajmniej aż do końca XIV wieku, dlatego też ten typ kapalinu, w odróżnieniu od tego stosowanego w Europie Zachodniej, można nazwać rusko-bizantyjskim. Tylko jeden hełm tego typu przetrwał próbę czasu (przechowywany jest w Zbrojowni na Kremlu), więc prawie wszystkie informacje na ich temat pochodzą z ikonografii, z których najstarszą jest Psalterz Bazyla II z około 1017 roku.

Słowa kluczowe: kapalin rusko-bizantyjski, Europa Wschodnia, średniowiecze, hełm, uzbrojenie

Hełmy zaopatrzone w rondo są jednymi z najstarszych i najpopularniejszych form ochron głowy. Ich historia sięga starożytnego regionu Picenum położonego w Centralnej Italii, gdzie w pierwszej połowie VII wieku p.n.e. stworzono hełm guzowy (niem. *Buckelhelme*), który był jednym z czterech tego typu ochron głowy stosowanych przez piechotę zamieszkującą teren antycznej Italii¹. Ich walory doceniała również jazda z rejonów Tesalii oraz Beocji położonych na terenie

¹ M. Egg, *Italische Helme mit Krempe*, [in:] *Antike Helme*, Mainz 1988, s. 222-271; M. Egg, *Italische Helme. Studien zu den ältereisenzaitlichen helmen italiens und der Alpen*, Bd. I, Mainz 1986, s. 6-120; M. Egg, *Ein antiker Bronzehelm vom Ufer des Sempachersees*, „Archäologie der Schweiz“ 11:1988, s. 77-78; N. Sekunda, *Early Roman Armies*, Oxford 1995, s. 35; R. H. Cowan, *An important italic helmet rediscovered*, „Archäologisches korrespondenzblatt“ 37:2007, s. 379-387; P. Reinecke, *Der Negauer Helmfund*, „Bericht der römisch-germanischen Kommission“ 32:1942, s. 17-98; R. Nedoma, O. H. Urban, *Negauer Helm*, [in:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Hrg. J. Hoops, Bd. XXIII, Berlin-New York 2002, s. 52-61; S. T. Hvala, *Magdalenska gora*, Ljubljana 2012, s. 151-157; G. Must, *The Problem of the Inscription on Helmet B of Negau*, „Harvard Studies in Classical Philology“ 62:1957, s. 51-59; K. Reichardt, *The Inscription on Helmet B of Negau*, „Language“ 29/3:1953, s. 306-316; T. Markey, *A tale of two helmets. The Negau A and B inscriptions*, „Journal of Indo-European studies“, 29:2001, s. 69-172; J. M. Paddock *The Bronze Italian Helmet. The development of the Cassis from the last quarter of the sixth century B. C. to the third quarter of the first century A. D.*, vol. I, London 1993, s. 174, 185 [praca doktorska napisana na Uniwersytecie Londyńskim dostępna on-line: <http://discovery.ucl.ac.uk/1348999/>].

starożytnej Grecji, gdzie w V wieku p.n.e. wytwarzano z brązu hełm o formie zbliżonej do kapelusza petasos z szerokim, pofalowanym rondem². Popularność hełmów zaopatrzonych w krezę dotarła w starożytności również na tereny Baktrii, Azji Mniejszej, jak i Cesarstwa Rzymskiego. Najmłodszymi, starożytnymi hełmami zaopatrzonymi w krezę były dwa typy hełmów celtyckich z I w. p.n.e. – agen oraz port³, wyparte z pól bitew w czasach Oktawiana Augusta przez hełmy cesarsko-italskie⁴. Po nastaniu nowego tysiąclecia hełmy z rondami stosowane były już tylko na arenach gladiatorów⁵. Ich powrót nastąpił w XI wieku na terenie wschodniej Europy. Inspiracją do ich stworzenia mogła być spuścizna świata greckiego, w którym kilka wieków przed naszą erą niezwykle popularne były, poza brązowym petasos, takie hełmy jak pilos, hełm beocki, czy ich wspólny następca – hełm attycko-beocki, które dzięki swej konstrukcji pozostawiającej odsłonięte oczy oraz uszy, umożliwiały konnym wojownikom wyraźnie dostrzeżenie oraz usłyszenie rozkazu. Wyobrażenia tych ochron głowy z pewnością były wciąż liczne pośród antycznych zabytków na tamtym terenie. Niewątpliwie jednak głównym czynnikiem, który przyczynił się do wytworzenia hełmów z rondami w średniowieczu, były starcia zbrojne z ludami koczowniczymi, napływającymi z Wielkiego Stepu. Wojownicy

² G. Waurick, *Helme der hellenistischen Zeit und ihre Vorläufer*, [in:] *Antike Helme*, Mainz 1988, s. 159-160, Abb. 29; P. Dintsis, *Hellenistische Helme*, Bd. II, Roma 1986, Taf. 1, Abb. 1-4; N. Sekunda, *The ancient Greeks*, Oxford 1986, s. 19; O. Αλεξανδρή, *Κράνος Βοιωτιουργός εξ Αθηνών*, „Αρχαιολογική Εφημερίς” 112:1973, σ. 93, Taf. 52; *The Cambridge ancient history*. Plates to volumes V and VI, ed. J. Boardman, Cambridge 1994, s. 181-183; E. Babelon, *Traite des monnaies grecques et romaines*, vol. III, Parigi 1932, pl. CCLXXXVIII, nr 21, 22; G. R. Bugh, *The Horseman of Athens*, Princeton 1988, fig. 1, 4, 10; I. G. Spence, dz. cyt., pl. 2, 3, 4, 10, 12, 14; Nomos, Auction 4, Zürich 2011, nr 1081, 1085, 1101, 1151, 1218, 1284, 1286, 1288; N. Sekunda, *The ancient Greeks*, dz. cyt., s. 12, 19; *The Cambridge ancient history*. Plates to volumes V and VI, dz. cyt., s. 181; P. Gardner, *Catalogue of Greek Coins. Thessaly to Aetolia*, ed. R. S. Poole, London 1883, pl. X, nr 11.

³ U. Schaaff, *Keltische Helme* [in:] *Antike Helme*, Mainz 1988, s. 302-303, 307-309, Abb. 16-18, 29-33; U. Schaaff, *Keltische Eisenhelme aus vorrömischer Zeit*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 21:1974, s. 149-204; K. Gilliver, A. Goldsworthy, M. Whitby, *Rome at War. Caesar and His Legacy*, Oxford 2005, s. 145; H. R. Robinson, *The armour of Imperial Rome*, London 1975, s. 42-44; L. Pernet, *Armement et auxiliaires gaulois*. (II et I^r siècles avant notre ère), Montagnac 2012, s. 114-115; K. Gilliver, *Caesar’s Gallic Wars*. 58-50 BC, Oxford 2002, s. 48; P. Wilcox, A. McBride, *Rome’s Enemies. Gallic and British Celts*, Oxford 1985, s. 15-16; S. Allen, *Lords of Battle. The World of the Celtic Warrior*, Oxford 2007, s. 121; R. D’Amato, G. Sumner, dz. cyt., s. 35-36.

⁴ H. R. Robinson, dz. cyt., s. 45-81.

⁵ L. Jacobelli, *Gladiators at Pompeii*, Los Angeles 2003, s. 8-10, 15, Fig. 12; *Gladiators and Caesars. The Power of Spectacle in Ancient Rome*, ed. E. Köhne, C. Ewigleben, California 2000, s. 36, 41-42 il. 18, 23-24; J. Wahl, *Gladiatorenhelm-Beschläge vom Limes*, „Germania” 55:1977, s. 116; H. Pflug, *Schutz und Zier. Helme aus dem Antikenmuseum Berlin und Waffen anderer Sammlungen*, Bâle 1989, s. 96.

zamieszkujący tamtejsze rejony stosowali w walce łuk oraz szablę. Toczenie bitew przeciwko tak wyekwipowanym przeciwnikom wymusiło dostosowanie do nich elementów uzbrojenia ochronnego. Dzwony hełmów stopniowo zaczęły przybierać formę stożkową oraz sferokoniczną, która ułatwiała ześlizgiwanie się zakrzywionej głowni. By zminimalizować obrażenia otrzymywane w trakcie ostrzału, kark oraz ramiona chroniono za pomocą ronda. Szczyt takiego hełmu zwieńczał często pióropusz, sterczyna (jabłko), bądź chorągiewka (jałowiec), co nadawało mu dostojęństwa. Jego walory ochronne dodatkowo wzmacniano za pomocą elastycznej zasłony doczepianej do dolnej krawędzi dzwonu, wykonanej ze zbrojników, plecionki kolczej, skóry lub grubego materiału⁶. Hełm, który powstał w ten sposób, był stosowany powszechnie we Wschodniej Europie co najmniej do końca XIV wieku, głównie na terytorium Bałkanów, Rusi oraz Bizancjum. Jako, że w polskiej historiografii średniowiecznej hełmy z rondami z terenu Europy Zachodniej nazywa się kapalinami, toteż tego typu stosowane w jej wschodnich regionach można nazwać kapalinami wschodnimi, bądź rusko-bizantyjskimi.

Il. 1. Hełm przechowywany w zbrojowni na Kremlu, 1236 – 1263. Według Wikipedia / Shakko

Kategorię zabytków materialnych reprezentuje tylko jedno znalezisko tego typu hełmu. Jest nim eksponat przechowywany aktualnie w Zbrojowni na Kremlu [il. 1]. Tradycja wiąże go z osobą Aleksandra Newskiego, księcia Nowogrodu Wielkiego w latach 1236-1263. Zabytek ten posiada wysoki, sferokoniczny dzwon, który przechodzi w jednej trzeciej wysokości w walcowy otok, kończący się kilkucentymetrowym, prostopadłym rondem. Otok zdobiony jest motywem deesis, czyli postaciami Jezusa Pantokratora otoczonego przez Maryję oraz Jana Chrzciciela wykonanym techniką złocenia. Towarzyszą im archaniołowie Gabriel i Michał,

⁶ M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography* (11th-15th Centuries), Leiden-Boston 2003, s. 124.

apostołowie Piotr i Paweł, św. Mikołaj oraz jeden z serafinów⁷. Rondo posiada dwa szeregi otworów po swojej zewnętrznej i wewnętrznej krawędzi, do których pierwotnie doczepione były odpowiednio wewnętrzne obicie oraz pasek od wyściółki. Dzwon jest bogato zdobiony złotem i srebrem, a jego szczyt posiada otwory będące pozostałością po jałowcu, bądź jabłku⁸. Poza hełmem z Kremla istniał jeszcze jeden zabytek tego typu ochrony głowy, dziś zachowany jedynie w formie ilustracji [il. 2]. Został odnaleziony w jednym z kurhanów w zachodniej Rosji i przez A. Vasil'evicha Prohorova datowany jest na IX wiek⁹. Autor nie podał jednak powodów takiej datacji, a porównując rysunek tego hełmu z ikonografią, bezpieczniejszym wydaje się datowanie go na XI-XIV wiek, za czym opowiada się między innymi David Nicolle, czy Anatolij Kirpičnikov¹⁰. Hełmy tego typu można dostrzec na litewskich pieczęciach Kiejstuta z 1379 r. [il. 3]¹¹ i z 1387 r.¹², Witolda z 1379 r.¹³ oraz prawdopodobnie również na mazowieckiej pieczęci Trojdena I Czerskiego datowanej na lata 1311-1341 [il. 4]¹⁴.

⁷ M. Janocha, *Ikony w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2008, s. 78.

⁸ *Zbrojownia Kremlu Moskiewskiego*, F. 60, dz. 32, l. 14, Moskwa, Rosja; W. Gonczarenko, W. Narożnaja, *Zbrojownia i muzeum kremlowskie. Przewodnik*, Moskwa 1976, s. 55; A. H. Kirpičnikov, *Древнерусское Оружие* [in:] *Археология Ссср. Свод Археологических Источников*. E1-36, Ленинград 1971, s. 30; *Материалы по истории русских одежд*, изд. В. Прохоровым, вып. II, Санкт-Петербург 1883, tabl. IX, 1; Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy I Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, s. 61-62; I. Heath, *Byzantine Armies 886-1118*, Oxford 1979, s. 37; I. Heath, *Byzantine Armies AD 1118-1461*, Oxford 1993, s. 13; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, New York 1988, s. 82; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, New York 1988, s. 673; P. Ł. Grotowski, *Święci wojownicy w sztuce bizantyjskiej (843-1261). Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków 2011, s. 78.

⁹ *Материалы по истории русских одежд*, dz. cyt., tabl. VIII, 1.

¹⁰ A. H. Kirpičnikov, *Древнерусское Оружие*, dz. cyt., s. 30, Рис. 9. 3.; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 77; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 669.

¹¹ F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej (uzupełnienie)*, Kraków 1936, s. 39.

¹² M. Gumowski, *Pieczęcie książąt litewskich*, Wilno 1931, s. 19-20, tabl. IV, nr 30; Z. Żygulski jun., dz. cyt., s. 94.

¹³ M. Gumowski, dz. cyt., tabl. VI, nr 40; W. Semkowicz, *Sfragistyka Witolda*, Kraków 1931, s. 4-5, il. 1.

¹⁴ Bibl. PAN Kórnik, *Teki Kielisińskiego*, AO II, nr 139; S. K. Kuczyński, *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Wrocław 1978, s. 308-310, il. 20; F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, cz. I, Kraków 1899, s. 228.

Il. 2. Rysunek hełmu znalezionej przez Vasil'evicha Prohorova w bliżej nieokreślonym kurhanie, XI-XIV wiek.

Według A. H. Кирпичников, Древнерусское Оружие [in:] Археология Ссср. Свод Археологических Источников. Е1-36, Ленинград 1971, s. 25, Рис. 9. 3.

Il. 3. Pieczęć Kiejstuta z 1379 r.
Według F. Piekosiński, Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej (uzupełnienie),
Kraków 1936, s. 39.

Il. 4. Rysunek pieczęci Trojdena z lat 1311-1341 wykonany przez Kajetana Wincentego Kielisińskiego w połowie XIX wieku. Według Bibl. PAN Kórnik, Teki Kielisińskiego, AO II, nr 139.

Ze względu na szczupłość zasobów archeologicznych, ciężar badań nad wschodnimi kapalinami zostaje przeniesiony niemal w całości na źródła ikonograficzne. Najstarsze wyobrażenia tego typu hełmów związane są z ludem Filistynów, a w szczególności z ich najstynniejszym przedstawicielem – biblijnym Goliatem. Najwcześniejsze z nich pochodzi z *Psalterza Bazylego II*, wykonanego koło 1017 r. [il. 5]. Hełmy z rondami widoczne są w scenie walki Dawida z Goliatem, a noszą je zarówno sam Goliat, jak i inni Filistyni obserwujący to starcie. Posiadają one kopulaste jeszcze wtedy dzwony oraz niewielkie, odchylone rondo, dodatkowo wyposażone w osłonę karku i boków szyi¹⁵.

¹⁵ *Biblioteca Marciana*, Cod. Marc. gr. Z 17, fol. 4v, Wenecja, Włochy; *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843-1261*, ed. H. C. Evans, W. D. Wixom, New York 1997, s. 188; D. Nicolle, *Arms of the Umayyad era. Military technology in a time of change* [in:] *War and Society in the Eastern Mediterranean. 7th-15th Centuries*, ed. L. Yaacov, Leiden 1996, s. 20; P. Ł. Grotowski, dz. cyt., s. 321; I. Heath, *Byzantine Armies 886-1118*, dz. cyt., s. 37 (*Psalterz Bazyla II* pomyłony jest tutaj z jego *Menologium*).

Il. 5. Walka Dawida z Goliatem, *Psalterz Bazyla II* (Cod. Marc. gr. Z 17, f. 4v), ok. 1017 r. Według I. Heath, *Byzantine Armies 886-1118*, Oxford 1979, p. 37.

Kolejnym manuskrypcem przedstawiającym wyobrażenie wschodniego kapalinu jest *Psalterz brytyjski* [il. 6]¹⁶. Biorąc pod uwagę krój pisma i 90 zdobionych go miniatur, datuje się go na pierwszą połowę XI wieku. Spisany został w języku greckim, prawdopodobnie w Konstantynopolu, by następnie w nieznanymi okolicznościach przedostać się do Collegu w Bristolu, skąd został zakupiony przez Muzeum Brytyjskie w 1923 r. Hełmy z rondami występują w nim na pięciu miniaturach i są bardzo podobne do tych z *Psalterza Bazylego II*. Elementem, który je odróżnia od poprzedniego wyobrażenia, jest pióropusz na szczycie dzwonu. Noszone są przez Filistynów, lecz nie przez samego Goliata, który w scenie walki z Dawidem posiada złożony hełm z nakarczkiem.

¹⁶ Biblioteka Brytyjska, Add MS 40731, fol. 10r, 12r, 89r, 93r, 240r, Londyn, Wielka Brytania; M. P. Perry, *An Unnoticed Byzantine Psalter*, „Burlington Magazine” 38:1921, s. 119-28, 282-89; C. Walter, *Raising on a shield in Byzantine iconography*, „Revue des études byzantines” 33:1975, s. 153.

Il. 6. Pojmanie Dawida w Gat przez Filistyńczyków, Psalterz brytolski (Add MS 40731, f. 89r), 1 poł. XI wieku. Według http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_40731_fs001r

Il. 7. Walka Dawida z Goliatem, grecki psalterz przechowywany w Bibliotece Watykańskiej (Vat. gr. 752. pt. 1, f. 104r), 1059 r. Według http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.752.pt.1/0145

Trzecim źródłem ukazującym Goliata wraz z Filistynami wyposażonymi w interesujące nas hełmy, jest grecki psalterz przechowywany w Bibliotece Watykańskiej [il. 7]. Na podstawie tablic paschalnych można dość łatwo określić datę jego powstania na rok 1059. Ilustrowany jest za pomocą ponad 200 miniatur, które, co ciekawe, nie są inspirowane samymi psalmami, ale komentarzami do nich¹⁷. Z tego też powodu, niektóre sceny przedstawione są w nim dwukrotnie. Przykładem jednej z nich jest walka Dawida z Goliatem i późniejsza dekapitacja tego drugiego. Pierwsza miniatura pojawia się przy psalmie 34¹⁸, druga zaś przy apokryficznym psalmie 151¹⁹. Hełm, który został na nich przedstawiony, posiada już bardziej stożkowy dzwon. Podobne wyobrażenie występuje również w greckim manuskrypcie dzieła Jana Chryzostoma z XII wieku [il. 8]. Podobnie posiada on stożkowy dzwon oraz wąskie, wyraźnie odstające rondo, zaopatrzone w ochronę karku²⁰.

Il. 8. Zbrojny z manuskryptu Jana Chryzostoma (Ms. Gr. 806, f. 94v), XII wiek. Według D. Nicolle, *The fourth crusade 1202-04. The betrayal of Byzantium*, Oxford 2011, p. 15.

Ostatni bizantyjski manuskrypt z postacią Goliata w kapalinie należy do kolekcji Barozzich. Zapoczątkowana ona została w drugiej połowie XVI wieku przez Francesco Barozziego, a następnie kontynuowana była przez jego siostrzeńca Iacopo Barozziego. Po jego śmierci dostała się w 1629 r. w ręce Uniwersytetu Oxfordzkiego.

¹⁷ I. Kalavrezou, N. Trahoulia, S. Sabar, *Critique of the Emperor in the Vatican Psalter gr. 752*, „Dumbarton Oaks Papers” 47:1993, s. 196-197.

¹⁸ Biblioteka Watykańska, Vat. gr. 752. pt. 1, fol. 104r, Watykan; http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.752.pt.1/0145

¹⁹ Biblioteka Watykańska, Vat. gr. 752. pt. 2, fol. 448v, Watykan; http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.752.pt.2/0309

²⁰ Biblioteka Narodowa Francji, Ms. Gr. 806, fol. 94v, Paryż, Francja; D. Nicolle, *The fourth crusade 1202-04. The betrayal of Byzantium*, Oxford 2011, s. 15; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 46; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 657.

W jej skład wchodzi 242 manuskrypty w języku greckim, różniące się od siebie tematyką oraz datą powstania. Kapalin znajduje się w piętnastym z nich, datowanym na rok 1105, w scenie walki Dawida z Goliatem [il. 9]. Podobnie jak na wyobrażeniach z *Psalterza Bazylego II* oraz *Psalterza bristolskiego* posiada on bardziej kopulasty niż stożkowy kształt dzwonu²¹.

Il. 9. Goliat, miniatura z 15 manuskryptu z Kolekcji Barozziego (Ms. Barocci 15, f. 343r), 1105 r. Według D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, Vol. II, New York 1988, p. 656.

Pojawienie się pierwszych wyobrażeń kapalinów w średniowieczu w kontekście walki Dawida z Goliatem, związane było z charakterem tego starcia. Jak podaje przekaz biblijny: „I oto, gdy wstał Filistyn, szedł i zbliżał się coraz bardziej ku Dawidowi, Dawid również pobiegł szybko na pole walki naprzeciw Filistyna. Potem sięgnął Dawid do torby pasterskiej i wyjąwszy z niej kamień, wypuścił go z procy, trafiając Filistyna w czoło, tak że kamień utkwiał w czole i Filistyn upadł twarzą na ziemi”²². W ilustracji tej sceny malarze zmuszeni więc byli przedstawiać Goliata z odsłoniętym czołem, a kapalin, jako hełm otwartego typu, był idealnym wyborem. Trend ten występuje w całym średniowieczu, a Goliat z kapalinem pojawia się również w innych źródłach takich jak na przykład ruski *Psalterz Simonova* z lat 1270-1296 [il. 15]²³, dwie francuskie

²¹ Biblioteka Bodlejańska, Ms. Barocci 15, fol. 343r, Oxford, Anglia; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 45; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 656.

²² 1 SM 17, 48-49.

²³ Państwowe Muzeum Historyczne, 86795 OP Chłudow 3, Moskwa, Rosja; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 87; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 677.

biblie z około 1280 r.²⁴ i 1300 r.²⁵, żydowski manuskrypt z lat 1277-1324²⁶, ruska kopia *Zwięzłej Kroniki* z lat 1318-1350 [il. 18]²⁷, niderlandzka *Biblia Pauperum* z końca XIV wieku²⁸, czy bodajże najsłynniejsze tego typu wyobrażenie – *Biblia Maciejowskiego* z około 1250 roku²⁹.

Omawiane wcześniej źródła w większości przypadków były psalterzami, w związku z czym uzbrojenie pojawia się w nich sporadycznie na kilku tylko miniaturach, nie stanowiąc zbyt często wykorzystywanego elementu. Są jednak źródła, w których dominuje tematyka militarna, a oręż jest w nich szczególnie licznie eksponowany. W przypadku Cesarstwa Bizantyjskiego najcenniejszym z nich jest niewątpliwie *Kronika* Jana Skylitzesa (Σύνοψις Ἱστοριῶν). Dzieło to powstało w połowie XI wieku i obejmuje dzieje Bizancjum w latach 811-1057. Było ono wielokrotnie kopiowane, a jego pełen tekst przetrwał do naszych czasów w ponad 20 rękopisach. Spośród nich najbardziej znany jest rękopis madrycki, zwany również *Madryckim Skylitzesem*. Spisano go w połowie XII wieku na Sycylii na dworze normañskiego króla Rogera II de Hauteville, a jego wyjątkowość polega na bogatej oprawie graficznej w postaci 574 miniatur autorstwa trzech artystów, co czyni z niego jedyną ilustrowaną kronikę średniowieczną w języku greckim. Mimo, iż w tych iluminacjach występują uproszczenia i niedokładności, to dokładne badania wykazały, że malarze dość dobrze orientowali się w uzbrojeniu bizantyjskiej armii i jej przeciwników³⁰. Pierwszy typ hełmu z krezą, który znajduje się na tych

²⁴ Morgan Library & Museum, Ms M. 494, fol. 296v, Nowy Jork, Stany Zjednoczone; E. Morrison, A. D. Hedeman, *Imagining the Past in France. History in Manuscript Painting, 1250-1500*, Los Angeles 2010, s. 95-98.

²⁵ Biblioteka Króólewska, Thott Ms. 7, fol. 1r, Kopenhaga, Dania; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 314; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 802.

²⁶ Muzeum Brytyjskie, Add Ms 11639, fol. 523v, Londyn, Anglia; D. Goldstein, *Hebrew Manuscript Painting*, London 1985, s. 20.

²⁷ Biblioteka Lenina, Cod. Moskwa, RGB, F.173 (MDA-fund.) 100, Moskwa, Rosja; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 86; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 676.

²⁸ Biblioteka Brytyjska, King Ms 5, fol. 21r, Londyn, Anglia;

<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=3471>

²⁹ Morgan Library & Museum, Ms M. 638, fol. 28v, Nowy Jork, Stany Zjednoczone; S. C. Cockerell, *Old Testament Miniatures A Medieval Picture Book With 283 Paintings from the Creation to the Story of David*, London 1969, s. 135-136; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 310-312; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 799.

³⁰ O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyjskiej*, wyd. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 2007, s. 166; V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannis Skylitzis in Madrid*, Leiden 2002, s. 267-268; M. T. Mansouri, *The Arabs through Skylitzes' Miniatures*, „Mediterranean World” 20:2010, s. 236; N. K. Moran, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, Leiden 1986, s. 51; E. Boeck, *Un-Orthodox imagery. Voids and visual narrative in the Madrid Skylitzes manuscript*, „Byzantine and

ilustracjach, posiada stożkowy dzwon z wąskim, odstającym rondem i prawdopodobnie zbrojnikową ochroną karku i boków szyi [il. 10]³¹. Na trzech miniaturach pojawia się jednak ochrona głowy, która zdaje się posiadać dość szerokie, nieodstające rondo. Jej dzwon jest stożkowy, zbliżony do kopulastego, i niezaopatrzonej w osłonę karku [il. 11]³². Przedstawienie to jest dobrym przykładem, jak dużą trudność może sprawiać identyfikacja konkretnej części uzbrojenia. Możliwe, że element brany za rondo jest otokiem, bądź obręczą, powszechnie występującą w konstrukcji hełmów na wschodzie Europy w tamtym okresie. Nie wyklucza to jednak stosowania w Bizancjum hełmu zbliżonego wyglądem do greckiego pilos.

Il. 10. Gwardia wareska, Madrycki Skylitzes (MS Graecus Vitr. 26-2, f. 26v), poł. XII wieku. Według V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannis Skylitzis in Madrid, Leiden 2002, il. 50.*

Modern Greek Studies” 33:2009, s. 17-20; Z. Żygulski jun., dz. cyt., s. 60; A. Bruh de Hoffmeyer, *Military Equipment in the byzantine manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid, Granada 1966.*

³¹ Hiszpańska Biblioteka Narodowa, MS Graecus Vitr. 26-2, fol. 26v, 30r, 31r, 32v, 54v, 76v, 229r, 229v, 230v, 234v, Madryt, Hiszpania; V. Tsamakda, dz. cyt., il. 50, 58, 61, 62.

³² Hiszpańska Biblioteka Narodowa, MS Graecus Vitr. 26-2, fol. 178r, 184v, 185r, Madryt, Hiszpania; V. Tsamakda, dz. cyt., il. 447, 481, 482.

Il. 11. Śmierć Grzegorza Taronitesa z rąk Bułgarów, *Madrycki Skylitzes* (MS *Graecus Vitr.* 26-2, f. 184v), poł. XII wieku. Według V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannis Skylitzis in Madrid, Leiden* 2002, il. 461.

O ile dla badań uzbrojenia bizantyjskiego we wczesnym średniowieczu najcenniejszym źródłem jest *Madrycki Skylitzes*, to w przypadku Rusi rolę taką pełni *Latopis Radziwiłłowski*. Dzieło to jest kopią *Latopisu Perejaśławia Zalesskiego*, opisującego historię Rusi Kijowskiej od V wieku do 1205 roku oraz zawierającego treść *Powieści minionych lat*. Kopię datuje się na wczesne lata dziewięćdziesiąte XV wieku. Samo miejsce jej przepisywania nie jest do końca ustalone, wskazywany jest przeważnie Smoleńsk, bądź Połock. Kopia ta zawdzięcza swoją nazwę Bogusławowi Radziwiłłowi, który będąc jej ostatnim właścicielem, na mocy swojego testamentu przekazał ją w 1671 r. Bibliotece Królewieckiej, skąd w czasie wojny siedmioletniej (1756-1763) została przeniesiona do Petersburga³³. *Latopis* słynie przede wszystkim z bogactwa ilustracji, gdyż na jego kartach znajduje się aż 617 miniatur. Są one prawdopodobnie wierną kopią starszych ilustracji, pochodzących z XIII wieku. Mikhail Dmitrievich Priselkov ustala czas powstania oryginałów dokładnie na rok 1212³⁴. Podobnie jak w *Madryckim Skylitzesie*, jakość miniatur nie zachwyca poziomem

³³ A. A. Шахматов, *Радзивилловская или Кенигсбергская летопись*, выи. II, Санкт-Петербург 1902, s. 18-114; O. Tolochko, *Notes on the Radziwiłł Codex*, „*Studi Slavistici*” 10:2013, s. 29-30; F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997; O. Łatyszonek, *Polityczne aspekty przedstawienia średniowiecznych dziejów ziem białoruskich w historiografii Wielkiego Księstwa Litewskiego XV-XVI w.*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*” 25:2006, s. 8; *Kroniki staroruskie*, red. F. Sielicki, Warszawa 1987, s. 11; U. Wójcicka, *Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 2010, s. 15.

³⁴ М. Д. Приселков, *Лаврентьевская летопись*, „*Ученые записки Ленингр. гос. университета*” 32:1939, c. 121; D. S. Likhachev, *The Poetics of Early Russian Literature*, ed. C. M. Arden-Close, Plymouth 2014, s. 46.

wykonania, co nie umniejsza ich wartości poznawczych. Hełmy z rondami występują na 24 z nich, podobnie jak w *Madryckim Skylitzesie* dzieląc się na dwa typy³⁵. Pierwszy z nich ma wyraźnie odstające, dość szerokie rondo oraz dzwon zakończony jabłkiem [il. 12]. Drugi zaś posiada stożkowy dzwon i niewyodrębnione rondo, które brane może być również za otok. Dodatkowo zaopatrzony jest on w osłonę karku [il. 13].

Il. 12. Miniatura z *Latopisu Radziwiłłowskiego* (BAN 34.5.30, f. 12r), 1212 r.

Według A. A. Шахматов, *Радзивилловская или Кенигсбергская летопись*, выи. I, Санкт-Петербург 1902, с. 12r.

³⁵ Library of the Russian Academy of Sciences, BAN 34.5.30, fol. 12r, 14v, 15r, 23r, 37r, 60v, 61r, 67r, 81r, 85v, 89r, 136r, 145r, 146v, 148r, 156r, 157v, 159v, 170r, 174r, 185r, 190v, 235v, 240v, Petersburg, Rosja; A. A. Шахматов, dz. cyt., выи. I; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt. s. 81; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 672.

П. 13. Miniatura z *Latorisu Radziwiłłowskiego* (BAN 34.5.30, f. 61r), 1212 r.
Według A. A. Шахматов, *Радзивиловская или Кенигсбергская летопись, выи. I*,
Санкт-Петербург 1902, с. 61r.

П. 14. Miniatura z *Latorisu Radziwiłłowskiego* (BAN 34.5.30, f. 232r), 1212 r.
Według A. A. Шахматов, *Радзивиловская или Кенигсбергская летопись, выи. I*,
Санкт-Петербург 1902, с. 232r.

Il. 15. Król Nabuchodonosor ze strażą,
Psalterz Simonowa (86795 OP Chłudow
3, f. 183r.), 1270-1296. Według D.
Nicolle, *Medieval Russian Armies 1250-
1500*, Oxford 2002, p. 7.

W połowie XIII wieku, prawdopodobnie ze względu na kontakty z Zachodem, kapaliny rusko-bizantyjskie zaczęły zbliżać się wyglądem do swych zachodnich odpowiedników. Rondo wyraźnie staje się szersze, dużo częściej też hełmy tego typu noszone są na kapturze kolczym, zgodnie ze zwyczajem zachodnioeuropejskim. Ich dzwony jednak wciąż pozostają stożkowe, bądź sferokoniczne. Przemianę tę dobrze widać na malowidle ściennym z klasztoru Sopoćani w Serbii z ok. 1265 r., przedstawiającym strażników grobu Chrystusa³⁶. Podobne wyobrażenie znajduje się w *Psalterzu Simonowa* [il. 15]. Dzieło to, nazywane również *Słowiańskim Psalterzem Chłudowa* (dla odróżnienia od *Greckiego Psalterzu Chłudowa* z IX wieku), jest zabytkiem datowanym na lata 1270-1296. Słynie ono ze swych 110 miniatur ukazujących między innymi ruską elitę zbrojną z XIII wieku³⁷. Kapaliny pojawiające się na nich noszone są

³⁶ D. Nicolle, A. McBride, *Hungary and the Fall of Eastern Europe 1000-1568*, Oxford 1988, s. 34; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 96; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 679.

³⁷ Państwowe Muzeum Historyczne, 86795 OP Chłudow 3, fol. 52r, 66v, 100v, 102r, 183r, 239v, 259r, 283r, Moskwa, Rosja; A. Н. Кирпичников, *Древнерусское Оружие*, dz. cyt., Таб. XVIII-XXI; S. Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus*, c. 950-1300, Cambridge 2004, s. 67; D. Nicolle, *Lake Peipus 1242. Battle of the Ice*, Oxford 2003, s. 38; V. Shpakovsky, D. Nicolle, *Medieval Russian Armies 1250-1500*, Oxford 2002, s. 7; D. Nicolle, *Arms and Armour of the*

na kapturach kolczych i posiadają sferokoniczny dzwon zakończony jabłkiem oraz krótkie, nieodstające rondo. Te same hełmy, pozbawione jedynie jabłka, pojawiają się również przy ikonografii związanej z postaciami Borysa i Gleba. Borys i Gleb byli dwoma pierwszymi świętymi Rusi Kijowskiej. O ich losach opowiadają dwa oddzielne dzieła. Pierwszym jest anonimowa *Opowieść o Borysie i Glebie* przetransportowana we fragmentach do *Powieści minionych lat* pod rokiem 1015. Drugim natomiast *Czytanie o żywocie i straceniu błogosławionych cierpiętników Borysa i Gleba* napisane w latach 80-tych XI wieku przez Nestora, mnicha z klasztoru Kijowsko-Pieczerskiego³⁸. W drugiej połowie XIV wieku, prawdopodobnie w Nowogrodzie, ich żywot przepisano i opatrzone 26 ilustracjami. Rękopis ten nazwano *Zbiorem Sylwestra* od imienia duchownego z Soboru Zwiastowania w Moskwie, do którego należał [il. 16]³⁹. Hełmy z rondami, będące jedynym typem ochrony głowy w tym manuskrypcie, występują na 12 ilustracjach⁴⁰. Tak samo jak hełm z *Psalterza Simonova* posiadają sferokoniczny dzwon oraz krótkie rondo na wzór hełmu pilos. Wyraźnie widać, że noszone są na kapturze kolczym, który nie występował przy podobnych hełmach w *Latopisie Radziwiłłowskim* czy *Madryckim Skylitzesie*.

Łączenie tradycji wschodnich i zachodnich w uzbrojeniu dobrze pokazują również iluminacje w *Romansie o Aleksandrze* pochodzącym z drugiej połowy XIV wieku [il. 17]. Wykonano go dla władcy cesarstwa trapezunckiego, prawdopodobnie Aleksego III. Dzieło to posiada wyjątkową wartość dzięki 250 ilustracjom ukazującym czyny i przygody Aleksandra Macedońskiego, co sprawia, że jest to jedyna grecka i zarazem iluminowana aleksandreida⁴¹. Kapaliny, które się na

Crusading Era 1050-1350, vol. I, dz. cyt., s. 87; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 677.

³⁸ U. Wójcicka, dz. cyt., s. 90-95.

³⁹ Д. В. Айналов, *Очерки и заметки по истории древнерусского искусства. Миниатюры Сказания о святых Борисе и Глебе Сильвестровского сборника*, „Известия отделения русского языка и словесности Академии наук” 15:1910, с. 1-128; Д. В. Айналов, *Сказание о Борисе и Глебе: Факсим. воспроизв. житийных повестей из Сильвестровского сборника (2-я пол. XIV в.)*, Москва 1985; Э. С. Смирнова, *Борис и Глеб, Православная энциклопедия*, т. VI, Москва 2003, с. 58; *The Oxford History of Historical Writing*, ed. S. Foot, C. F. Robinson, vol. II, Oxford 2012, s. 305; *Reference Guide to Russian Literature*, ed. N. Cornwell, Chicago 1998, s. 487.

⁴⁰ Central State Archive of Ancient Documents, inv. F. 381, N. 53, fol. 117r, 117v, 123v, 125v, 128v, 132v, 135r, 135v, Moskwa, Rosja; Д. В. Айналов, *Миниатюры “Сказания” о святых Борисе и Глебе Сильвестровского сборника*, С. Петербург 1911; А. Н. Кирпичников, *Древнерусское Оружие*, dz. cyt., il. 19, 32; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 88; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 678.

⁴¹ A. Xyngopoulos, *Les miniatures du Roman d’Alexandre le Grand dans le manuscrit de l’Institut Hellénique de Venise*, Athens-Venice 1966; D. Kouymjian, *Did Byzantine Iconography Influence the Large Cycle of the Life of Alexander the Great in Armenian Manuscripts?* [w:] *Bizancjum a Renesansy*.

nich pojawiają, posiadają stożkowe dzwony oraz wyraźne, odstające rondo. Łączą zarówno elementy wschodnio-, jak i zachodnioeuropejskie, gdyż z jednej strony noszone są na kapturze kolczym, a z drugiej wciąż posiadają ochronę karku i boków szyi. W pojedynczym przypadku widać również, iż kaptur kolczy zahaczony jest z przodu o rondo hełmu na wzór dalekowschodni⁴².

Il. 16. Św. Borys wraca wraz z armią z wyprawy przeciwko Pieczyngom, Czytanie o żywocie i straceniu błogosławionych cierpiętników Borysa i Gleba (F. 381, N. 53, f. 117v,), 2 poł. XIV wieku. Według Д. В. Айналов, Миниатюры "Сказания" о святых Борисе и Глебе Сильвестровского сборника, С. Петербург 1911, Рис. 5.

Dialog kultur, dziedzictwo antyku. Tradycja i współczesność, red. M. Janocha, A. Sulikowska, I. Tatarova, Warszawa 2012, s. 209-221; D. Kastritsis, *The Trebizond Alexander Romance (Venice Hellenic Institute Codex gr. 5). The Ottoman fate of a fourteenth-century illustrated byzantine manuscript*, „Journal of turkish studies” 36:2011, s. 103-104; N. S. Trahoulia, *The Venice Alexander Romance. Pictorial narrative and the art of telling stories* [in:] *History as Literature in Byzantium. Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. R. J. Macrides, Birmingham 2007, s. 145-165; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 51; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 661.

⁴² Biblioteka San Giorgio dei Greci, Gr. 5, fol. 23r, 36v, 40r, 43r, 76r, Wenecja, Włochy; D. Nicolle, A. McBride, *Hungary and the Fall of Eastern Europe 1000-1568*, dz. cyt., s. 35.

Il. 17. Aleksander Macedoński otrzymuje dar od tyrana Tesalii, *Romans o Aleksandrze* (Gr. 5, f. 36v), 2 poł. XIV wieku. Według D. Nicolle, A. McBride, *Hungary and the Fall of Eastern Europe 1000-1568*, Oxford 1988, p. 35.

Madrycki Skylitzes i *Latopis Radziwiłłowski* nie są jedynymi ilustrowanymi kopiami wschodnich utworów. Zwyczaj iluminowania wybitnych dzieł z poprzednich stuleci nasilił się w XIV wieku. Miniaturami opatrzone wtedy na przykład ruską kopię *Zwięzłej Kroniki* Jerzego Monachosa, czy *Przegląd historii* autorstwa Konstantyna Manassesesa. *Zwięzła Kronika* jest IX-wiecznym bizantyjskim dziełem autorstwa mnicha Jerzego Monachosa, zwanego również Hamartolosem (Grzesznikiem). Opisywała ona czasy od biblijnego Adama, do wstąpienia na tron cesarzowej Teodory (842 r.)⁴³. Oryginał kroniki nie jest iluminowany, miniatury jednak, w liczbie 127, znajdują się w jej ruskiej kopii (zawierającej również *Kontynuację Jerzego*) datowanej na lata 1318-1350. Jej powstanie związane jest prawdopodobnie z miastem Twer, stąd czasem nazywa się ją „kopią twerską”.

⁴³ Biblioteka Lenina, Cod. Moskwa, RGB, F.173 (MDA-fund.) 100, fol. 213r, Moskwa, Rosja; A. H. Кирпичников, *Древнерусское Оружие*, dz. cyt., Таб. XXII; Г. В. Попов, Георгий Амартол, *Православная энциклопедия*, t. XI, Москва 2006, s. 48; O. Jurewicz, dz. cyt., s. 122, 164; O. A. Kniazevskaia, *The Chronicle of George Hamartolos, an Old Russian MS of the 14th Century*, „Polata knigopisnaja” 27-28:1995, s. 90-94; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 86; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 676.

Autorstwo miniatur przypisuje się ośmiu ruskim artystom pochodzącym z Połocka, Smoleńska oraz Nowogrodu. Hełmy z rondami przedstawione pośród nich posiadają sferokoniczny dzwon oraz wąskie rondo. Noszone są na kapturze kolczym oraz dodatkowo posiadają ochronę karku [il. 18].

Il. 18. Cesarz Konstantyn Wielki wraz ze zbrojnymi, *Zwzięta Kronika* (RGB, F.173 (MDA-fund.) 100, f.213r), 1318-1350. Według A. H. Курпичников, *Древнерусское Оружие* [in:] *Археология Ссср. Свод Археологических Источников*. Е1-36, Ленинград 1971, Tab.XXII.

Il. 19. Zwycięstwo cesarza Michała II Amoryjczyka nad armią Tomasza Słowianina, *Przeгляд historii* (Vat. slav. 2, f.150r), poł. XIV wieku. Według I. Dujčev, *The miniatures of the Chronicle of Manasse*, Sophia 1963, p. 50.

Przeгляд historii jest dziełem pochodzącym z połowy XII wieku. Jest to powieść poetycka, obejmująca czasy od początku świata do śmierci cesarza Nikefora Botaneiatesa w 1081 r. Mimo, że dziś utwór ten ocenia się jako dzieło o dość niskiej

wartości literackiej i historycznej, to w czasach średniowiecza był on niezwykle popularny, o czym świadczą jego liczne rękopisy. W połowie XIV wieku przetłumaczono go na język średniobułgarski opatrując przy okazji miniaturami⁴⁴. Kapaliny na nich przedstawione posiadają odstające rondo oraz stożkowe dzwony. Podobnie jak w poprzednim wypadku, noszone są na kapturze kolczym i zaopatrzone są w ochronę karku [il. 19]⁴⁵.

Il. 20. Święty Merkury, fresk z kościoła św. Klemensa w Ochrydzie, ok. 1295 r. Według *Renaissances before the Renaissance. Cultural revivals of late Antiquity and the Middle Ages*, ed. W. Treadgold, California 1984, p. 157.

Unikatowy kształt wschodniego kapalinu pojawia się na malowidłach w kościele św. Klemensa w Ochrydzie w Macedonii z około 1295 r. Kapalin noszony na jednym z nich przez św. Merkurego posiada kopulasty dzwon o konstrukcji żebrowej z jabłkiem na szczycie oraz szerokie, sześciokątne rondo [il. 20]⁴⁶. Jest to prawdopodobnie jedyne średniowieczne źródło ikonograficzne ukazujące kapalin z krezą o takim kształcie. Do połowy XIV wieku, gdy w konstrukcji ronda zaczęły pojawiać się „dzióbki” chroniące kark walczącego, rondo kapalinów zawsze miały kształt owalny. Jest to więc zastanawiające kuriozum, o którym trudno powiedzieć, czy jest wynikiem inwencji artysty, czy przedstawieniem realnego hełmu.

⁴⁴ O. Jurewicz, dz. cyt., s. 209; I. Spatharakīs, *The Portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1967, s. 160; *Religious Origins of Nations? The Christian Communities of the Middle East*, red. B. ter Haar Romeny, Leiden 2009, s. 156; *The Oxford History of Byzantium*, ed. C. Mango, Oxford 2002, s. 117.

⁴⁵ Biblioteka Watykańska, Cod. Vat. slav. 2, fol. 145r, 148v, 150r, 172v, 183r, Watykan; I. Dujčev, *The miniatures of the Chronicle of Manasse*, Sophia 1963, s. 50-55.

⁴⁶ *Renaissances before the Renaissance. Cultural revivals of late Antiquity and the Middle Ages*, ed. W. Treadgold, California 1984, s. 157; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 48; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 658.

Il. 21. Hełm odnaleziony w kurhanie niedaleko wsi Pieszki, ok. 1200 r. Według A. N. Kirpičnikov, *Древнерусское Оружие* [in:] *Археология Ссср. Свод Археологических Источников*. Е1-36, Ленинград 1971, Таб. XV.

Na zakończenie omawiania wschodnich hełmów z rondami warto przypomnieć dyskusję, która miała miejsce w latach siedemdziesiątych, dotyczącą hełmów z krezą o dzwonie kopulastym. Wiąże się ona z typologią ruskich hełmów, której podjął się na początku lat 70-tych Anatolij Kirpičnikov. Badacz ten, w oparciu o zabytki archeologiczne, podzielił hełmy z okresu X-XIII w. na pięć typów, do piątego zaliczając te o kopulastym dzwonie i wąskim rondzie⁴⁷. Głównym kryterium podziału był w tym przypadku kształt dzwonu. Spotkało się to z krytyką Andrzeja Nowakowskiego, zarzucającego autorowi pominięcie techniki wykonania oraz detali w postaci nosala, czy płytki czołowej, co zdaniem recenzenta „nie sprzyja precyzyjnemu wyodrębnieniu typów”⁴⁸. Dodatkowa uwaga dotyczyła właśnie typu piątego. Kirpičnikov umieścił w niej trzy zabytki datowane na XIII-XIV w., podkreślając, że dwa znane są tylko z krótkiego opisu. Głównym reprezentantem tej grupy stał się więc trzeci z nich, odnaleziony w kurhanie niedaleko wsi Pieszki

⁴⁷ A. N. Kirpičnikov, *Древнерусское Оружие*, dz. cyt., c. 22-32.

⁴⁸ A. Nowakowski, A. N. Kirpicnikov, *Drevnerusskoe oruzije*, t. 3, Leningrad 1971, s. 91, tabl. XXII, ryc. 33, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 20:1973, s. 714.

i pochodzący z około 1200 r. [il. 21]⁴⁹. Dzwon tego hełmu dotrwał do naszych czasów w dość dobrym stanie, jednak w miejscu, gdzie zdaniem Kirpičnikova powinno być rondo, jest bryła skorodowanego metalu przemieszanego z pozostałościami plecionki kolczej. Z tego też względu Andrzej Nowakowski uważa, że odtwarzanie krezy w tym hełmie jest bezpodstawne. Jednakże dla Kirpičnikova jest to dowód na istnienie w XIII-XIV wieku a terenie Rusi hełmów z rondami oraz kopulastymi dzwonami. Na poparcie swojej tezy przedstawia ikonografię wyobrażającą tego typu zabytki. Są to sceny z *Latopisu Radziwiłłowskiego* [il. 14]⁵⁰ oraz *Zbioru Sylwestra* [il. 16]⁵¹. Trzeba jednak zauważyć, że w scenach tych „hełmy” te noszone są tylko przez księcia. Księżciu natomiast przysługiwało nakrycie głowy, które swym kształtem na mało dokładnej ikonografii może przypominać hełm z rondem. Był to kołpak książęcy, zwany również kłobukiem. Miał on postać kopulastego toczka z jaskrawego materiału, obszytego sobolowym futrem⁵². Był on, podobnie jak na zachodzie mitra książęca, symbolem najwyższej władcy, zastąpionym pod koniec XIII wieku czapką Monomacha. Jego wizerunek był prawdopodobnie również pierwowzorem nakryć głowy pojawiających się na pieczęciach kilku polskich Piastów, takich władców jak Władysław Opolczyk⁵³, Siemowit II⁵⁴, czy Waclaw płocki⁵⁵. Szeroki otok wchodzący w skład ich konstrukcji może być grubym futrem obszywającym dzwon kołpaku książęcego, na co zwrócił uwagę między innymi Zenon Piech⁵⁶. Podobna sytuacja prawdopodobnie ma również miejsce na wymienionej przez Kirpičnikova ikonografii. Tamtejsze "kopulaste hełmy z rondem", ze względu na ich przynależność jedynie do osoby księcia, mogłyby więc być kołpakiem książęcym, a nie typowo

⁴⁹ A. Н. Кирпичников, *Древнерусское Оружие*, dz. cyt., Таб. XV; Z. Żygulski jun., dz. cyt., s. 71-72.

⁵⁰ Library of the Russian Academy of Sciences, BAN 34.5.30, fol. 232r, Petersburg, Rosja; A. Н. Кирпичников, *Древнерусское Оружие*, dz. cyt., il. 31.

⁵¹ Central State Archive of Ancient Documents, inv. F. 381, N. 53, fol. 117v, Moskwa, Rosja; Д. В. Айналов, dz. cyt., Рис. 5; A. Н. Кирпичников, *Древнерусское Оружие*, dz. cyt., il. 32; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. I, dz. cyt., s. 88; D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, vol. II, dz. cyt., s. 678.

⁵² N. A. Sobolewa, *Znaki władzy książęcej na Rusi Kijowskiej*, [in:] *Imagines Potestatis. Rytuły, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X-XV w.*, red. J. Banaszkiewicz, Warszawa 1994, s. 176; *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa, t. X, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 491 (słowo: kołpak); *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. III, z. 4, Wrocław-Kraków-Warszawa 1961, s. 281 (słowo: kołpak).

⁵³ Z. Piech, *Ikonomia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 68.

⁵⁴ S. K. Kuczyński, *Pieczenie książąt mazowieckich*, Wrocław 1978, s. 302-305, il. 17.

⁵⁵ Tamże, il. 22.

⁵⁶ Z. Piech, *Ikonomia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 67-68; D. Gosk, *Uzbrojenie ochronne na pieczęciach Piastów mazowieckich jako przykład ścierania się wpływów wschodu i zachodu*, [w:] *W panczerze przez wieki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. M. Baranowski, A. Gładysz, A. Niewiński, Oświęcim 2014, s. 43.

bojową ochroną głowy, stosowaną powszechnie przez ruskie rycerstwo. Powszechność kopulastej formy w tak późnym okresie dodatkowo wydaje się wątpliwa jeżeli przypomnimy, że wrogowie Rusi, podobnie jak wrogowie Bizancjum, pochodzili często ze Wschodu i częstokroć posługiwali się bronią białą o zakrzywionej głowni, w starciu z którą dzwon kopulasty radzi sobie gorzej niż stożkowy, czy sferokoniczny. Hełmy o tym kształcie, o ile wierzyć wierności źródeł ikonograficznych, zdarzały się jedynie w XI oraz na początku XII wieku, o czym świadczą wyobrażenia Goliata i Filistynów w bizantyjskich psalterzach z tego okresu. W późniejszym okresie wyparte zostały całkowicie przez ochrony głowy o dzwonach stożkowych i sferokonicznych.

Jak wynika z powyższych rozważań, hełmy z rondami stosowane na wschodzie Europy zmieniały formę swojego dzwonu na przestrzeni wieków. Ich pierwsze wyobrażenia, pochodzące z XI wieku, ukazują jeszcze dzwon kopulasty, który w następnym stuleciu przekształca się w formę stożkową. Mniej więcej na początku XIII wieku hełmy z rondami na wschodzie Europy przybierają postać sferokoniczną zwieńczoną jabłkiem, bądź jałowcem. Forma ta potwierdzona jest między innymi przez hełm przechowywany w Zbrojowni na Kremlu. Dodatkowo w połowie tego stulecia upowszechnia się zwyczaj noszenia jej na kapturze kolczym na wzór zachodnioeuropejski. Nie mniej próba klasyfikacji uzbrojenia głównie w oparciu o ikonografię zawsze jest niełatwym zadaniem, szczególnie gdy owa ikonografia nie stoi na zbyt wysokim poziomie artystycznym. Jej analiza przynosi czasem więcej pytań niż odpowiedzi. W przypadku badań wschodnich kapalinów elementem spornym jest chociażby istnienie w tamtejszym rejonie sferokonicznych hełmów o rondzie podobnym do greckiego pilos oraz hełmów o rondzie sześciokątnym. Wątpliwość w pierwszym wypadku wynika ze schematyczności wykonania niektórych wyobrażeń oraz z natury ronda, które niekiedy jest nie do odróżnienia od obręczy, czy otoku. W drugim natomiast jest spowodowana brakiem potwierdzenia takiej formy przez inne źródła ikonograficzne czy archeologiczne, co zmusza nas do postawienia przy niej znaku zapytania.

MEDIEVAL RUTHENIAN-BYZANTINE KETTLE HATS FROM EASTERN EUROPE

DANIEL GOSK

Summary

In medieval there were two kinds of kettle hats – eastern and western. Older were eastern kettle hats invented in XI century as a result of wars with Nomads from Eurasian Steppe using in fight sabres and bows. They had at the beginning conical and later sphero-conical domes which allowed curved blade of sabre to slide down and brim with neck guard protecting from arrows. For the most part they were used in Balkans, Ruthenia and Byzantine Empire to at least end of the XIV century, so this kind of kettle hat, in contrast to the one used in Western Europe can be called ruthenian-byzantine. Only one helmet of this kind

stood the test of time (kept in Kremlin Armoury), so almost all information about it comes from iconography, from which the oldest is Psalter of Basil II from circa 1017.

Key words: ruthenian-byzantine kettle hat, Eastern Europe, medieval, helmet, armour

KULTURA ZDROWOTNA HETYTÓW

ARTUR KATOŁO

Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku

Streszczenie

Jedną z cech charakterystycznych medycyny hetyckiej jest to, iż zalecenia religijne zbiegały się niejednokrotnie z zaleceniami ściśle medycznymi. Wzajemne oddziaływanie na siebie religii i medycyny doprowadziło powstania rytuałów magicznych, które były odprawiane w związku z konkretnymi chorobami. Prawodawstwo hetyckie odnoszące się do życia i zdrowia ludzkiego, w odróżnieniu od prawodawstwa innych narodów tego okresu, nie stosowało zasady talionu („oko za oko, ząb za ząb”), ale raczej kładło nacisk na zadośćuczynienie za krzywdę (odszkodowanie). Język hetycki rozróżniał lekarza [A.ZU], od egzorcysty [AZU]. Sztuką lekarską zajmowali się wyłącznie mężczyźni, chociaż istnieją świadectwa na to, iż medycyną zajmowały się również i kobiety; lekarka określana była terminem *MUNUS-A.ZU*.

Słowa kluczowe: Starożytność, Hetyci, medycyna, prawo, rytuały magiczne

Wykaz skrótów:

KBo – Keilschrifttexte aus Boghazköy, Leipzig/Berlin.

KUB – Keilschriften aus Boghazköy, Berlin.

Status quaestionis

Przez wiele stuleci Hetyci pozostawali zapomniani. Do XIX w. wspominało o nich tylko *Pismo Święte* jako o „Chetytach”: Rdz 23, 5-6; Lb 13, 29; Joz 9, 1; Joz 24, 11.

Królestwo Hetyckie powstało ok. XVII w. przed Chr., którego stolicą było miasto Hattuša w Anatolii (Turcja). W okresie swojej największej świetności Hetyci kontrolowali Anatolię, północną Mezopotamię, Syrię i Palestynę. Upadek królestwa nastąpił ok. 1200 r. przed Chr., prawdopodobnie pod naporem Ludów Morza. Nieliczne hetyckie *polis* (miasta-państwa) przetrwały w północnej Syrii do 708 r. przed Chr. W 1839 r. Charles Texier odkrył starożytne ruiny w pobliżu miasteczka Boğazkale (Boğazköy), które okazały się ruinami Hattuшы – stolicy państwa Hetytów¹.

W Polsce istnieje w miarę bogate piśmiennictwo dotyczące historii i kultury Hetytów – zarówno polskich autorów jak i przekłady z języków obcych. Dla przykładu można wskazać: M. Popko, *Mitologia hetyckiej Anatolii* (Warszawa 1976); E. Klengel, H. Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego* (Warszawa 1974); O. R. Gurney, *Hetyci* (Warszawa 1970); E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie w starożytności. Wprowadzenie historyczne* (Lublin 2009); J. A. Szczepański, *Imperium tysiąca bogów* (Kraków 1977). Zadaniem niniejszego artykułu będzie przedstawienie kultury zdrowotnej Hetytów.

¹ Więcej na ten temat por.: F. Crambette, *Breve storia degli itti*, Lille 1995.

Religia i medycyna

Król Mursili II w czasie epidemii dżumy modlił się następująco: „[...] patrzcie! Oto ja, w imieniu całego mojego królestwa, z powodu dżumy, pragnę ofiarować bogom dary wynagradzające”². Zdanie to pozwala wysnuć wniosek, że król [ŠARU, LABARNA] pełnił funkcję najwyższego kapłana. Ten stan rzeczy wynikał z wiary, iż królewska władza jest darem bogów. Król ma obowiązek strzec boskich porządków w państwie i przestrzegać odprawiania ceremonii w ciągu roku. Dobry władca (pomyślność władcy to dobrobyt narodu) po śmierci stawał się istotą boską, której następcy oddawali cześć³.

Ciekawostką pozostaje fakt, iż również królowej Hetytów przysługiwał tytuł „najwyższego kapłana”. Relief kamienny z Firaktin przedstawia królową Puduhepa, która w imieniu całego Imperium składa ofiarę najwyższej bogini TAHATTANUITI – bogini słońca z Arinna. Fakt, że najwyższymi kapłanami byli król i królowa, może wskazywać na panujące u Hetytów tradycje matriarchalne⁴.

Religia Hetytów cechowała się politeizmem, antropomorfizmem i synkretyzmem. Szczególnie ta ostatnia cecha związana była z faktem adoptowania systemów religijnych Anatolijczyków, Akadyjczyków i Hurytów. W hetyckim systemie religijnym panteon bóstw jest ogromny i bardzo zagmatwany. Powszechnym zjawiskiem było wchłanianie przez religię hetycką kultów związanych z lokalnymi bóstwami podbijanych krain i miast. Liczne bóstwa, o podobnych cechach, były łączone ze sobą i pozostawiano ich dawne nazwy⁵.

Najważniejszym męskim bóstwem był bóg burzy TARU (inne nazwy: okres starohetycki – TARHUN, okres wpływów huryckich – TEŠUBA). Jego małżonką, i zarazem najważniejszą boginią, była TAHATTANUITI – bogini słońce z miasta Arinna. Obok tej boskiej pary, czczono inne bóstwa: ARMA – bóstwo lunarne; IŠTANU – bóg tarczy słonecznej, najwyższy sędzia i gwarant umów; WURUNKATTE – bóg wojny; KUMARBI – ojciec bogów; TAŠIMMETI i ŠAUŠKA – boginie miłości; NABARBI – bóg księżyca; PERWA – bóg koni, patron władców; TELEPINU – bóg urodzaju; HANNAHANNA – matka bogów i królowa niebios⁶.

² G. Tasca, *Storia della medicina. Dalla preistoria alla fine dell'ottocento*, San Vito al Tagliamento 2014, s. 21.

³ Więcej na ten temat por.: J. G. Macqueen, *Gli Ittiti: un impero sugli altipiani*, Roma 1978.

⁴ Por. G. Beckman, *The Old Woman: Female Wisdom as a Resource and a Threat in Hittite Anatolia*, in: *Audias fabulas veteres. Anatolian. Studies in Honor of Jana Souckova-Siergelova*, ed. S. Velharticka, Leiden 2016, s. 49. Z pełnym tekstem modlitwy można się zapoznać: G. Del Monte, *Antologia della letteratura ittita*, Pisa 2003, s. 145-149.

⁵ Por. H. Klengel, E. Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego*, Warszawa 1974, s. 93-94.

⁶ Więcej na ten temat por.: F. Pecchioli-Daddi, A. M. Polvani, *La mitologia ittita*, Brescia 2000; M. Popko, *Mitologia hetyckiej Anatolii*, Warszawa 1976.

Człowiek miał być zawsze posłuszny bogom. Za przestrzeganie rytuałów religijnych można było spodziewać się ochrony przed złem; w przeciwnym razie – nieposłusznego oraz niereligijnego, jak również i jego potomków, spotykała zasłużona kara⁷.

Bóstwa odpowiedzialne za choroby określane były przez Hetytów terminem *DINGIR* [„bóg”]. Czasami podawano imiona bóstw odpowiedzialnych za stan chorobowy: *IŠHARA*, *DIM.NUN.ME’*, *WIŠURIJANZA*. Nie wiadomo jednak, z jakimi chorobami były one związane. W odniesieniu do bogini *IŠHARA* istnieje hipoteza, że odpowiadała ona za trąd i puchlinę wodną. *WIŠURIJANZA* [„ta, która trapi chorobą”] – bogini niosąca chorobę, szczególnie zapalenie oczu⁸.

Jedną z cech charakterystycznych medycyny hetyckiej jest to, iż zalecenia religijne zbiegały się niejednokrotnie z zaleceniami ściśle medycznymi. Można to zauważyć w formule wskazującej na nadprzyrodzone pochodzenie choroby: „Jeśli bóstwo *DIM.NUN.ME* trapi człowieka...”; „Jeśli jakiś człowiek cierpi z powodu bogini *IŠHARA* i zapadnie na chorobę *IŠHARA*...”⁹.

Rytuały magiczne odnoszące się do zdrowia

Wzajemne oddziaływanie na siebie religii i medycyny doprowadziło powstania rytuałów magicznych, które były odprawiane w związku z konkretnymi chorobami¹⁰. Poniżej zostaną przedstawione, w dosłownym tłumaczeniu na język polski, następujące rytuały: *Rytuał magiczny Uhhamuwy przeciwko dżumie*; *Rytuał z Arzawy przeciwko dżumie*; *Rytuał z okazji narodzin*; *Rytuał Paskuwatti z Arzawy przeciwko impotencji*; *Przepisy rytualne dla kobiet w ciąży i rodzących*; *Rytuał króla Mursiliego II przeciwko afazji*.

Piszący te słowa pragnie zaznaczyć, iż powstrzyma się od komentowania tych starożytnych tekstów, ponieważ uważa, iż stanowią one ciekawostkę samą w sobie, a wszelki komentarz byłby tylko *bonum superfluum*. Oczywiście, nie należy przykładać do nich naszej współczesnej mentalności, aby nie popaść w ahistorycyzm. Niech to będzie swoista wycieczka do „muzeum słowa pisanego”.

Rytuał magiczny Uhhamuwy przeciwko dżumie: „Tako rzecze Uhhamuwa, człowiek z Arzawa: jeśli się umiera z powodu dżumy, którą sprowadziło bóstwo wroga, to należy:

Przyprowadzić barana, spleść koronę z wełny koloru niebieskiego, czerwonego, żółtego, czarnego i białego. Tę koronę nałożyć baranowi na głowę. Następnie wyprowadzić barana na drogę prowadzącą w kierunku wrogiego państwa

⁷ Por. M. Popko, *Religie Azji Mniejszej*, w: *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller [i inni], Warszawa 1986, s. 264.

⁸ Por. M.-C. Tremouille, *I testi ittiti di medicina*, „Res Antiquae” 1 (2004), s. 218-219.

⁹ Por. tamże, s. 218.

¹⁰ Na temat rytuałów czarnej i białej magii wśród Hetytów por. J. L. Miller, *Practice and Perception of Black Magic among the Hittites*, „Altorientalistik Forsch.” 32 (2010) 2, s. 167-185.

i powiedzieć: «Boże wroga, który sprowadziłeś na nas dżumę, oto ofiarujemy ci tego ukoronowanego barana, aby pojednać się z tobą. I jak silny śpiew czyni pokój z tym baranem, tak ty, o bóstwo, które sprowadziło dżumę, zawrzyj pokój z państwem Hattuša. Spójrz łaskawie na Hattuše!». Po tych słowach, wypchnąć ukoronowanego barana w kierunku wrogiego państwa.

Następnie przynieść paszę dla koni bóstwa oraz łój, i powiedzieć: «Niech twoje konie, które trzymasz w zaprzęgu, nasycą się tą paszą, i niech będą syte! Twój powóz, niech będzie nasmarowany tym łojem, a ty boże Tarthuma, odjedź do swojego kraju, a na państwo Hattuša skieruj swoje dobrotliwe spojrzenie!» Później wziąć kozła i dwie owce; kozła ofiarować Siedmiu Bóstwom Szczęścia a jedną owcę – Słońcu. Pozostałą owcę zabić i upiec; przynieść ser, nieco serwatki, wagę bułek na zakwasie, kubek wina, kubek piwa oraz owoce. To wszystko wynieść na drogę i złożyć w ofierze bóstwu¹¹.

Rytuał z Arzawy przeciwko dżumie: „[Tako rzecze NP, człowiek z Arzawa]. Jeśli przyjdzie dżuma z państwa wrogiego, gdy pojawi się ona w jakimś mieście, albo w okolicy, to należy odprawić następujący rytuał. Z [wełny czerwonej, białej] i czarnej [...] baran, jeśli dżuma przysła z wrogiego terytorium to barana zaprowadzić i przywiązać do drzewa na granicy. Powiedzieć: «Oto, [przyszedłem] bezpośrednio do ciebie, o bóstwo, z baranem, i ty bóstwo, które sprowadziłeś dżumę, [zawróć] i odejdz na terytorium wroga!»

Jeśli natomiast pojawia się pomór w całym państwie, albo w jakimś mieście, albo w jakiejś okolicy, to należy wyprowadzić barana [...] w kierunku tej okolicy i przywiązać do drzewa na granicy, i powiedzieć: «Oto, przyszedłem bezpośrednio do ciebie z baranem, o bóstwo, które sprowadziłeś pomór. Zawróć i nie wchodź do nas». Koniec¹².

Rytuał z okazji narodzin: „Kiedy kobieta rodzi, akuszerka przygotowuje: [dwa] krzesła i trzy poduszki. Na każde krzesło położy jedną poduszkę, a trzecią poduszkę położy na ziemi pomiędzy krzesłami. Kiedy dziecko już wyjdzie, kobieta rodząca usiądzie na krześle, a akuszerka, trzymając kawałek materiału, wypowie następujący egzorcyzm: «Niech bogowie zajmą sobie miejsca: Słońce niech usiądzie w Arina, Halmasuit niech usiądzie w Harpisa, Hatepuna niech usiądzie w Maliluha, Inara niech usiądzie w Karahna, straszny Telipinu niech usiądzie w Tawinija, Huzija niech usiądzie w Hakmis. A ponieważ dla bogini Hannahanna zabrakło miejsca, to niech to dziecko będzie jej miejscem»¹³.

Rytuał Paskuwatti z Arzawy przeciwko impotencji: „Tako rzecze Paskuwatti, kobieta z Arzawa, która żyje w Parnasa. Jeśli jakiś mężczyzna utracił swoje siły seksualne, albo nie jest mężczyzną wobec kobiety.

¹¹ G. Del Monte, *Antologia della letteratura ittita*, s. 163-164.

¹² Tamże, s. 164-165.

¹³ Tamże, s. 166.

Złożę, za jego pomyślność, ofiarę dla Ulilijassi, i będę wzywała go przez trzy dni. Pierwszego dnia uczynię. Weźmie się połamany na części podpłomyk, a obok niego przygotowuje się: trzy bułki na zakwasie z mokrego orkisz, słodczyce o wadze jednej *tarna*, figi, rodzyнки, zboża *galaktar* i *parhuena*. To wszystko zetrze się razem dla bóstwa. Weźmie się kłaczek owczej wełny, dzban wina, płaszcz albo koszulę człowieka poddanego rytuałowi, i to wszystko położy się na kawałkach podpłomyka.

Dziewica weźmie z tych przedmiotów oraz poddanego rytuałowi, umyje się i będzie szła za nimi. Następnie ponownie się umyje, my zaś zanieśmy te przedmioty na nieuprawiane pole i je tam zostawimy. W tym czasie dziewczyna będzie trzymała w górze kawałki podpłomyka. Następnie przygotuję drzwi z trzciny.

Od strony wewnętrznej przywiążę wełnę czerwoną i białą. Dam do ręki mężczyźnie zwierciadło i wrzeczono, a on przejdzie przez te drzwi. Kiedy już przez nie przejdzie, zabiorę z jego rąk zwierciadło i wrzeczono, a dam mu łuk i strzałę. Wyrecytuję wtedy: «Oto odebrałam ci zniewieściałość, i dałam ci męskość. Odrzuć zwyczaje kobiet, a przyjmij zwyczaje mężczyzn!»¹⁴.

Przepisy rytualne dla kobiet w ciąży i rodzących: „[Tako rzecz NP]. Jeśli jakaś kobieta jest brzemienną w domu [...] ale jeszcze nie siadła na krześle połogowym [...] przyjdzie i się oczyści ziołami *kunziganahit*.

[Kiedy] nadejdzie [siódmy miesiąc] mąż nie będzie się więcej zbliżał do swojej żony [...] w siódmym miesiącu odprawi się rytuał *mala* za pomyślność ciąży.

Odprawi się całe rytuały [...] wobec [niej] ofiaruje się rytuały *mala*, a później *uzi* i *zurki*. I oczyści się ją.

Na drugi dzień [jasnowidzący] oczyści swoje [usta] w sposób następujący: jasnowidzący [wleje...] w puchar z terakoty, doń wrzuci *harnai*, kawałek drewna cedrowego, oliwę i tamaryszek. I oczyści swoje usta. Wyrecytuje w języku huryckim to, co na tabliczce zapisano.

Ponadto nie godzi się jej [wracać] do domu. Jeśli ktoś ją zaprosi, to może udać się do domu, gdzie się świętuje. Zalecenia odnośnie oczyszczenia i oczyszczenia krzesła połogowego są te same.

Nie godzi się jej jeść *astawar* i nie będzie jadła też *tappi*. Nie będzie jadła dzikiej, ani uprawnej rzeżuchy. Mężczyzna może jeść *astawar* kobiety, ale kobiecie nie wolno jeść *astawar* mężczyzny.

Jeśli jej mąż jest z nią, niech także się oczyści. Jeśli jest to pora posiłku, i ona zasiądzie obok niego, to należy przygotować oddzielne stoły i kubki dla nich. W ten sposób on będzie, w pewnym sensie obok niej, ona zaś nie będzie obok niego.

[Kobieta] urodzi, i kiedy nadejdzie siódmy dzień, tego dnia obydwójce odprawią rytuał *mala* za noworodka. Ponadto, kiedy dziecko się urodzi, pierwszego lub trzeciego miesiąca od narodzin [...] pozostało, zaczynając od tego miesiąca niech liczą i kiedy [nadejdzie trzeci miesiąc] niech oczyśczą chłopca ziołami *kunziganahit*. Jasnowidze znają *kunziganahit* i to są oni, aby je ofiarować. [...] Jeśli urodzi się

¹⁴ Tamże, s. 167.

dziewczynka, to niech liczą od tego miesiąca, i kiedy nadejdzie czwarty miesiąc, to oczyszczą ją ziołami *kunzigannahit*.

Kiedy odbywa się święto porodu, czyli kiedy ona rodzi, sposób świętowania opisany jest na tabliczce *kurta*, a ta znajduje się w Kizzuwatna. [Nie znam na pamięć] przepisów odnośnie do tego święta, ale dostarczę je stamtąd”¹⁵.

Rytuał króla Mursiliego II przeciwko afazji: „Tako rzecze Jego Wysokość Mursili, Wielki Król. Kiedy maszerowałem w kierunku ruin Kunnu, rozpętała się burza, a Tarhunta zagrział groźnie. Przestraszyłem się tak bardzo, iż nie mogłem wydusić żadnego słowa. Przewyciężyłem tę przypadłość, ale wraz z upływem lat zaczęła ona powracać w moich snach. Dłoń boga dotknęła moich ust we śnie, a one wykrzywiły się. Poradziłem się wyroczni. Powiedziano, że był to bóg Tešub z Manuzija. Ponownie poradziłem się wyroczni na temat boga Tešuba z Manuzija I nakazano mi posłać mu byka w zastępstwie mojej osoby, wokół którego należało przejść z ogniem i ptakami. Zapytałem ponownie o byka, i powiedziano mi, że mam go posłać do Świątyni w Kumani.

Ozdobiono byka, Jego Wysokość dotknął go swoją dłonią, a później miano poprowadzić go do Kumani; Jego Wysokość złożył pokłon bykowi. Dzień, w którym ozdobiono byka, Jego Wysokość umył się i spędził noc z kobietą. Rankiem, kiedy się umył, ponownie tą samą dłonią dotknął byka. Przez siedem dni, dopóki byk nie dotarł do Kumani, składano ofiary z ptaków i owiec bogom Kumani.

W dniu, w którym położyłem swoją dłoń na byku, a którego miano poprowadzić do Kumani, strój królewski, który miałem na sobie, został również zabrany do tego miasta; wszystko zostało zabrane, wraz z płaszczem, sztyletem I butami. [...] zabrano również konie oraz wóz wyładowany strzałami i kołczanami, bo tak postanowiła wyrocznia. Nie wolno było zabrać niczego ze stołu, przy którym jadłem, ani kubka, z którego piłem, ani łoża, na którym spałem, ani miski, w której się myłem. Dlatego został zabrany mój strój królewski, konie i wóz. W odniesieniu do stroju królewskiego, który miałem na sobie, gdy Tarhunta strasznie zagrział I rozpętała się burza, oraz wozu, na którym podróżowałem owego strasznego dnia – wszystko to zostało zabrane.

Kiedy zabrano byka, rozpoczął się rytuał, stosownie do zapisów starożytnej tabliczki o rytuałach *ambašši* i *keldi* ku czci bóstw. Jeśli byk padłby w czasie drogi, ponieważ droga jest długa, wówczas zaprowadzony zostanie kolejny przyozdobiony byk. Ozdoby wraz z bykiem zostaną spalone”¹⁶.

Prawna ochrona życia i zdrowia

Zdrowie i życie Hetytów nie było czymś obojętnym dla władców tego ludu. Świadectwem tego jest cały zbiór praw zatytułowany [*Jeśli jakiś człowiek*], który

¹⁵ Tamże, s. 175-176.

¹⁶ Tamże, s. 177-178.

reguluje ochronę tych dwóch fundamentalnych dóbr każdego człowieka. Uprzedzając nieco, należy podkreślić, iż prawodawstwo hetyckie, w odróżnieniu od prawodawstwa innych narodów tego okresu, nie stosowało zasady talionu („oko za oko, ząb za ząb”), ale raczej kładło nacisk na zadośćuczynienie za krzywdę (odszkodowanie). Karę śmierci wymierzano za następujące przestępstwa: cudzołóstwo kobiety zamężnej, gwałt, sodomia i bunt przeciwko władcy. Oto niektóre przepisy odnoszące się do życia i zdrowia ludzkiego:

„§ 1. Jeśli ktoś zabije mężczyznę lub kobietę podczas sprzeczki, to pochowa go na swój koszt, i da 4 ludzi, odpowiednio mężczyzn lub kobiety. Zajmie się jego domem.

§ 2. Jeśli ktoś zabije niewolnika lub niewolnicę podczas sprzeczki, to pochowa go na swój koszt i da 2 ludzi, odpowiednio mężczyzn lub kobiety. Zajmie się jego domem.

§ 3. Jeśli ktoś przypadkiem uderzy mężczyznę lub kobietę, i ten/ta umrze, to pochowa go na swój koszt i da 2 ludzi. Zajmie się jego domem.

§ 4. Jeśli ktoś przypadkiem uderzy niewolnika lub niewolnicę, i ten/ta umrze, to pochowa go na własny koszt i da jednego człowieka. Zajmie się jego domem.

§ 5. Jeśli ktoś zabije kupca hetyckiego, to zapłaci 4000 sykli srebra¹⁷. Zajmie się też jego domem. Jeśli stanie się to na terytorium Luwia lub Pala to zapłaci 4000 sykli srebra i zwróci jego dobra. Jeśli stanie się to na terytorium Hatti, to pochowa go na własny koszt.

§ 6. Jeśli mężczyzna lub kobieta zostanie zabity w obcym mieście, a sprawcy nie uda się ustalić, to spadkobierca ofiary otrzyma 12000 metrów kwadratowych terenu z dóbr tego miasta”¹⁸.

„§ 7. Jeśli ktoś oślepił człowieka wolnego, albo wybił mu ząb, to pierwaj musiał zapłacić 1 minę srebra¹⁹. Od teraz zapłaci 20 sykli srebra i zajmie się jego domem. [Jeśli ktoś oślepi człowieka wolnego podczas sprzeczki, to zapłaci 1 minę srebra; jeśli uczynił to przypadkiem, to zapłaci 20 sykli srebra].

§ 8. Jeśli ktoś oślepi niewolnika lub niewolnicę, albo wybije jemu/jej ząb, to zapłaci 10 sykli srebra i zajmie się jego domem”. [Jeśli ktoś oślepi niewolnika podczas sprzeczki, to zapłaci 20 sykli srebra; jeśli uczyni to przez przypadek, wówczas zapłaci 10 sykli srebra]. [Jeśli ktoś podczas sprzeczki wybije ząb człowiekowi wolnemu, bez względu na to, czy wybił dwa albo trzy zęby, zapłaci 12 sykli srebra; jeśli uczyni to niewolnikowi - zapłaci 6 sykli srebra].

§ 9. Jeśli ktoś uderzył człowieka w głowę, to wcześniej musiał zapłacić 6 sykli srebra: za uszkodzenie 3 sykle i 3 sykle srebra na podatku na rzecz Pałacu. Obecnie król zniósł podatek na rzecz Pałacu, i tylko za uszkodzenie będzie płacono 3 sykle srebra.

¹⁷ 1 sykl – 8,33 g.; 4000 sykli srebra – ok. 33,32 kg. srebra.

¹⁸ M. T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1995, s. 217-218.

¹⁹ 1 mina - 60 sykli – ok. 500 g.

§ 10. Jeśli ktoś zrani człowieka, i ten się rozchoruje, to ten który zranił, będzie go leczył, i w jego miejsce da innego człowieka, który będzie pracował w domu rannego, dopóty, dopóki nie wyzdrowieje. Kiedy zraniony wyzdrowieje, to zapłaci mu 6 sykli srebra. Ten który zapłaci odszkodowanie, opłaci również lekarza. [Jeśli ktoś zrani człowieka wolnego w głowę, to będzie go leczył, i w jego miejsce da innego człowieka, który będzie pracował w jego domu, dopóty, dopóki ten nie wyzdrowieje. Kiedy wyzdrowieje, zapłaci poszkodowanemu 10 sykli srebra, i 3 sykle srebra zapłaci lekarzowi. Jeśli chodzi o niewolnika, to zapłaci 2 sykle srebra].

§ 11. Jeśli ktoś złamie rękę lub nogę człowiekowi wolnemu, to zapłaci mu 20 sykli srebra i zajmie się jego domem. [Jeśli ktoś złamie rękę lub nogę człowiekowi wolnemu, i ten stanie się inwalidą, to sprawca zapłaci poszkodowanemu 20 sykli srebra. Jeśli poszkodowany nie stanie się inwalidą – wówczas otrzyma od sprawcy 10 sykli srebra].

§ 12. Jeśli ktoś złamie rękę lub nogę niewolnikowi, albo niewolnicy, to zapłaci 10 sykli srebra poszkodowanemu i zajmie się jego domem. [Jeśli ktoś złamie rękę lub nogę niewolnikowi, i ten stanie się inwalidą, to zapłaci 10 sykli srebra poszkodowanemu; jeśli poszkodowany nie stanie się inwalidą, to otrzyma od sprawcy 5 sykli srebra]²⁰;

„§ 13. Jeśli ktoś odgryzie nos człowiekowi, to zapłaci 40 sykli srebra. Zajmie się jego domem.

§ 14. Jeśli ktoś odgryzie nos niewolnikowi lub niewolnicy, to zapłaci 3 sykle srebra. Zajmie się jego domem.

§ 15. Jeśli ktoś urwie ucho człowiekowi, to zapłaci 12 sykli srebra. Zajmie się jego domem.

§ 16. Jeśli ktoś urwie ucho niewolnikowi lub niewolnicy, to zapłaci 3 sykle srebra²¹.

Dosyć interesującym jest fakt, iż w prawodawstwie hetyckim znalazły się również przepisy dotyczące poronienia dziecka:

„§ 17. Jeśli ktoś spowoduje u wolnej kobiety poronienie, a ta była w [9] miesiącu ciąży, to zapłaci 10 sykli srebra. Jeśli brzemienna znajdowała się w 5 miesiącu – zapłaci 5 sykli srebra. Zajmie się jej domem.

§ 18. Jeśli ktoś spowoduje poronienie u niewolnicy, a ta była w [9] miesiącu ciąży, to zapłaci 5 sykli srebra²².

Należy być bardzo ostrożnym w wyciąganiu wniosku, jakoby chodziło w tym miejscu o ochronę życia poczętego w naszym współczesnym rozumieniu. Przepisy odnosiły się do ewentualnych strat materialnych z powodu śmierci dziecka nienarodzonego. Dziecko niewolnicy stałoby się siłą roboczą, mogło zostać

²⁰ G. Del Monte, *Antologia della letteratura ittita*, s. 95-97.

²¹ M. T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 219.

²² M. T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 219.

sprzedane, albo stanowiłoby „masę spadkową” po śmierci jego pana²³. Dziecko kobiety wolnej (np. chłopiec) mogłoby w przyszłości zostać kupcem, żołnierzem, urzędnikiem, rzemieślnikiem, albo kapłanem – a to oznaczało zyski materialne dla rodziny. Nie bez znaczenia jest również w tym miejscu fakt, że odszkodowanie przysługiwało za poronienie dziecka w końcowych fazach jego rozwoju przedurodzeniowego. Stosunek Hetytów do dzieci nienarodzonych we wcześniejszych stadiach rozwojowych - czyli przed 5 miesiącem ciąży według kalendarza lunarne - nie jest znany.

Prawne zakazy w odniesieniu do zachowań seksualnych

Hetycki kodeks [*Jeśli jakiś człowiek*] podaje jakie zachowania związane z płciowością są zabronione. Można w tym miejscu mówić o higienie życia seksualnego, której celem było unikanie szeroko rozumianych przykrych następstw, zdrowotnych i społecznych, związanych z tym wymiarem życia człowieka. W odniesieniu do zoofilii można znaleźć:

„§ 187. Jeśli jakiś człowiek cielesnie łączy się z krową, to jest to niedozwolone spółkowanie, za co karą będzie śmierć. Zostanie doprowadzony do sądu królewskiego. Jeśli król nie skaze go na śmierć, i przez to ocali swoje życie, to nie będzie mu wolno zbliżać się do króla, aby nie zbezczścić go.

§ 188. Jeśli jakiś człowiek cielesnie łączy się z owcą, to jest to niedozwolone spółkowanie, za co karą będzie śmierć. Zostanie doprowadzony do sądu królewskiego. Król może go skazać na śmierć, albo ułaskawić. Jeśli zostanie ułaskawiony, to nie wolno mu będzie zbliżać się do króla.

§ 199. Jeśli jakiś człowiek cielesnie łączy się ze świnią lub psem – będzie zabity. Król może nakazać zabicie ich (człowieka i zwierzęcia), albo może ich ułaskawić, ale człowiekowi nie będzie wolno zbliżać się do króla. Jeśli jakiś wół wskoczy na człowieka w celu łączenia się cielesnego, to wół zostanie zabity, człowiek zaś ocalony. Człowiek ma być zastąpiony owcą, która zostanie zabita. Jeśli świnia wskoczy na człowieka w celu łączenia się cielesnego, to nie jest przestępstwo.

§ 200 a. Jeśli jakiś człowiek łączy się cielesnie z koniem lub mułem, to nie jest przestępstwo, ale nie będzie mógł zbliżać się do króla, ani nie zostanie kapłanem. Jeśli ktoś będzie sypiał z kobietą-*arnuwala*²⁴, albo z jej matką, to nie jest przestępstwo²⁵.

²³ Na temat niewolników hetyckich H. Klengel i E. Klengel piszą: „Mogli być kupieni i sprzedani, wynajęci i подарowani, przy podziale spadku traktowano ich jak przedmioty. Jeśli ktoś zabił niewolnika, płacił za to tylko połowę zwykłego odszkodowania. Liczono ich na sztuki, «głowy». (*Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego*, Warszawa 1974, s. 78).

²⁴ *Arnuwala* – jeniec wojenny, niewolnik wojenny, który uprawiał ziemię nadaną mu przez króla, za co był zobowiązany do płacenia podatku w produktach rolnych. Por. H. A. Hoffner Jr., *The Treatment and Long -Term Use of Persons Captured in Battle*, in: *Recent developments in Hittite archaeology and history: papers in memory of Hans G. Güterbock*, ed. H. G. Güterbock, K. A. Yener,

W odniesieniu do kazirodztwa (heteroseksualnego i homoseksualnego) oraz zdrady małżeńskiej:

„§ 189. Jeśli jakiś człowiek łączy się cielesnie ze swoją matką, to jest to niedozwolone spółkowanie. Jeśli jakiś człowiek łączy się z własną córką, to jest to niedozwolone spółkowanie. Jeśli jakiś człowiek łączy się cielesnie z własnym synem, to jest to niedozwolone spółkowanie.

§ 190. Jeśli oni [...] zmarły mężczyzna lub kobieta – to nie jest przestępstwo. Jeśli jakiś mężczyzna łączy się cielesnie z macochą, to nie jest przestępstwo. Jeśli jednak jego ojciec żyje, to jest to niedozwolone spółkowanie.

§ 191. Jeśli jakiś człowiek sypia z siostrami z tej samej matki oraz z ich matką, a on nie wie nic o pokrewieństwie, a siostry i matki żyją w różnych krajach, to nie jest przestępstwo. Gdyby ten proceder miał miejsce na terenie tego samego kraju, a on wiedziałby o pokrewieństwie, to jest to niedozwolone spółkowanie.

§ 194. Jeśli wolny człowiek sypia z niewolnicą, i mają tę samą matkę, to nie jest przestępstwo. Jeśli bracia sypiają z wolną kobietą, to nie jest przestępstwo. Jeśli ojciec i syn sypiają z tą samą niewolnicą lub prostytutką, to nie jest przestępstwo.

§ 195 a. Jeśli człowiek sypia z żoną brata, a brat żyje, to jest niedozwolone spółkowanie.

§ 195 b. Jeśli wolny mężczyzna poślubi wolną kobietę, i zbliży się cielesnie do jej córki z poprzedniego małżeństwa, to jest niedozwolone spółkowanie.

§ 195 c. Jeśli mężczyzna pojmie za żonę córkę, i zbliży się cielesnie do jej matki lub siostry, to jest niedozwolone spółkowanie.

§ 197. Jeśli mężczyzna uwiedzie zamężną kobietę w górach i zgwałci ją, to przestępcą jest mężczyzna. Jeśli mężczyzna uwiedzie i zgwałci zamężną kobietę w jej domu, to przestępcą będzie kobieta; powinna umrzeć. Jeśli mąż kobiety przyłapie ich na spółkowaniu, to może obydwójce zabić i nie popełnia wówczas przestępstwa.

§ 198. Jeśli zdradzony mężczyzna zaprowadzi obydwójce do sądu królewskiego, i powie: «Moja żona nie zasługuje na śmierć», wówczas ocali życie swojej żony; ocali również życie jej kochanka, okrywając swoją głowę hańbą. Jeśli powie: «Obydwójce muszą umrzeć», wówczas niech się toczy koło losu. Król może obydwójce skazać na śmierć, albo ułaskawić ich²⁶.

Jeśli nawet pewne zachowania seksualne nie stanowiły dla Hetytów przestępstwa, to nie oznaczało to, iż były dozwolone. Karą za zachowanie niedozwolone, ale które nie było przestępstwem, był na przykład zakaz pełnienia pewnych funkcji (§ 200 a). Człowiek ułaskawiony od kary śmierci z powodu popełnienia przestępstwa seksualnego, stawał się kimś „nieczystym”, któremu nie można było zbliżyć się do króla (§§ 187-188, 199).

H. A. Hoffner, S. Dhesi, Winona Lake 2002, s. 63-64.

²⁵ M. T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 236-237.

²⁶ Tamże.

Należy zauważyć, że podobne przepisy można odnaleźć również w *Starym Testamencie*: np. Kpł 18; Kpł 20, 9-21; Pwt 22, 22-29; Pwt 27, 20-23. Mogłoby by powstać bardzo interesujące studium porównawcze: prawodawstwo hetyckie i prawodawstwo *Starego Testamentu* w odniesieniu do życia płciowego człowieka.

Lekarz

Język hetycki rozróżniał lekarza [A.ZU], od egzorcysty [AZU]. Dla porównania, w języku akadyjskim lekarz-egzorcysta-kapłan to *AŠIPU*. Sztuką lekarską zajmowali się wyłącznie mężczyźni, chociaż istnieją świadectwa na to, iż medycyną zajmowały się również i kobiety; lekarka określana była terminem *MUNUS-A.ZU*. Działalność kobiety-lekarza nie tyle jednak była związana z medycyną, ile bardziej z medycznymi rytuałami uzdrawiającym, i nie różniła się zbytnio od działalności, w dosłownym tego słowa znaczeniu, „uzdrowicielki” – *MUNUS-ŠU.GI*²⁷.

Generalnie, w zachowanych dokumentach hetyckich nie wymienia się z imienia ani lekarza, ani pacjenta. Zalecenia lekarskie, recepty, rytuały, zapisane są bezosobowo, w 3 osobie liczby pojedynczej. Istnieją jednak wyjątki od wzmiarkowanej reguły. W protokole pewnego procesu sądowego (*KUB 34.45*) wymieniani są lekarze oraz pacjent z imienia. Lekarze, to Hutupi i Akija, którzy wyleczyli chorego Kukkuwę z gorączki²⁸. Inne dokumenty, *KUB 15.28* i *KUB 22.61*, mówią o lekarzu imieniem Pihatarhunta, który był synem lekarza, i wyleczył króla Hattušilligo III z choroby oczu²⁹. Te wzmianki pozwalają na wysnucie następujących wniosków: sztukę medyczną mógł uprawiać syn lekarza, oraz to, że lekarze mogli pracować razem.

Choroby oczu, istna plaga wśród Hetytów, wymagały istnienia lekarza specjalisty od patologii narządu wzroku. Na jednej z tabliczek została umieszczona nazwa lekarza-okulisty: *A.ZU ŠA IGI* [„lekarz oczu”]. Jako ciekawostkę można dodać, iż w Imperium Hetytów istniały również specjalizacje lekarzy weterynarii: *A.ZU ANŠE* [„lekarz osła”], *A.ZU GUD* [„lekarz wołu”]³⁰.

W języku hetyckim chorego określano terminem *ANTUHŠA* [„indywiduum”]. Tylko tabliczka *KBo 21.21* zaledwie jeden raz mówi o dziecku jako pacjencie: *A-NA DUMU-RI* [„dziecku (niech się da?)...”]³¹.

Zadaniem lekarza było przygotowanie odpowiedniej recepty, według poniższego schematu:

Symptomatologia – opisanie symptomów, które obserwuje się u chorego. Każdy przypadek traktowany jest jako cała seria wydarzeń, które mogą się pojawić;

Terapia – wyliczone zostają składniki, które będą pomocne w kuracji;

²⁷ Por. M.-C. Tremouille, *I testi ittiti di medicina*, s. 208.

²⁸ Por. R. Werner, *Hethitische Gerichtsprotokolle*, Wiesbaden 1967, s. 50-53.

²⁹ Por. C. Burde, *Hethitische medizinische Texte*, Wiesbaden 1974, s. 5.

³⁰ Por. M.-C. Tremouille, *I testi ittiti di medicina*, s. 211-212.

³¹ Por. tamże, s. 208.

sporządzano receptę.

Rokowanie – wróżba z optymistycznym rokowaniem dla chorego.

W przypadku niepowodzenia kuracji lub jeśli wróżba nie okazywała się pomyślną dla pacjenta, wówczas lekarz tworzył kolejną receptę³². Jak pisze J. A. Szczepański: „Etruska hepatoscopia uprawiana przez *haruspices* pochodziła od Hetytów. W Boazkale znaleziono modele wątroby z napisami pouczającymi, jak wróżyć. Również do wyroczni typu delfickiego prowadzą ścieżki od Hetytów. Wrózeniem u Hetytów zajmowali się kapłani, którym zainteresowani składali ofiary”³³. Po raz kolejny można się przekonać, jak medycyna przenikała się z religią.

Choroba

Hetyci na określenie zdrowia fizycznego posługiwali się metaforą „krew” (*ešhar*). Brak sił, choroba, niemoc, były oddawane jako „wypić krew” (*ešhar eku*)³⁴.

W odróżnieniu od recept babilońskich, recepty hetyckie nie zawierały postawionej diagnozy. Z tego też powodu trudnością dużą jest określenie, na jakie choroby cierpieli Hetyci. Jedna z recept podaje (*KUB 30.67 6'*): „kiedy serce człowieka drży”. Nie wiadomo, czy mowa jest o zawale mięśnia sercowego, czy też o spazmach.

Na podstawie danych archeologicznych można stwierdzić, iż najczęściej trapiły Hetytów choroby oczu, różne dolegliwości wewnętrzne oraz zaraza dżumy. Tabliczki katalogu *KBo 8.36* wymieniają 20 różnych patologii: choroby oczu, dysfunkcje *auli* (do dziś ten termin nie został rozszyfrowany), choroby głowy, wnętrzości i ból gardła.

W odniesieniu do chorób oczu, tabliczki *KUB 8.36* oraz *KUB 44.63* wymieniają całą serię symptomów: błądzenie cery, krwotok z oczu, zaczerwienienie powiek, pieczenie, łzawienie. Szczególnie w *KUB 44.63* mowa jest o łzawieniu (2'), o pomyślnej prognozie (7'), i na koniec o nawrocie choroby poprzez obecność krwi w oczach (10', 20')³⁵.

W odniesieniu do dysfunkcji związanych z *auli* (termin do dziś nie wyjaśniony), albo wywołanych przez *auli*, to patologie mogły dotyczyć różnych części ciała. Stosownie do zaleceń tabliczki *KBo 21.74* kuracja powinna dotyczyć tej części ciała, która została dotknięta chorobą. Na tę przypadłość cierpiał również król Hattušili III³⁶.

Z patologii wewnętrznych najczęściej występowały problemy związane z trawieniem. Na tabliczce *KUB 44.61* można przeczytać: „jeśli człowiek cierpi wewnętrznie, lub jeśli cierpi z powodu wzdęć”. Ten sam dokument potwierdza choroby związane z męskimi narządami płciowymi: „jeśli u jakiegoś mężczyzny członek napuchnie”. W przypadku zapalenia gardła, w tymże samym dokumencie,

³² Por. tamże, s. 210.

³³ J. A. Szczepański, *Imperium tysiąca bogów*, Kraków 1977, s. 229.

³⁴ Por. G. Beckman, *Blood in Hittite Ritual*, „Journal of Cuneiform Studies” 63 (2011), s. 95-96.

³⁵ Por. M.-C. Tremouille, *I testi ittiti di medicina*, s. s. 212.

³⁶ Por. G. Beckman, *Blood in Hittite Ritual*, s. 99.

można przeczytać: „jeśli on nie może jeść chleba”. Określenie to należy rozumieć jako „jeśli on nie może przełykać”. Tabliczka *KBo 21.76* mówi o środkach, które należy podać człowiekowi, który nadużył alkoholu; chodzi w tym przypadku o piwo, które było w powszechnym użyciu wśród Hetytów³⁷.

Terapia

Hetyci znali właściwości lecznicze niektórych roślin, jak na przykład: *an.tah.šum* – krokus; *burasu* – jałowiec; *ga.raš* – cebula, por; *nu.luh.ha* – zapaliczka cuchnąca; *sum* – czosnek; *šummanza* – chmiel; *uzzišpiratum* – szafran; *za.ah.li* – rzeżucha. Dlatego w receptach często znajdowała się formuła: „i lekarz weźmie te zioła lecznicze [*wašši*]”. Można wyciągnąć wniosek, iż medycyna hetycka opierała się w znacznej mierze na fitoterapii. Oprócz *wašši*, stosowano również minerały, środki pochodzenia zwierzęcego oraz płyny – *geštin* [„wino”], *šeššar* [„piwo”] i *watar* [„woda”]. Zioła lecznicze były suszone, aby można ich było użyć w każdej porze roku. Z niektórych roślin pobierano tylko niektóre części: bulwy (*gapanu*), nasiona (*numun*), pąki (*paršdu*)³⁸.

W przypadku chorób gardła (wraz z trudnościami w przełykaniu) tabliczka *KUB 44.61* podaje trzy metody lecznicze. Pierwsza - picie wywaru z nasion rzeżuchy, zapaliczki cuchnącej, cebuli i „białego ziele” (*u harki*). Druga – przygotowanie napoju na bazie wina, do którego dodawano czosnek, por, pąki *šullittinni*, „białe ziele” i cebulę. Ten napój chory miał pić przez kilka dni. Trzecia, która nie zachowała się w całości mówi tylko o wykorzystaniu właściwości leczniczych pąków rośliny [...] oraz pąków *šullittinni*.

W przypadku nadużycia piwa, recepta *KBo 21.76 16'-18'* zalecała podawanie tzw. *akuwanna* – naparę przygotowanego na bazie pąku (lub korzenia?) *hiwaššaiša*, rozartego z innymi składnikami. Inny sposób leczenia polegał na podawaniu do picia wody oraz wywaru z czosnku.

Tajemnicza choroba *aui* leczona była ziołową maścią z *haršattanašša*, kłosów pszenicy i pąków [...]. Następnie preparat wcierano (lub w postaci kataplazmu) aplikowano w miejscu dotkniętym chorobą (*an-da ha-ni-še-ez-zi*). Inny sposób leczenia polegał na przygotowaniu nalewki z *wašši* [„ziół leczniczych”] na bazie wina lub piwa. Taki napój podawano choremu do picia przez wiele dni. Niestety, nazwy ziół, które były wykorzystywane do przygotowania medykamentu, nie zachowały się³⁹.

Recepta *KBo 21.19* zaleca użycie wielu ziół: *harijati*, *šuwarita*, *arnitašši*, *hahliwanza* (także w postaci pąków – *paršdu*). Należało je zalać wodą, i przygotować napor. Niestety, nie zachował się *incipit* recepty, a wobec powyższego nie wiadomo jaką dolegliwość miał leczyć ten medykament⁴⁰.

³⁷ Por. M.-C. Tremouille, *I testi ittiti di medicina*, s. 213.

³⁸ Por. V. Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, Berlin-New York 2003, s. 365-366.

³⁹ Por. M.-C. Tremouille, *I testi ittiti di medicina*, s. 214.

⁴⁰ Por. tamże, s. 215.

Choroby oczu również również leczono przy pomocy ziół. Na tabliczce KUB 22.61 można przeczytać: „Kiedy oczy Jego Wysokości nagle zachorowały, ojciec Pihatarhunty przyniósł zioło [...] i zaaplikował je na oczy Jego Wysokości. To jest to samo zioło, które zna królowa [...]”⁴¹. Niestety, nie zachowała się nazwa tej rośliny.

Oprócz fitoterapii, stosowano również leczenie substancjami nieorganicznymi. Jedną z nich był ołów (*a.bar*), który stosowano w przypadkach dolegliwości męskich narządów płciowych (tabliczka KUB 44.61). Kolejna - alun (*im.sahar.kur.ra*), który po wymieszaniu z winem, stosowano do leczenia ran (KUB 44.63)⁴². Do leczenia oczu, oprócz ziół, używano także rtęci. Terapia przewidywała obmycie oczu i następnie przykładanie kompresów lnianych, w których znajdowała się rtęć⁴³.

Do leczenia różnych dolegliwości Hetyci wykorzystywali również substancje pochodzenia zwierzęcego. Jako lek na wzdęcia polecano wnętrzności ryby (*anturija*). Niektóre recepty zalecały stosowanie wosku pszczelego – szczególnie ze względu na jego właściwości przeciwwzapalne, przeciwbakteryjne i przeciwgrzybicze. Najczęściej stosowano go w postaci maści⁴⁴.

Dieta Hetytów

Jednym z warunków zdrowia jest dobra dieta. Jak wyglądały hetyckie posiłki? Z jakich składników były przyrządzane? Czy istniały jakieś przepisy dotyczące sposobów przygotowywania posiłków?

Odkrycia archeologiczne potwierdziły, iż na dietę hetycką składały się: chleb, oliwa z oliwek, mięso, miód, warzywa, wino i piwo. Sposób przygotowania posiłku poddany był bardzo surowym przepisom higienicznym. I tak dla przykładu, kucharz, którego broda i włosy byłyby zbyt długie i w nieładzie (brak odpowiedniego upięcia), a co więcej, pozwoliłby, aby żywe zwierzę weszło do kuchni w trakcie przygotowywania posiłku, karany był, a wraz z nim cała jego rodzina, śmiercią. Istniał obowiązek kąpieli przed przygotowaniem posiłku. Te przepisy odnosiły się szczególnie do kuchni królewskiej, hetyckiej arystokracji oraz osób wolnych⁴⁵.

Hetyci używali pięciu rodzajów chleba; *ninda.imza* – chleb bez smaku; *mulati* – chleb jęczmienny; *ninda.gur.ra* – chleb z serem i figami; *ninda.purpura* – mały chleb; *ninda.ku* – chleb słodki. Jako dania można wymienić: dżem morelowy; *beruwa* (rodzaj pure') z ogórków; *beruwa* z ciecierzycy; *happena* – zapiekanka z mięsa, z oliwą i miodem; *kariya* – pieczona/grillowana wątroba lub serce jagnięcia; zimne mięsa; chleby napełnione mięsem i gotowaną cebulą. Ponadto znali ponad 100 rodzajów

⁴¹ Tamże.

⁴² Por. V. Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, s. 224.

⁴³ Por. M.-C. Tremouille, *I testi ittiti di medicina*, s. 215.

⁴⁴ Por. V. Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica*, ss. 491 i 498.

⁴⁵ Na ten temat szerzej por. M. Marizza, *La carica di GAL.DUMU (MEŠ) E'.GAL nel Regno Ittita*, „Studi Micenei ed Egeo-Anatolici” 48 (2006), s. 151-175.

wypieków cukierniczych⁴⁶.

Jak można zauważyć, dieta Hetytów nie należała do ubogich. Przygotowanie potraw z prostych w gruncie rzeczy składników, wymagało biegłości w sztuce kuchennej.

Na zakończenie

Autor niniejszego artykułu pragnie na zakończenie zacytować słowa słynnego polskiego badacza Hetytów – Macieja Popko: „Pamięć o imperium hetyckim zatraciła się [...] całkowicie, jeśli nie brać pod uwagę legend i zagadkowych wzmianek. Od X wieku p.n.e. datuje się wzrost oddziaływania Orientu na świat grecki. [...] Znaleziska i źródła pisane świadczą niedwuznacznie o tym, że aż po wojny persko-greckie wędrówka przedmiotów i idei odbywała się znacznie częściej w kierunku ze Wschodu na Zachód aniżeli odwrotnie”⁴⁷. Ten sam kierunek wędrówki mógł dotyczyć również kultury zdrowotnej.

BIBLIOGRAFIA

- Baltacıoğlu H. (1993), *Four reliefs from Alacahöyük*, in: *Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, ed. M. Mellink, E. Porada, T. Özgüç, Ankara, s. 55-60.
- Beal R. (2001), *Gleanings from Hittite Oracle Questions on Religion, Society, Psychology and Decision Making*, [in:] *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. P. Taracha, Warszawa, s. 11-37.
- Beckman G. (2011), *Blood in Hittite Ritual*, „*Journal of Sumerian Studies*”, 63, s. 95-102.
- Beckman G. (2016), *The Old Woman: Female Wisdom as a Resource and a Threat in Hittite Anatolia*, [in:] *Audias fabulas veteres. Anatolian. Studies in Honor of Jana Souckova-Siergelova*, ed. S. Velharticka, Leiden, s. 48-57.
- Burde C. (1974), *Hethitische medizinische Texte*, Wiesbaden.
- Crombette F. (1995), *Breve storia degli itti*, Lille.
- Del Monte G. (2003), *Antologia della letteratura ittita*, Pisa.
- Haas V. (2003), *Materia Magica et Medica Hethitica*, Berlin-New York.
- Hoffner H. A. Jr. (2002), *The Treatment and Long-Term Use of Persons Captured in Battle*, [in:] *Recent developments in Hittite archaeology and history: papers in memory of Hans G. Güterbock*, ed. H. G. Güterbock, K. A. Yener, H. A. Hoffner, S. Dhesi, Winona Lake, s. 61-72.
- Klengel H., Klengel E. (1974), *Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego*, Warszawa.
- Macqueen J. G. (1978), *Gli Ittiti: un impero sugli altipiani*, Roma.

⁴⁶ Por. H. Baltacıoğlu, *Four reliefs from Alacahöyük*, in: *Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, ed. M. Mellink, E. Porada, T. Özgüç, Ankara 1993, s. 55-60.

⁴⁷ M. Popko, *Mitologia hetyckiej Anatolii*, s. 22.

- Marizza M. (2006), *La carica di GAL.DUMU (MEŠ) E'.GAL nel Regno Ittita*, „Studi Micenei ed Egeo-Anatolici” 48, s. 151-175.
- Miller J. L. (2010), *Practice and Perception of Black Magic among Hittites*, „Altorientalistik Forsch.” 37 (2010) 2, s. 167-185.
- Pecchioli-Daddi F. (2000), Polvani A. M., *La mitologia ittita*, Brescia.
- Popko M. (1976), *Mitologia hetyckiej Anatolii*, Warszawa.
- Popko M. (1986), *Religie Azji Mniejszej*, [w:] *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller [i inni], Warszawa, s. 289–302.
- Roth M. T. (1995), *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta.
- Szczepański J. A. (1977), *Imperium tysiąca bogów*, Kraków.
- Tasca G. (2014), *Storia della medicina. Dalla preistoria alla fine dell'ottocento*, San Vito al Tagliamento.
- Tremouille M.-C. (2004), *I testi ittiti di medicina*, „Res Antique”, 1, s. 205-225.
- Werner R. (1967), *Hethitische Gerichtsprotokolle*, Wiesbaden.

HEALTH CULTURE OF THE HITTITES

ARTUR KATOLO

Summary

The Hittites were an Ancient Anatolian people who established an empire centered on Hattuša in north-central Anatolia around 1600 B.C. After 1180 B.C. the Hittites splintered into several independent „Neo-Hittite” city-states, some of which survived until the 8th century B.C. before succumbing to the Neo-Assyrian Empire. The *Bible* refers to „Hittites” in several passages, ranging from Genesis to the post-Exilic Ezra-Nehemiah. The Hittites had more than one kind of medical person or healer, both male and female. Sometimes more than one of these practitioners would assist each other with a patient. The medic had to use “medical procedures”. He had a store of knowledge about medicinal herbs, roots, and minerals.

Key words: Antiquity, Hittites, medicine, law, divinatory

OSTATNIA RENOWACJA TRAKTATÓW WELAWSKO-BYDGOSKICH ORAZ ODNOWIENIE LENNA NA LĘBORK I BYTÓW W 1698 ROKU

MARCIN SWOBODZIŃSKI

Archiwum Państwowe w Gdańsku

Streszczenie

W drugiej połowie XVII wieku relacje między Brandenburgią-Prusami a Polską regulowane były przez zawarte w 1657 roku traktaty welawsko-bydgoskie. Ustaliły one nie tylko nadanie monarchii Hohenzollernów suwerenności w lennych dotychczas Prusach Książęcych ale także ich władanie na zasadzie lenna w nad starostwem Lęborka i Bytowa. Dodatkowo w przypadku każdorazowej zmiany na tronie obojga sygnatariuszy traktatów musiało dochodzić do odnawiania lenna jak i samych układów. Ostatni taki przypadek miał miejsce po śmierci czerwca 1696 roku króla Jana III Sobieskiego i wstąpieniu na tron jego następcy elektora saskiego Augusta II. W wyniku wyraźnych dążeń dworu berlińskiego do wyjścia z osamotnienia na arenie międzynarodowej w jakiej znalazła się Brandenburgia-Prusy po podpisaniu układów pokojowych w Rijswijk w 1697 roku, doszło na przełomie 1697 i 1698 roku do znacznego zbliżenia z Warszawą/Dreznem. Wynikiem tego było spotkanie obu władców Fryderyka III i Augusta II na początku czerwca 1698 roku w Piszcu. Ustalono tam nie tylko zgodę na zajęcie siłą i przez zaskoczenie przez wojska brandenburskie Elbląga lecz także odnowienie wspomnianych traktatów. Zgodnie z ustaleniami w dniu 8 lipca doszło po wielu perturbacjach w obecności dwóch przedstawicieli elektora: Johanna Dietricha von Hoverbecka i Gottfrieda Wernera a po polskiej: króla i senatorów, do odbycia uroczystego aktu renowacji traktatów welawsko-bydgoskich. Następnego dnia odbyła się w obecności króla oraz tylko jednego reprezentanta Hohenzollerna: Hoverbecka do rekognicji lenna na Lęborku i Bytowie. Dokonanie tego aktu otworzyło przed elektorem Fryderykiem III drogę do zagarnięcia, już kilka miesięcy później, miasta Elbląga.

Po śmierci króla Jana III Sobieskiego (17.06.1696) i wyborze oraz koronacji Augusta II Mocnego zaszła konieczność odnowienia najważniejszych układów regulujących dwustronne relacje między Brandenburgią-Prusami a Koroną Polską czyli paktów welawsko-bydgoskich. Stanowiły one nie tylko podstawę suwerennego panowania Hohenzollernów jako książąt pruskich w Prusach Książęcych, lecz także ścisłego i wiecznego przymierza między obydwoma sygnatariuszami. Jednym z ich postanowień, w części zawartej w Bydgoszczy w listopadzie 1657 r., było także panowanie Hohenzollernów (faktycznie od 1658 roku), jako lenników Polski, w ziemi lęborskiej i bytowskiej. W związku z tym zachodziła konieczność odnowienia aktu nadania tych terenów, które przekazano elektorom, na takiej samej zasadzie jak wcześniej posiadali je książęta pomorscy. Nie zachodziła więc konieczność składania zwyczajowo wymaganej w takim przypadku przysięgi lennej, osobistej rekognicji (dokonać się to mogło w obecności co najmniej dwóch posłów) oraz ponoszenia przez lennika wszelkich dodatkowych kosztów i danin z tym związanych. Zgodnie

z zapisami „welawskimi” (akapit 21) procedura odnowienia układu nastąpić miała w obecności króla oraz współzasiadających senatorów „zawsze kiedy nowy król będzie wybrany, a książe pruski odziedziczy swoje księstwo”. Natomiast jeśli chodzi o rekognicję lenna, to zgodnie z umową „bydgoską” (akapit 4 dokumentu określającego prawa i obowiązki króla), cały ciąg zdarzeń rozpoczyna się wraz z oficjalnym poinformowaniem strony brandenburskiej o wyborze nowego króla, a sam akt odbyć się powinien po koronacji. Dodatkowo, w przypadku nieprzewidzianych trudności dopuszczano możliwość jego przesunięcia. Jednak w takim wypadku nie miało to w żaden sposób uszczuplać praw elektora do ziemi łęborsko-bytowskiej (akapit 5 dokumentu elektorskiego). Natomiast wkrótce potem nastąpić powinno przekazanie specjalnego dokumentu potwierdzającego dokonanie rekognicji¹.

Tyle teoria natomiast praktyka, która doczekała się już wyczerpujących omówień w dotychczasowej historiografii, wskazywała jednak, iż sprawa renowacji wspomnianych umów oraz odnowienia nadania w lenno ziemi łęborskiej i bytowskiej nie była sprawą czysto formalną. Utrudniało je nagromadzenie się nierozwiązanych konfliktowych kwestii między obydwoma państwami. Na początku należy wspomnieć o sprawie elbląskiej oraz niewypłaceniu Hohenzollernom, w związku z zatrzymaniem tego miasta przez Polskę, kwoty 400 tys. talarów. Strona brandenburska powołując się na niewypełnianie tego przyrzeczenia odmawiała z kolei dostarczenie ustalonego kontyngentu posiłkowego na wojny prowadzone przez Rzeczpospolitą. Dodatkowo Polska nie uiszczyła na rzecz Berlina 120 tys. talarów tytułem rekompensaty za wystawione wojska elektorskie w trakcie wojny ze Szwecją. Efektem tego był dokonany gwałtem zabór starostwa drahimskiego przez wojska brandenburskie w 1667 roku. Do listy spraw drażliwych dodać należy nagminne łamanie przez elektora wolności szlacheckich w Prusach Książęcych, starostwach Łęborka i Bytowa oraz bezprawne uzurpowanie tytułu „Pana na Łęborku i Bytowiu”. Wobec tego nie powinno dziwić, że już przy pierwszej konieczności renowacji traktatów welawsko-bydgoskich oraz lenna na Łęborku i Bytowiu, po abdykacji Jana

¹ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* [dalej: CDRP], wyd. M. Dogiel, t. 4, Vilnae 1764, s. 486-496; *Staatsverträge des Herzogtums Preussens*, T. 1: *Polen und Litauen. Verträge und Belehnungsurkunden 1525-1657/58*, bearb. von Stephan und Heidrum Dolezel, Köln 1971, s. 182-192, 197-206; H. Duchhardt, B. Wachowaik, *Um die Souveränität des Herzogtums Preußen. Der Vertrag von Wehlau 1657*, „Studien zur Internationalen Schulbuchforschung“, Bd. 82-B V, Hannover 1998; *Źródła do dziejów ziemi łęborsko-bytowskiej 1697-1815. Od statusu lenna polskiego do inkorporacji do Królestwa Pruskiego i integracji z Pomorzem pruskim*, t. I 1657-1740, oprac. B. Wachowiak, Z. Szultka, Warszawa 2011, s. 23-25; Streszczenie i tłumaczenie niemieckie: Th. von Moerner, (Hrsg.), *Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700*, Berlin 1867, s. 220-227; Tłumaczenie fragmentu na język polski: A. Vetulani, *Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych (1454-1657). Wybór źródeł*, Wrocław 1953, s. 241-246; A. Kamińska-Linderska, *Między Polską a Brandenburgią. Sprawa lenna łęborsko-bytowskiego w drugiej połowie XVII w.*, Wrocław 1966, s. 14.

Kazimierza i wyborze nowego króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, doszło do znacznej zwłoki². Ostatecznie jednak elektor brandenburski, wykorzystując trudną sytuację Rzeczypospolitej oraz poparcie przekupionych przez siebie senatorów, zdołał najpierw przeforsować uznanie nienależnego mu tytułu „Pana na Łęborku i Bytowiu”, a następnie odbycie (5 lipca 1670 roku), w odstępającej od formy ustalonej paktami w Bydgoszczy, samego aktu rekognicji. Natomiast zaprzysiężenie paktów welawsko-bydgoskich nastąpiło dopiero dwa lata później, a mianowicie 24 marca 1672 roku³.

W wyniku szybkiego zgonu Michała Korybuta ponownie zaistniała konieczność odnowienia podstaw prawnych relacji brandenbursko-prusko-polskich. Podobnie jak wcześniej również i tym razem doszło do odsunięcia renowacji układów i lenna. Ostatecznie jednak, wobec antybrandenburskiego kursu politycznego przyjętego przez Jana III Sobieskiego, król zdecydował się na szybkie uregulowanie tej sprawy i od razu po zakończonym 24 kwietnia sejmie warszawskim dokonał (17 maja 1677 roku), zarówno odnowienia układów welawsko-bydgoskich, jak i lenna łęborsko-bytowskiego. Warto zaznaczyć, że ta ostatnia odbyła się w takiej samej formule jak poprzednio, a więc z udziałem tylko jednego posła elektorskiego. Było to jawne pogwałcenie traktatu bydgoskiego, do czego jednak strona polska nie przykładła większej wagi⁴.

Kolejny raz sprawę, tym razem tylko renowacji traktatów welawsko-bydgoskich podniesiono po śmierci w maju 1688 roku Fryderyka Wilhelma I i przejęciu tronu przez jego syna Fryderyka III. Wówczas jednak, wobec kierowania się przez Jana III w swojej polityce względem Berlina pryncypium jak najszybszego doprowadzenia do małżeństwa swojego syna Jakuba z Karoliną Ludwiką Radziwiłłówną, już 29 lipca 1688 r. doszło w Warszawie do bardzo szybkiej renowacji⁵.

Wraz ze śmiercią zwycięzcy spod Wiednia, w czerwcu 1696 roku, ponownie stanęła przed Hohenzollernami konieczność przeforsowania w najbliższym czasie na dworze jego następcy sprawy odnowienia wspomnianych paktów oraz dokonania rekognicji lenna. Już na początku bezkrólewia spływały do Berlina sygnały o postulatach dokonania przez szlachtę zmian w stanie ustalonym traktatami welawsko-bydgoskimi. Sugestie w tej materii podjęły krytycznie nastawione do elektora stany Prus Królewskich, które na sejmiku generalnym w Malborku,

² A. Kamiński, *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002, s. 31-36, gdzie dalsza literatura.

³ CDRP, t. 4, s. 506-508; A. Kamińska-Linderska, *Między Polską a Brandenburgią*, s. 82-119; A. Kamiński, *Polska a Brandenburgia-Prusy*, s. 30-35, 56-58; W. Kostuś, *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem*, Wrocław 1954, s. 114-118.

⁴ CDRP, t. 4, s. 508-509; A. Kamińska-Linderska, *Między Polską a Brandenburgią*, s. 120-150; A. Kamiński, *Polska a Brandenburgia-Prusy*, s. 157-158; W. Kostuś, *Władztwo Polski*, s. 118-119.

⁵ CDRP, t. 4, s. 509-512; A. Kamińska-Linderska, s. 156-160.

w sierpniu 1696 roku, dały po raz kolejny wyraz swojemu niezadowoleniu z działań unifikacyjnych elektora Fryderyka III, wnosząc do instrukcji dla swoich posłów na sejm konwokacyjny postulat odebrania Hohenzollernom ziemi łęborsko-bytowskiej oraz ziemi drahimskiej⁶. Dodatkowo istniała możliwość wpisania owych propozycji do paktów konwentów, czemu zdecydowanie sprzeciwiał się elektor, a do czego doszło podczas poprzedniego bezkrólewia⁷. Przez cały okres bezkrólewia szlachta bardzo uważnie pilnowała czy aby któryś z kandydatów do korony nie wdawał się w jakiegokolwiek konszachty z Berlinem, wspominając każdorazowo o nadmienionych wcześniej brandenburskich pretensjach do Elbląga, a dodając do tego jeszcze sprawę długów księcia Bogusława de Croy oraz sprawę zajęcia przez wojska kurfirsta przeprawy pod Nowym na Wiśle i pobierania specjalnej opłaty od żeglugi (*Stromgeld*)⁸. Wynikiem tego oraz chęci uniknięcia jakichkolwiek szkód wizerunkowych dla popieranego przez siebie kandydata – Ludwika Badeńskiego w jego staraniach o polską koronę było zakazanie przez elektora swojemu przedstawicielowi w Warszawie Johannowi Dietrichowi von Hoverbeck, podejmowania na sejmie elekcyjnym postulatów brandenburskich⁹.

Taki stan unikania podnoszenia przez dyplomantów elektorskich drażliwych kwestii kontynuowany był również przez kolejne kilka miesięcy po dokonanej podwójnej elekcji. Co prawda Fryderyk III bardzo szybko nawiązał relacje z elektorem saskim Fryderykiem Augustem I, lecz w relacji z pierwszego spotkania króla z agentem brandenburskim – pułkownikiem wojsk litewskich Wolfgangiem Henrykiem von Venedigerem, do którego doszło na początku sierpnia w Łobzowie pod Krakowem, próżno szukać śladów podejmowania spraw nas interesujących¹⁰. Brak było także odniesień do tych kwestii w pierwszym oficjalnym piśmie gratulacyjnym Fryderyka III dla króla-elektora z połowy lipca (antydatowany na 2 sierpnia)¹¹. Taki stan trwał jeszcze kilka miesięcy, aż do czasu zakończenia wojny

⁶ Instrukcja sejmiku generalnego, Malbork 17.08.1696, Archiwum Państwowe w Gdańsku 300,29/196, s. 709; *Źródła do kaszubsko-polskich aspektów dziejów Pomorza Zachodniego do roku 1945*, t. 2, *Pomorze Zachodnie w państwie brandenbursko-pruskim (1653-1815)*, pod red. B. Wachowiak, wyd. Z. Szultka, Poznań-Gdańsk 2006, s. 347-348.

⁷ Fryderyk III do Johanna Dietricha von Hoverbecka, Friedrichsberg 30.04/10.05.1697, GStA PK Berlin-Dahlem [dalej: GStA PK], I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27t Fasz 2 Bd. 1, k. 110v i r; A. Kamiński, *Polska a Brandenburgia-Prusy*, s. 113-114.

⁸ W kwietniu o możliwych kontaktach Jakuba Sobieskiego z Hohenzollernem doniósł do Gdańska rezydujący w Warszawie syndyk miejski Karol Albertini: Karol Albertini do [Joachima Hoppe], Warszawa 26.04.1697, APG 300,29/198, k. 407v-r.

⁹ Instrukcja dla Johanna Dietricha von Hoverbecka, Friedrichsberg 30.04/10.05.1697, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27t Fasz 2 Bd. 1, k. 110v i r.

¹⁰ Wolfgang Henryk von Venediger do Fryderyka III, Warszawa 4/14.08.1697, GStA PK, I HA Rep.9(Polen) Nr. 27u Fasz.6, k. 47v i r.

¹¹ Fryderyk III do Fryderyka Augusta I, Królewiec 22.07/2.08.1697, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden [dalej: SHStA] L. 2963/3, k. 3v-5v.

domowej i ucieczki księcia Conti z Polski. W międzyczasie Hoverbeck, zgodnie z poleceniem elektora oraz wspomnianymi układami, wziął udział w uroczystej koronacji Augusta II na Wawelu 15 września 1697 roku. Wkrótce jednak wysłannik elektora wyjechał z Krakowa do Warszawy, co spowodowane było (obok prośb Augusta II) zaleceniami Fryderyka III, wątpiącego w odbycie się sejmiku koronacyjnego. Jednak w relacjach urzędnika brandenburskiego z tego wydarzenia brak jakichkolwiek wzmianek o podejmowaniu kwestii odnowienia traktatów welawsko-bydgoskich, co jak wynikało z ich treści powinno się odbyć w trakcie obrad sejmiku¹².

Pierwsze wzmianki o konieczności odnowienia paktów welawsko-bydgoskich i rekognicji lenna łęborsko-bytowskiego znalazły się w instrukcji elektorskiej dla Johanna Dietricha von Hoverbecka z początku grudnia 1697 r. Związane one były z prośbami Augusta II w trakcie wojny domowej o uzyskanie pomocy wojskowej z Berlina przeciwko Contiemu. Mimo początkowej zgody elektor brandenburski ostatecznie, wiedząc już o odpłynięciu francuskiego księcia, odmówił. Chcąc jednak załagodzić stanowczość swojego stanowiska obiecał dostarczyć wymagane paktami welawsko-bydgoskimi kontyngenty na wojnę z Turcją. Wiązało się to jednak z koniecznością wcześniejszego odnowienia przez króla stosownych układów¹³. August II w trakcie osobistego spotkania z Hoverbeckiem, do którego doszło w Wąchocku, 7 stycznia 1698 r., okazał zrozumienie dla stanowiska Berlina, jednocześnie wyraził zainteresowanie uzyskaniem odpowiedniej pomocy wojskowej na planowaną na ten rok kampanię turecką. Hoverbeck wspominał oczywiście, zgodnie z wytycznymi, o konieczności renowacji traktatów oraz rekognicji lenna, proponując dodatkowo termin ich dokonania – najbliższy sejm lub niebawem po jego zakończeniu¹⁴. Po zapoznaniu się z relacją elektor nakazał swojemu przedstawicielowi zwrócić szczególną uwagę na tę sprawę, podkreślając, że ich renowacja mogłaby się odbyć nawet przed sejmem (wyznaczonym na 16 kwietnia) oraz aby w tym celu nawiązać i utrzymywać ściśle kontakty z wojewodą malborskim Janem Jerzym Przebendowskim¹⁵.

Wynika z tego, że elektorowi brandenburskiemu wyraźnie zależało na szybkim odnowieniu traktatów, stanowiących podstawę relacji z Warszawą. Wpływ na to

¹² Johann Dietrich von Hoverbeck do Fryderyka III, Kraków 10/20.09.1697, GStA PK, I HA Rep.9(Polen) Nr. 27t Fasz 2 Bd.2, k. 4r-5r; H. Hübner, s. 90-91.

¹³ Fryderyk III do Johanna Dietricha von Hoverbecka, Cölln an der Spree 24.11/4.12.1697, GStA PK Berlin-Dahlem, I HA Rep.9(Polen) Nr. 27t Fasz 2 Bd.2, k. 193v.

¹⁴ Johann Dietrich von Hoverbeck do Fryderyka III, Radom 30.12.1697/9.01.1698, GStA PK, I HA Rep.9(Polen) Nr. 27w Fasz 1, k. 11r-13v.

¹⁵ Samej instrukcji nie udało się mi odnaleźć, natomiast wspominał o tym fakcie w swojej relacji Hoverbeck: Johann Dietrich von Hoverbeck do Fryderyka III, Warszawa 22.01/1.02.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27w Fasz. 1, k. 85r; Johann Dietrich von Hoverbeck do Fryderyka III, Warszawa 5/15.02.1696, tamże, k. 110v-r.

mogła mieć izolacja w jakiej znajdowało się państwo brandenbursko-pruskie po podpisaniu i zatwierdzeniu pokoju w Rijswijk¹⁶. Znaczenie monarchii Hohenzollernów po zawarciu tego układu spadło czego wyrazem było osłabienie, a nawet zerwanie relacji z takimi państwami jak Austria (brak wspólnych działań wobec *interregnum* w Polsce oraz poparcia Hofburga dla działań elektorskich na kongresie pokojowym), Dania (m. in. kontakty elektora z księstwem holsztyńskim) czy Anglia (w wyniku obalenia zwolennika współpracy Berlina z Londynem i Hagą: pierwszego ministra Eberharda von Danckelmana)¹⁷. Należy również pamiętać o dążeniach Fryderyka III do uzyskania korony królewskiej które, jak to dobitnie wskazał Erich Hassinger „abstrahując od stanowiska cesarza, w dużej mierze zależało od tego jak zachowa się król Polski i sama Rzeczypospolita”¹⁸. To z kolei spowodowało, iż na przełomie 1697 i 1698 roku mieliśmy do czynienia, jak to ujęła historiografia niemiecka z „przesunięciem pryncypiów politycznych” i przekierowaniem polityki Brandenburgii-Prus z kierunku zachodniego na wschodni¹⁹. W tym kontekście zintensyfikowanie relacji Berlina z Warszawą-Dreznem dawało możliwość wyjścia z izolacji jak i rozpoczęcia aktywnych działań prowadzących do uzyskania upragnionej przez elektora korony królewskiej. O ile jednak podstawą relacji z Saksonią były układy zawarte jeszcze w 1681 roku (odnowione w 1694)²⁰, o tyle należało jeszcze odnowić prawne fundamenty relacji z Koroną Polską, czyli traktaty welawsko-bydgoskie oraz dokonać aktu rekognicji lenna lęborsko-bytowskiego. Pomocne w tym mogły być dobre relacje Hoverbecka z najważniejszymi urzędnikami sasko-polsko-litewskimi oraz jego rola jako

¹⁶ Traktaty pokojowe w Rijswijk kończyły wojnę dziesięcioletnią między Francją a Ligą Augsburską, w której skład wchodziła Brandenburgia-Prusy. Podpisane zostały, w tej części traktatem między Francją a Rzeszą i Austrią 30 października 1696 roku.

¹⁷ A. F. Pribram, *Oesterreich und Brandenburg, 1688-1700*, Leipzig 1885, s. 126; Ed. Heyck, *Friedrich I. und die Begründung des preußischen Königtums*, Bielefeld-Leipzig 1901, s. 32; S. Hartmann, *Die Beziehungen Preußens zu Dänemark von 1688 bis 1789*, „Neue Forschungen zur brandenburg-preußischen Geschichte“, t. 3, Köln-Wien 1983, s. 213; O krytycznej reakcji Wilhelma III Orańskiego: F. von Salpius, *Paul von Fuchs, ein brandenburgisch-preussischer Staatsmann vor zweihundert Jahren*, Leipzig 1877, s. 99; J. G. Droysen, *Friedrich I. König von Preußen*, Berlin New York 2001, s. 124-125, 131; E. Frhrn. von Danckelmann, *Die Friedenspolitik Wilhelms III. von England und Friedrichs III von Brandenburg in den Jahren 1694-1697*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte“, Bd. 31, 1918, s. 67-68; F. Göse, *Friedrich I. (1657-1713) Ein König in Preußen*, Regensburg 2012, s. 120; M. Swobodziński, *Polityka Brandenburgii-Prus wobec Korony Polskiej w latach 1696-1701*, Warszawa 2016, (niepublikowany doktorat złożony w Instytucie Historii PAN w Warszawie), s. 211-217.

¹⁸ E. Hassinger, *Brandenburg-Preußen, Rußland und Schweden 1700-1713*, München 1953, s. 34.

¹⁹ V. Loewe, *Französische Rheinbundidee und brandenburgische Politik im Jahre 1698*, „Historische Vierteljahrschrift“, 20 Jhg. 1920/21, s. 162-170.

²⁰ *Kurbrandenburgs Staatsverträge*, s. 596; F. Göse, *Nachbarn, Partner und Rivalen: Die kursächsische Sicht auf Preußen im ausgehenden 17. und 18. Jahrhundert*, in: *Preußen, Deutschland und Europa 1701-2001*, Hrsg. J. Luh, V. Czech, B. Becker, Groningen 2003, s. 46.

mediatora zarówno w trakcie wojny domowej w Polsce, jak i podczas zjazdu łowickiego²¹.

Zintensyfikowanie kontaktów brandenbursko-prusko - polskich nastąpiło w Gdańsku dokąd król udał się po zakończeniu zjazdu łowickiego. Tam również wyruszył wysłannik elektorski zarazem sekretarz ambasady brandenburskiej, Gottfried Werner. W trakcie negocjacji z najważniejszymi urzędnikami saskimi podniósł on sprawę spotkania obu władców, podczas którego można by przedyskutować wszelkie drażliwe kwestie oraz „pogłębić wzajemną przyjaźń”. Oznaczało to z jednej strony znaczne pogłębienie wzajemnych relacji, lecz z drugiej odłożenie na czas nieokreślony kwestii odnowienia paktów oraz lenna, tym bardziej, że elektor nie życzył sobie przeprowadzenia interesujących go spraw na sejmie, co niewątpliwie umniejszyłoby jego prestiż²².

Fryderyk III nie pozostawił tych kwestii bez rozwiązania. Już kilka dni po rozejściu się sejmu warszawskiego (28 kwietnia 1698 roku), nakazał wysłać do Warszawy swojego tytułarnie najwyższego urzędnika, Johanna Kasimira Kolbe ks. von Wartenberg. Już w pierwszej części sporządzonej dla niego instrukcji znalazło się polecenie podjęcia sprawy renowacji traktatów welawsko-bydgoskich oraz lenna na Łębork i Bytów. Dodatkowo wysłannik elektora miał również wspomnieć o jego prawach do Elbląga, w związku z nieuiszczeniem przez Polskę winnych elektorowi sum²³. Oprócz tego, aby wzmocnić nacisk na dwór królewski w sprawie renowacji układów, elektor polecił podnoszenie tej kwestii przez przebywającego wtedy w Warszawie Gottfrida Wernera²⁴.

Ostatecznie do spotkania między obydwojma władcami, Augustem II i Fryderykiem III, doszło w czerwcu 1698 roku pod Piszem. Oprócz szeroko opisanych i znanych już powszechnie historykom zawartych tam ustaleń dotyczących zgody polskiego króla na zajęcie przez elektora Elbląga i wydatkowania w zamian 150 tys. talarów, obie strony uzgodniły również, odnowienie traktatów welawsko-bydgoskich oraz przeprowadzenia aktu renowacji lenna na Łęborku i Bytowie²⁵.

²¹ M. Swobodziński, *Polityka*, s. 212-17, 230-232.

²² Gottfried Werner do Fryderyka III, Gdańsk 9/19.03.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27w Fasz. 1, k. 187-191r; Fryderyk III do Gottfrieda Wernera, Cölln an der Spree 12/22.03.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27w Fasz. 1, k. 182v-183r; M. Swobodziński, *Polityka*, s. 235.

²³ Oryginalna instrukcja oraz jej dodatkowa część: Fryderyk III do ks. Wartenberg, Królewiec 24.04/04.05.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27x Fasz. 1, b.p.; odpisy owych dokumentów datowane jednak na 29.04/9.05.1698: GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27 w Fasz. 1, k. 248v-251r; S. Jacobsohn, *Der Streit um Elbing in den Jahren 1698/99*, Elbinger Jahrbuch, H. 7, 1928, s. 65-66.

²⁴ Fryderyk III do Gottfrieda Wernera, Królewiec 29.04/9.05.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27w Fasz. 1, k. 252v-r.

²⁵ S. Jacobsohn, *Der Streit um Elbing*, s. 74.

Aby w pełni przejść do realizacji uzyskanych od Augusta II korzyści, musiało najpierw dojść do renowacji traktatów welawsko-bydgoskich oraz odnowienia lenna na Łębork i Bytów. Wobec zapewnień uczynionych przez króla polskiego w Piszcu, cała sprawa wydawała się tylko kwestią najbliższego czasu. Do realizacji tego aktu wysłał elektor do Warszawy zaopatrzonego w szczegółowe instrukcje wspomnianego już wielokrotnie Johanna Dietricha von Hoverbecka. Data wystawienia owego pisma, czyli 31 maja/10 czerwca wskazuje wyraźnie, iż elektorowi bardzo zależało na jak najszybszym potwierdzeniu układów, które stanowiły podstawę jego pretensji do Elbląga.

W instrukcji nakazano mu bezzwłocznie udać się do Warszawy (aby zdążyć przed planowanym wstępnie na 18 lub 20 czerwca wyjazdem króla na front turecki) i poruszyć sprawę terminu renowacji wspomnianych traktatów. Fryderyk III nie wątpił w pozytywne nastawienie do całej sprawy Augusta II, jednak mimo to przestrzegał swojego delegata przed przeciwnikami (*übelgesinneten*), którzy mogli podjąć działania, aby odwlec moment ich zatwierdzenia. Standardowo szlachta mogła domagać się wykonania owych aktów w obecności posłów na Sejmie. Dodatkowo istniała możliwość przedłożenia przez nią postulatów załatwienia wszystkich pretensji w stosunku do Berlina (*gravamina*). Odnosząc się do pierwszego żądania elektor wyłożył w swoim piśmie do Hoverbecka cały ciąg argumentów wskazujących, iż ów akt mógł dokonać się tylko przed królem, na co szczególnie wskazywała dotychczasowa praktyka. Co się zaś tyczy drugiej sprawy to z punktu widzenia Hohenzollern rozwiązanie tych kwestii wiązać się musiało z powstaniem specjalnej komisji, o której utworzeniu zdecydował już sejm warszawski z maja 1690 roku²⁶. Taki zespół miał jednak zajmować się nie tylko polskimi roszczeniami lecz odnieść się także do brandenburskich żądań względem Warszawy, które jak twierdził władca brandenburski, strona polska wielokrotnie odrzucała lub pozostawiała bez odpowiedzi. Chodziło w szczególności o tzw. sprawę elbląska i zapłatę uzgodnionych kwot; zwrot przejętych przez elektora długów księcia de Croy oraz kosztów związanych ze zniszczeniem Prus Książęcych przez wojska szwedzkie, które w 1679 roku zostały przepuszczone przez terytorium Litwy; a do tego spłata sum wyasygnowanych przez elektora na utrzymanie pomocniczych oddziałów brandenburskich na wojnę turecką, których zwrot ustalał nie tylko traktat welawski lecz także specjalna konwencja²⁷. Trzeba jednak zaznaczyć, iż punkt podejmujący brandenburskie pretensje względem Polski został ostatecznie wykreślony. Chodziło najprawdopodobniej o to, aby wobec planowanej akcji względem Elbląga, już wtedy nie podnosić tego oraz innych argumentów, które mogły nie tylko zaostrzyć rozmowy lecz dodatkowo wzmóc podejrzliwość strony

²⁶ A. Kamieński, *Polska a Brandenburgia-Prusy...*, s. 334.

²⁷ *Ergänzungsbestimmungen zur Wehlauer Spezialkonvention*, Bydgoszcz 6.11.1657: *Staatsverträge des Herzogtums Preussens*, s. 209-210.

polskiej. Odnosząc się jeszcze do komisji to władca brandenburski zrzucił wszelką odpowiedzialność za jej niezawiązanie na zmarłego króla polskiego.

W dalszej części swojej instrukcji Fryderyk III wskazał bardzo konkretnie na odpowiednią klauzulę oraz kolejność w jakiej powinny odbyć się obie ceremonie. Odnosząc się do pierwszej, a więc odnowienia traktatów welawsko-bydgoskich, określił liczbę dwóch królewskich delegatów, którzy mieli w niej wziąć udział. Jednego z senatu a drugiego ze szlachty, natomiast ze strony brandenburskiej mieli być obecni Hoverbeck i Werner. Elektor nakazał zwrócenie szczególnej uwagi na tekst stosownych dokumentów potwierdzających odbycie aktu, który według elektora nie powinien odbiegać od tego sporządzonego w 1688 roku. Przebieg całej ceremonii miał wyłożyć w szczegółowej relacji Gottfried Werner.

Odnosząc się do drugiej ceremonii, a mianowicie do renowacji lenna, to w dalszej części instrukcji, wyraźnie zabronił brać w niej udział Wernerowi, wskazując na Hoverbecka jako jedyne upoważnionego do dokonania tego aktu. Dodatkowo przypominał o zakazie składania przysięgi „jak to działo się przy innych inwestyturach”. Podkreślił też konieczność uzyskaniu dwóch potwierdzonych przez obu kanclerzy koronnych dokumentów poświadczających dokonanie rekognicji lenna. Ich treść miała być identyczna z tą, jaka widniała na dokumencie z 1677 r. W dalszej części instrukcji elektor pisał o konieczności zachowania praw, zarówno swoich następców oraz braci jako współlenników i ich następców²⁸.

Wyposażony w tę instrukcję, ale jeszcze bez wszystkich stosownych upoważnień, przybył Hoverbeck w drugiej połowie czerwca 1698 r. nad Wisłę. Jeśli chodzi o termin dokonania renowacji traktatów, to pierwsze czerwcowe relacje Wenera z Warszawy, wskazujące już na dzień 18 czerwca, pozwalały elektorowi spokojnie oczekiwać nadejścia informacji o jego wykonaniu²⁹. Jednak te wieści okazały się zbyt optymistyczne, gdyż wspólne relacje Hoverbecka i Wenera nie pozostawiają wątpliwości, że cała sprawa nieznacznie się przeciągnęła. Osobą, która szczególnie odznaczyła się w podnoszeniu kolejnych postulatów i przeciwdziałaniu szybkiemu dokonaniu aktu renowacji traktatu i odnowienia lenna był wojewoda malborski Jan Jerzy Przebendowski. To do niego udali się we wtorek, 24 czerwca, posłowie Hohenzollerna wskazując, iż wobec przybycia do Warszawy kanclerza wielkiego koronnego Jerzego Albrechta Denhoffa nic nie stało już na przeszkodzie do szybkiego załatwienia sprawy z jaką przybyli. Wojewoda wskazał im jednak, że wymagała ona jeszcze przedyskutowania na Radzie Senatu. Co oczywiste dyplomaci ostro zaprotestowali wskazując, iż ów postulat nie miał innego celu, jak tylko zaprzeczenia zasadom wyłożonym w układach welawsko-bydgoskich. Wskazywały one wyraźnie na króla jako jedyną osobę przed którą należało dokonywać obu aktów.

²⁸ Fryderyk III do Johanna Dietricha von Hoverbecka, Królewiec 31.05/10.06.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27w Fasz. 1, k. 295v-303v.

²⁹ Gottfried Werner do Fryderyka III, Warszawa 3/13.06.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27w Fasz. 1, k. 311r-312v.

Przebendowski przedstawił ten problem królowi i ponownie spotkał się z Hoverbeckiem, przekazując mu stanowisko władcy polskiego, który również miał stwierdzić, że dobrze będzie poczekać na stanowisko Rady Senatu. Dodatkowo Przebendowski piętrzył przed wysłannikami elektora kolejne trudności, próbując zrzucić na nich wszelkie wymagane formalności. W celu szukania pomocy w złamaniu stanowiska Przebendowskiego dyplomaci elektorscy udali się do spowiednika króla i wpływowego agenta brandenburskiego ojca Maurycego Voty. Wyłożyli oni przed nim swoje postulaty i argumenty, które miał on z kolei przekazać królowi. Wskazywali oni w nich na możliwość umniejszenia królewskiego autorytetu jakie mogło się dokonać w przypadku przedłożenia (*communiciren*) sprawy renowacji traktatów pod obrady Senatu. Głównie jednak podpierali się zgodą Augusta II na szybkie załatwienie całej sprawy, wyrażoną podczas spotkania z Fryderykiem III w Piszcu. Po tej wizycie udali się także do saskiego dyplomaty i tajnego radcy Wolfa Dietricha Beichlingena, przedstawiając mu te same argumenty. Hoverbeck obawiał się przede wszystkim o to, iż zgoda na podjęcie sprawy renowacji traktatów welawsko-bydgoskich przez Radę Senatu, doprowadzić mogła do wytworzenia niebezpiecznego w przyszłości precedensu oraz, że mogło dojść w jego trakcie do wyrażenia przez senatorów sprzeciwu wobec dokonania postulowanego przez dyplomatów aktu. Dzięki wstawiennictwu saskiego ministra Hoverbeck uzyskał możliwość osobistego przedłożenia swoich argumentów królowi, na które ten ostatni przystał. Informację o tym przekazał dyplomatom elektorskich ojciec Vota 26 czerwca.

27 czerwca 1698 r. poseł elektorski był ponownie u Przebendowskiego, który poinformował go o zamiarze odbycia natychmiastowego (*stante pede*) posiedzenia Senatu, na którym to postulowane miało być podjęcie spraw wspomnianych traktatów. Od dalszego kontynuowania niewygodnej rozmowy Przebendowski wymówił się brakiem czasu i koniecznością zajęcia się sprawami litewskimi. Tymczasem powstał problem wyboru deputatów (według elektora miało być ich dwóch: jeden spośród senatorów, a drugi ze szlachty), którzy mieli wziąć udział w uroczystości renowacji traktatów. Ofertę podjęcia działań na rzecz elektora wyraził przy tej okazji wojewoda inowrocławski Franciszek Zygmunt Gałęcki, który zgłosił swoją kandydaturę na deputata od Senatu. Sprzeciwił się temu Przebendowski wskazując, że król już wybrał wstępnie przedstawiciela w osobie starosty generalnego wielkopolskiego i wojewody łęczyckiego Rafała Leszczyńskiego. W przypadku, gdyby Leszczyński nie mógł wziąć udziału w ceremonii, wówczas dopiero król zgadzał się na Gałęckiego. Ze strony szlachty proponowano miecznika koronnego Stanisława Warszyckiego. Z ostatniej czerwcowej relacji dyplomatów brandenburskich dowiadujemy się także, że w tym czasie dotarły do Warszawy ostatnie specjalne upoważnienia związane z dokonaniem aktów renowacji i ponowieniem lenna³⁰.

³⁰ Johann Dietrich von Hoverbeck i Gottfried Werner do Fryderyka III, Warszawa 17/27.06.1698, I HA Rep. 9(Polen) Nr. 27w Fasz. 1, k. 330v-333v.

Elektor, pomimo tego, że zapewniał swoich posłów, iż nie przejmują się opóźnieniami w renowacji traktatów, to jednak nakazał pozostawienie kilku dragonów w Warszawie. Mieli oni, jak tylko otrzymają spodziewaną wiadomość, ruszyć jak najszybciej do Prus Książęcych. Świadczyło to wyraźnie o tym, że elektor z wyraźnym zniecierpliwieniem oczekiwał załatwienia tak ważnej dla niego sprawy³¹.

5 lipca, o godzinie 8.00, udali się zarówno Werner jak i Hoverbeck na Zamek Królewski, gdzie w obecności króla oraz wszystkich deputatów wyznaczonych do udziału w ceremonii renowacji wspomnianych wcześniej traktatów otrzymali odnoszące się do paktów welawsko-bydgoskich oraz renowacji lenna żądania. W relacji nie określono ich szczegółów jednak przypuszczać można, że odnosiły się one do drażliwych spraw w relacjach brandenbursko-prusko-polskich. Przedstawiciele elektora w odpowiedzi, powołując się na niedawne przybycie Hoverbecka oraz brak wszelkich w tym zakresie wskazówek w instrukcji od elektora, wymówili się nieposiadaniem stosownych upoważnień oraz obietnicą wystawienia stosownej rezolucji w późniejszym czasie. Dodatkowo zapewniali o utworzeniu specjalnej komisji do zbadania zarówno postulatów polskich jak i brandenburskich. Zaznaczyli jednak, że nie mogło się to dokonać przed potwierdzeniem paktów i rekognicji lenna. Odrzucili oni również inne żądania przedstawione przez deputatów. Ostatecznie, tego dnia przedstawiciele elektora uzyskali deklarację wyznaczającą termin dokonania aktu na poniedziałek, 7 lipca, na godzinę 9 rano, oraz na godz. 11.00, kiedy to miało dokonać się odnowienie lenna na Lęborku i Bytowie. Sprawami organizacyjnymi ze strony polskiej zajmował się kanclerz wielki koronny Denhoff. Spośród wszystkich deputatów najsilniej o konieczności uzyskania od elektora stosownej rezolucji mówił referendarz koronny Stanisław Szczuka³².

Gdy przyszedł właściwy dzień dokonania aktu, to jest 7 lipca 1698 roku, ok. 9.00 na Zamku Królewskim stawili się obaj przedstawiciele elektora. Dowiedzieli się tam od papieskiego prałata domowego (*Domesticus Praelatus*), że kanclerz wielki koronny kazał przekazać, że bardzo trudno będzie przeprowadzić obie uroczystości z powodu choroby pierwszego komisarza, wyznaczonego przez króla do renowacji traktatów, wojewody inflanckiego Ottona Fryderyka Felkierzamba. Dyplomaci podjęli kroki, aby sprawdzić czy przypadkiem nie mieli do czynienia z fortelem. W tym celu Hoverbeck udał się do Przebendowskiego, a Werner do mającego być ciężko chorym wspomnianego Felkierzamba. Okazało się, iż wojewoda malborski wcześniej rano wyjechał do swoich niedaleko od Warszawy położonych dóbr w Ołtarzewie. Co do wojewody inflanckiego, to faktycznie miał być chory i również wyjechał z Warszawy. Ostatecznie Hoverbeck udał się do kanclerza Jerzego

³¹ Fryderyk III do Johanna Dietricha von Hoverbecka i Gottfrieda Wenera, Królewiec 19/29.06.1698, I HA Rep. 9(Polen) Nr.27w Fasz. 1, k. 339v-r.

³² Johann Dietrich von Hoverbeck i Gottfried Werner do Fryderyka III, Warszawa 25.06/5.07.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr.27w Fasz. 2, b. p.

Albrechta Denhoffa, który po wysłuchaniu jego argumentów kazał posłać po Przebendowskiego, oraz zapowiedział przesunięcie całej ceremonii na dzień następny – 8 lipca. Jednocześnie zapewnił on swojego rozmówcę, że zajmie się wyznaczeniem nowego deputowanego do renowacji traktatów. Hoverbeck udał się następnie do Beichlingena, który zobowiązał się omówić całą tę sytuację z królem. Później spotkał się z przybyłym w międzyczasie Przebendowskim, który również zapewnił dyplomatę, że porozmawia z królem o zmianie osoby *Comissari ex senatus*.

Gdy wydawało się, że wszelkie trudności zostały już przezwyciężone, Werner udał się do referendarza koronnego Stanisława Antoniego Szczuki w celu sprawdzenia tekstu stosownych dokumentów. Bardzo szybko jednak powstał kolejny problem, odnoszący się w „Diploma Recongnitionis Feudi”, do liczby wymaganych komisarzy brandenburskich. Na uwagę Wenera, iż w przedłożonym mu dokumencie mowa jest o dwóch plenipotentach, przedłożył mu Szczuka do wglądu wyciągnięty z archiwum dokument (dostępny ówczesnie również w wersji drukowanej) „Praecustoditio Procancellarii Regni Poloniae adversus Electoralis Brandenburgicae Deputationis Praecustoditionem at Protestatinem. Anno Domini M. DC. L. XX.”. Był to opis negocjacji, renowacji oraz sam tekst nadania lenna a także protestacja autorstwa kanclerza Andrzeja Olszowskiego sporządzona w 1670 roku, która wyraźnie wskazywała, że dokonany wtedy akt odnowienia lenna na Lęborku i Bytowie przez jednego posła ze strony brandenburskiej stanowił wyjątek. Szczególnie artykułował ten fakt dodatkowy tekst dołączony do powyższego druku „Post recognitionem Feudalem Per Illustrissimum Dominium Ioannem ab Howerbecke Deputatum Electoralem factam, Illustrissimus Reverendissimus in Christo Pater Deminus Andreas Olśowski Episcopus Culmensis Pomesania Procancellarius Regni infascripta legit”, który nazywa się w relacji oraz w późniejszych negocjacjach, *annexa ad responsum*. Odpowiedzią zaskoczonego dyplomaty brandenburskiego było powołanie się na ponowne dokonanie tego aktu za Jana III również w formie z 1670 roku. Po obustronnej dyskusji ostatecznie, mimo wyraźnych zapisów elektorskiej instrukcji, Werner musiał ustąpić. W swojej relacji dyplomaci stwierdzili wyraźnie, że najważniejszą kwestią było niedopuszczenie do podjęcia renowacji traktatów przez radę senatu, jak i sam fakt jak najszybszego przeprowadzenia całego aktu. Mieli jednak wtedy jeszcze nadzieję, że ostatecznie może uda się nieco zmienić stanowisko polskie zaraz po odbyciu aktu renowacji traktatów³³.

Ostatecznie, na nowego deputowanego wyznaczony został wojewoda inowrocławski Franciszek Zygmunt Gałęcki. Drugim został, zgodnie z wcześniejszymi planami, miecznik koronny Stanisław Warszycycki. Sam akt renowacji traktatów welawsko-bydgoskich dokonał się we wtorek, 8 lipca, na Zamku

³³ Johann Dietrich von Hoverbeck i Gottfried Werner do Fryderyka III, Warszawa 27.06/7.07.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr.27w Fasz. 2, bp.

Królewskim w Warszawie³⁴. W całej ceremonii oprócz oczywiście króla, jego deputatów, brandenburskich przedstawicieli oraz głównych prowadzących, jak kanclerz wielki koronny Denhoff, referendariusz koronny Szczuka, wzięła udział także, jak to określił Werner, „nieokreślona liczba wielu osobistości polskiej i niemieckiej narodowości” (*ein großer Confluaus von vielen Leuthen de qualite polnischer und deutscher Nation*). Znajdowali się wśród nich biskup płocki Andrzej Chryzostom Załuski, marszałek wielki koronny Stanisław Herakliusz Lubomirski, wojewoda kijowski Marcin Kazimierz Kątski, hetman wielki litewski Kazimierz Sapieha i jego brat podskarbi wieki Benedykt czy kasztelan inowrocławski. Po odczytaniu fragmentu ewangelii według św. Jana, wystąpili obaj królewscy deputaci przed stół i klęcząc wypowiedzieli za kanclerzem wielkim koronnym słowa przysięgi. Następnie swój tekst, również w pozycji klęczącej wypowiedzieli przedstawiciele elektora, po czym doszło do obopólnych komplementów. Naturalnie zaraz po tej części ceremonii rozpoczęto rozmowy na temat dokonania *Actus recognitionis Feudis*. Podniesione zostały, jak można się tego było spodziewać, przez kanclerza wielkiego, powołujące się na wyciągnięte z archiwum *annexa ad responsum* żądania dokonania tej ceremonii przez obydwu posłów elektorskich. Sprawa ta stanęła na audyencji w króla (w gabinecie królewskim), gdzie w obecności zgromadzonych senatorów dyplomaci brandenburscy przedstawili swoje argumenty do którego. Wynikiem tego było w zasadzie zgoda na postulaty „elektorskich” z założeniem jednak, iż zgodnie z *annexa ad responsum* słowa rekognicji wypowiedziane miały być również przez kanclerza wielkiego koronnego. Dodatkową decyzją było przełożenie uroczystości na środę oraz dokonania ich w obecności króla i senatorów.

Zgodnie z zarządzeniem królewskim w sali poselskiej, w środę 9 lipca 1698 roku o godzinie 10.00, Johann Dietrich von Hoverbeck wypowiedział przed zasiadającym pod baldachimem i na krześle lennym królem i zebranymi obok niego, dookoła senatorami (idąc za słowami kanclerza wielkiego koronnego) „zwyczajowy tekst przysięgi” – „ego recognosco”. Oczywiście było rzeczą, że zaraz potem doszło do odebrania przez stronę brandenburską dokumentu potwierdzającego odnowienie traktatów welawsko-bydgoskich, których przygotowanie przesunęło się jeszcze na ten dzień. Jeśli zaś chodzi o wystawienie „Diploma recognitionis”, to sprawa nieco się przeciągnęła z racji opóźnień w kancelarii królewskiej. Wieczorem tego samego dnia Hoverbeck złożył królowi audiencję pożegnalną i jeszcze tej samej nocy opuścił Warszawę, udając się do Prus Książęcych³⁵.

³⁴ K. Jarochoowski, *Dzieje panowania Augusta II od śmierci Jana III do chwili wstąpienia Karola XII na ziemię polską*, Poznań 1856, s. 176; S. Jacobsohn, *Der Streit um Elbing*, s. 74-75; W. Klesińska, *Okupacja Elbląga przez Brandenburgię w latach 1698-1700*, „Rocznik Elbląski”, t. 4, (1969), s. 89.

³⁵ Gottfried Werner do Fryderyka III, Warszawa 1/11.07.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr.27w Fasz. 2, b.p.; Załącznik do tejże relacji: Warszawa 1/11.07.1698, GStA PK, I HA Rep. 9(Polen) Nr.27w Fasz. 1, k. 347v-r; Th. von Moerner, *Kurbrandenburgs Staatsverträge*, s. 639;

Mimo tych drobnych ustępstw, które jak pokazała przyszłość, nie miały już żadnego znaczenia, elektor uzyskał to, na czym mu najbardziej zależało – potwierdzenie układów, stanowiących podstawę jego kolejnych kroków, na które, co należy przypomnieć, uzyskał pisemne przyzwolenie od Augusta II w Piszcu, czyli zaboru Elbląga. Polska z kolei utraciła ostatnią możliwość aby podnieść swoje słuszne pretensje i w ten sposób upomnieć się oraz zaznaczyć jej właściwe miejsce na mapie politycznej Europy.

THE LAST RENEWAL OF THE TREATY OF BROMBERG AND RENEWAL OF FIEF OF LĘBORK (LAUENBURG) AND BYTÓW (BÛTOW) IN 1698

MARCIN SWOBODZIŃSKI

Summary

In the 2nd half of the 17th century, the relations between Prussian Brandenburg and Poland were regulated by the Treaty of Bromberg from 1657. The Treaty did not only grant sovereignty to the monarchy of the Hohenzollerns in the hitherto fiefdoms of the Duchy of Prussia, but also granted the Hohenzollerns fiefdoms of the crown lands of Lębork and Bytów. Additionally, in case of any change on the throne of any party to the Treaty both the fiefdom and the Treaty had to be renewed. The last such case took place after death of King John III Sobieski in June 1657 and enthronement of the Saxon elector Augustus II. At that time the Court in Berlin was explicitly pursuing to get out of the international isolation of Prussian Brandenburg after peace treaty of Rijswijk from 1697, and in the break of 1697 and 1698 there was a significant rapprochement with Warsaw/Dresden. As a result of that process both rulers: Frederick III and Augustus II met in the first days of June 1698 in Pisz (Johannisburg). There it was agreed that Brandenburg army would take by force and by surprise the city of Elbląg (Elbing) and the Treaty would be renewed. According to those agreements, on June 8th, after many problems and in the presence of the Elector's representatives: Johann Dietrich von Hoverbeck and Gottfried Werner and Polish envoys: the King and senators, the Treaty of Bromberg was solemnly renewed. On the very next day and in the presence of the King and von Hoverbeck (representing Hohenzollern), the fiefdom of Lębork and Bytów was recognised. That act opened the way for the Elector Frederick III to grasp the city of Elbląg only a few months later.

łaciński tekst renowacji traktatów welawsko-bydgoskich na stronie: <http://www.ieg-friedensvertraege.de> [dostęp:21.10.2017].

POEZJA. KAROLA IRZYKOWSKIEGO „KORONA WSZELKIEGO MYŚLENIA”

PAWEŁ WOJCIECHOWSKI

Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku

Streszczenie

W tekście przedstawiono mało znany obszar twórczości poetyckiej wybitnego polskiego literata – Karola Irzykowskiego. Centralnym motywem tej twórczości jest wieloznaczny topos śmierci, zestawiony tutaj z identyczną topiką obecną w liryce Kazimierza Przerwy-Tetmajera. Z poczynionych w artykule analiz i interpretacji wyłania się uniwersalny zapis przemyśleń człowieka na temat kresu – aktualny jak się okazuje w każdym momencie dziejów myśli ludzkiej.

Słowa kluczowe: *fin de siècle*, Karol Irzykowski, poezja, modernizm, filozofia, Schopenhauer, Nietzsche, Hebbel, Kazimierz Tetmajer

„Poezja to znaczy ów przedracjonalny, mgławicowy stan (...) niejasny, ale napełniony uczuciem zagadkowości, rozpaczy, ponurości, śmieszności”¹

W historii literatury europejskiej Karol Irzykowski (1873–1944) zajmuje niezaprzeczalnie poczesne miejsce. Głównie jako autor nowatorskiej, filozoficzno-psychologicznej powieści o niejednoznacznym tytule *Patuba*, nadto recenzent, publicysta literacki, beletrysta oraz **poeta**, co pragnę w niniejszym szkicu zdecydowanie uwyraźnić.

„Oryginalność i niezależność – stwierdza Ewa Ihnatowicz – myślenia Irzykowskiego o kulturze i literaturze, widoczna od początku jego twórczości, była powodem nikłego odbioru jego wczesnych wierszy, dramatów filozoficznych (wyd. Wiersze i dramaty, 1907) i nowelistyki (wyd. Nowele, 1906)”².

Właśnie owa niekonwencjonalność myślenia autora *Snów Marii Dunin*, a także pewna niedbałość perceptywna krytyki przejawiająca się w nierozpoznaniu głębszej, niepostrzegalnej płaszczyzny semantycznej wierszy Irzykowskiego jest, jak sądzę, przyczyną niezyczliwego przyjęcia jego twórczości lirycznej. Uwyraźnić tu również należy zupełnie niezrozumiałe powtarzanie do dziś krzywdzących poetę opinii na temat słabości kunsztu poetyckiego, dyskusyjnej wartości jego kompozycji lirycznych, naiwności, krzyżującego konwencjonalizmu, banalizacji, niewprawności warsztatowej czy wreszcie płytkości inwencji i niekontrolowanego wstydlivego

¹ K. Irzykowski, *Sprawozdania teatralne*, „Robotnik”, 8 listopada 1933, nr 410, s. 5.

² E. Ihnatowicz, *Literatura polska drugiej połowy XIX wieku (1864-1914)*, Warszawa 2000, s. 96.

wręcz subiektywizmu³. *Wiersze i dramaty* z 1907 roku zawierają liryki najwcześniejsze, rozproszone pierwotnie po różnych czasopismach. Adam Wiedemann niezwykle trafnie buduje ich genezę, konstatując –

Podtytuł części tomu zawierającej wiersze informuje wyraźnie, że powstały one w latach 1893-1897, a więc między 20 a 24 rokiem życia autora, z tym też okresem należy je łączyć. Karol Irzykowski w roku 1907 jest jedynie ich wydawcą, ogłaszającym dzieła „swoje”, ale jednocześnie – „cudze”. Publikacja ta nie jest więc świadectwem zdziennienia wielkiego krytyka; to on – „dorosły” – odważył się wprowadzić na rynek literacki swoją własną młodość ze wszystkimi jej przypadłościami, ale też z jej tylko właściwą wizją świata i sposobem przekuwania jej w literaturę. Wiersze te nie istnieją same przez się, lecz składają się na konceptualną dokumentację, której przedmiotem jest rozpoczynający swoją pisarską drogę Karol Irzykowski – poeta⁴.

Młodzieńcze wytwory poetyckie Irzykowskiego są w moim odczuciu – literackim progiem do późniejszej, treściowej aktywności pisarskiej w obszernym zakresie. Młody – pamiętajmy, dwudziestoletni (!) – poeta, jak każdy adept wchodzący na ścieżkę artystyczną miał prawo do popełniania rozmaitych potknięć, ujawniania warsztatowych braków, ale przede wszystkim miał prawo zaistnieć, wyłonić własne *emploi*, podjąć próbę indywidualnej wypowiedzi w wybranych przez siebie rodzajach literackich. Wybór taki jest podyktowany autentycznością pisarstwa tak widoczną zwłaszcza w fazie inicjalnej twórczości autora *Pałuby*, odwagą werbalizowania swoich myśli, odczuć, wrażeń, inspiratorskim spojrzeniem na rzeczywistość, a nadto próbą. Próbą własnego określania świata i znamionowania go oraz poszukiwania miejsca w dookolności, tropienia celu, pewną propozycją niekłamanej obecności i przyzwoitości, bowiem Irzykowski poeta – jak trafnie stwierdza Wiedemann – „postanowił »zagrać w otwarte karty« i ujawnić swój – najwierniejszy z możliwych – literacki portret z okresu »przedpałubicznego«”⁵. Zamysłem moim jest zatem przychylnie spojrzenie na twórczość liryczną Karola Irzykowskiego, wejście będące jedną z prób odczytania na nowo tej poezji, oświetlenia ukrytej w jej wnętrzu topiki. W recenzji *Wyboru poezji* (Warszawa 1899) Andrzeja Niemojewskiego Irzykowski scharakteryzował poetę w następujących słowach:

przede wszystkim wymaga się od poety, aby miał pietyzm dla tego, co nim wstrząsa, co go niepokoi (...). Poeta ma więc być nie tylko szczery – bo szczerość tuzinkowego człowieka może wprowadzić czasem wzruszyć, jednak nigdy głębszych strun w nas nie targnie – ale także musi

³ Zob. C. Rowiński, *Irzykowski jako dramaturg*, „Dialog” 1961, nr 9, s. 138; T. Walas, *Irzykowski – poeta i dramaturg*, „Nowe Książki” 1978, nr 6, s. 44-45; A. Sulikowski, *Próba warsztatu*, „Twórczość” 1979 Rok XXXV, nr 1(402), s. 131-133; *Karol Irzykowski. Wybór pism krytycznoliterackich*, oprac. W. Głowala, BN nr 222, seria I, Wrocław 1975, s. VIII.

⁴ A. Wiedemann, *Konceptualizm literacki Karola Irzykowskiego. Dziennik, wiersze, dramaty*, „Pamiętnik Literacki” 1995, Rocznik LXXXVI, zeszyt 4, s. 22.

⁵ *Ibidem*.

być mądry i rozumieć przynajmniej wszystkie myśli nurtujące jego wiek, jeżeli nie sięgać po nowe⁶.

Portretując Niemojewskiego, Irzykowski scharakteryzował siebie jako poetę i człowieka. Liryka gotowego do „wyciskania na każdej prawie karcie swego indywidualnego piętna”⁷. Człowieka strapionego, niespokojnego, wrażliwego, prostolinijnego, rozdieranego wielorakością koncepcji i doznań, młodzieńca piszącego wiersze, ale przede wszystkim takiego człowieka, jakim naówczas był.

... Żyć ku śmierci jak do przebudzenia...

Kompozycje poetyckie Karola Irzykowskiego odsłaniają usiłowanie zniwelowania prymarnego w kondycji człowieczej egzystencjalnego rozdarcia, chęć rozwikłania istoty zagadki wieczności i doczesności, duszy jednostkowej i duszy świata, życia i śmierci, wobec której postawiony został człowiek. Wiersze te wielokrotnie przypominają sekretny dziennik, w którym poeta pozostawił swoje przemyślenia, refleksje, przeświadczenia, wyobrażenia, obawy i tęsknoty. Wiedząc o uwielbieniu przez Irzykowskiego Christiana Friedricha Hebbela, łatwo wywnioskować, iż modelu takiego pisarstwa szukał właśnie u niego. Stefan Lichański tak pisze o *Dziennikach* Hebbela –

lwią część tych notat stanowią robione na gorąco zapisy pomysłów twórczych oraz refleksji i to refleksji obudzonych doraźnym kontaktem z ludźmi, książkami, rzeczami, zagadnieniami atakującymi umysł, wyobraźnię, sumienie pisarza. Nic nie jest tu zamierzone, nie odbywa się według z góry przyjętego planu. Nagły impuls, potrzeba chwili wciska poecie pióro w rękę, każe mu utrwalić myśl zrodzoną właśnie teraz, właśnie w tym momencie. Hebbel zapisuje również wspomnienia, sny, pierwsze rzuty przychodzących mu do głowy tematów, a wreszcie owe drgnienia jednocześnie uczucia i wyobraźni, owe elementarne stany liryczne, które stawały się niekiedy nasieniem, z jakiego miał wykiełkować wiersz⁸.

Adam Wiedemann natomiast stwierdza –

wszystkie niemal ważne pomysły o charakterze poetyckim zapisywał Irzykowski w stanie czystym (...) na szczególną uwagę zasługują „żywe poematy”, czyli sytuacje z życia, które Irzykowski utrwalał dla ich niezwykłego piękna, niekiedy także uzupełniając je tak, by w stopniu maksymalnym wyzyskać ich poetyckość⁹;

Wiersz ujęty więc zostaje jako „fotografia” stanu ducha czy nawet szerzej: stanu rzeczy; co więcej: akt twórczy jest dla Irzykowskiego zjawiskiem nieodwracalnym, wiersz raz napisany nie da się zmienić ani zniweczyć, wiersz poprawiony jest już nowym wierszem¹⁰.

⁶ K. Irzykowski, *Pisma rozproszone. Tom 1, 1897-1922*, oprac. J. Bahr, Kraków 1998, s. 26-27.

⁷ Ibidem, s. 27.

⁸ Ch. F. Hebbel, *Aforyzmy*, wybrał, przełożył i wstępem opatrzył S. Lichański, Warszawa 1985, s. 12.

⁹ A. Wiedemann, *Konceptualizm literacki Karola Irzykowskiego...*, op. cit., s. 16.

¹⁰ Ibidem, s. 21.

Sam Irzykowski zresztą w słowie *Od autora* do wydania *Wierszy i dramatów* nazywa swoje liryki „notatkami”, mającymi formę swoistych pamiętek po upływającym czasie, notacji, zapisków wydarzeń i doświadczeń. Wybór takiej formy ułatwiał mówienie o sprawach centralnych w doczesności, sprzyjał artystycznej prezentacji różnoimiennych przejawów egzystencji, uintensywniał specyficzny ogląd świata przeżyć wewnętrznych. Stąd w kompozycjach lirycznych Irzykowskiego tak często uwydatniany jest oniryzm oraz predylekcja tanatyczna. Indywidualne doświadczanie życia związane jest z objuczeniem takim czy innym repertuarem cierpień, raf życiowych, antybodźców. W refleksji poetyckiej Irzykowskiego wyczuwa się w związku z tym swoiste przyzwolenie, placet na frekwencyjność cierpienia jako nieodzownego żywiołu kognitywnego. Podmiot poezji Irzykowskiego dotkliwie odbiera dookolność. Dekadencka bezsilność i osłabienie rodzi rozczarowanie rzeczywistością zastaną, umacnia zwątpienie, zniechęcenie. Takie percypowanie świata i umocowanej w nim jednostki przypomina nieodparcie bohatera twórczości poetyckiej Kazimierza Przerwy Tetmajera – szczególnie z inicjalnego etapu twórczości autora *Końca wieku XIX*, kiedy to Tetmajer publikuje I serię *Poezji* (1891) i II serię *Poezji* (1894). Materię treściową tomików poety z tego okresu stanowią dylematy i nastroje definiujące formację poetycką końca XIX wieku. „Dekadencka choroba woli – pisze Ewa Ihnatowicz – apatia, niewiara w wartości, brak pragnień, przeczucie schyłku epoki, tęsknota do spokoju nirwany, ucieczka w intensywne, oszalamiające, ekstatyczne doznanie sztuki i miłości”¹¹ to kategorie, które Tetmajer uczynił bazową akcentacją swoich poetyckich wypowiedzi i osądem ówczesnej rzeczywistości schyłku dziewiętnastowieczności¹². Paralelną emocjonalność końca wieku wyraża w swoich lirykach Irzykowski. Wyraźnie pojawiają się tutaj motywy nędzy duchowej, chorej doczesności (*Dług*¹³, s. 9), straty, zagrażającej człowiekowi przestrzeni, dychotomiczność: niebotyczność i wrogość natury – kruchość i niepokażność człowieka (*Odłam skały u wejścia do doliny tatrzańskiej*, s. 10). Znaleźć tu można zatem typową findesieclową topikę, refleksje dotyczące duszy, wielowymiarowych tajemnic egzystencji, potęgi Boga wobec znikomości człowieka. Czesław Miłosz określił Kazimierza Tetmajera „poetą przemijania”¹⁴. To oczywiście niejednoznaczne określenie odnieść można także do Karola Irzykowskiego:

¹¹ E. Ihnatowicz, *Literatura polska drugiej połowy XIX wieku...*, op. cit., s. 274.

¹² Zob. przykłady Tetmajerowskich wierszy: *Przeżytym* (s. 18), *Poeci idealisci* (s. 21-23), *Ludzie miotają się, dręczą i cierpią...* (s. 26), *Po pokoleniach idą pokolenia...* (s. 26), *Pamięć to cmentarz...* (s. 28-29), *Zwątpienie* (s. 30-31), *Jak po bezbrzeżnym, modym oceanie...* (s. 56), *Kwiat symboliczny* (s. 60), *W noc jesienną* (s. 61-62), *Wszystko umiera z smutkiem i żałobą...* (s. 63), *Jak dziwnie smutne, posępne, złowieszcze...* (s. 64), *Do snu* (s. 64), *Zasnąć już!...* (s. 65-66), *W nocy* (s. 67-68), *Rozmowa* (s. 68), [w:] K. Tetmajer, *Poezye*, Kraków 1891.

¹³ Cytowane wiersze Karola Irzykowskiego pochodzą z wydania: K. Irzykowski, *Wiersze i dramaty*, oprac. M. Wojterska, wydanie I, Kraków 1977. Cytując podaję w nawiasie tytuł utworu i numer strony.

¹⁴ Cz. Miłosz, *Historia literatury polskiej*, przeł. M. Tarnowska, Kraków 2010, s. 391.

- *Jestem zziębnięty i biedny
Tym życiem, co ledwo tli* (***[*Wokoło burza, śnieg, ciemność*], s. 71)
- *Spełniłem służbę swą na tej tu ziemi:
Odżyłem część ciężaru tej boleści,
Co światu chmurą zasłania niebios* (***[*Spełniłem służbę swą na tej tu ziemi*], s. 84)
- *Idź więc, pędź dalej, lecz z podmuchem wiatru.
Ty, ziarnko piasku, kropło oceanu —* (Głos, s. 88)
- *Jesteś jak rozbitek, co na wątej łódce
Bez kierunku płynie wśród oceanu* (Wspólnikowi, s. 94).

Z przytoczonych wyżej fragmentów wierszy wyłania się symptomatyczny dla schyłku wizerunek człowieka – jednostki doby przesilenia. Człowiek jako drobny element – płomyk, ziarno, kropla – wielkiej egzystencjalnej całości jest rozpaczliwie bezbronny i rachityczny względem zasady dziejów. Poeta wyznaje:

- *A kiedy próżnią jest walka
I kiedy próżnią obrona,
Bezwładny, bezsilny padam,
Wołam padając:
O, jeśli pod Twymi rządami
Jest dzikie fatum, to zmień,
Wyjm jedną śrubkę z mechanizmu świata,
Zaśnij na chwilę* (Modlitwa, s. 37).

To wyraźny ślad defetyzmu findesieclowego. W wierszach Irzykowskiego często pod warstwą słów zadawane jest to samo pytanie, które stawia udręczony egzystencjalnie podmiot Tetmajera – „*Po co?!...*”¹⁵. Człowiek jest skazany na determinizm natury nie mając wpływu na bieg energii życia i tkwiąc w egzystencjalnych wariantach kauzalnych.

Irzykowski tak jak niemal wszyscy poeci Młodej Polski wypowiada na paginach swojej liryki tęsknotę do śmierci. Tęsknotę podbarwioną chęcią uwolnienia z gorsetu doczesności i jej limitacji oraz inspiracją, że śmierć jest punktem stycznym z życiem istotnym, właściwym, pełnym. Dla poety śmierć okazuje się być ścieżką wyprowadzającą z odmętów doczesności, ultymatywnym nasyceniem. Śmierć u Irzykowskiego wyzwala od redundancji doznawania egzystencji bieżącej – żywej, reaktywuje dawny stan umiaru, wprowadza w archetypiczność, niezmiennosc. Ważną zasadą tej poezji wydaje się być zmaganie. Człowiek jako wieczny byt zmagający się z kruchością egzystencji doczesnej, opresyjnej nieprzerwanie mocuje

¹⁵ K. Tetmajer, *Zasnąć już!...*, [w:] idem, *Poezye*, op. cit., s. 66.

się, siłuje bez powodzenia z takimi energiami jak czas, przemijanie, egzystencjalna bezdomność, wiecznotrwała dążność, co z zasady przydaje wielorakich udręczeń. Stąd tak częste odwołania do głębokich pragnień śmierci o proveniencji nietzscheańskiej-schopenhauerowskiej. Pragnienie to jest ukorzone w liryce Irzykowskiego, gdzie śmierć okazuje się być wyłączną orbitą trwałości, torującą drogę do przesyconego otuchą oczekiwania.

- *Stwórco, spraw, niech wszystko zniknie,
Zginiemy ochotnie!* (***) [Zastłonięś czarną nocą], s. 20)

Naturalnie, pragnienie Irzykowskiego napiętnowane jest napięciem wątpliwości, zawieszeniem pewności, co jednak kompensuje poeta nierzadkim stosowaniem techniki onirycznej, by dowieść zasadności pragnienia, aby śmierć okazała się spełnieniem marzenia o duchowej wolności, zatopieniem w transcendencji.

- *Czuję się kwiatem samowolną ręką
Zerwanym gdzieś daleko,
(...)
A kiedy żyć,
To jakby pośród upiorów,
Ciężyc ku śmierci jak do przebudzenia,
A w życie wchodzić jak w sen.* (Żelazny fundusz, s. 62-63)

Właśnie – „**cię/żyć** ku śmierci jak do przebudzenia” (sic!) – wyznaje Irzykowski. Dlatego w jego lirykach, podobnie jak w cyklu *Rozmyślań* Antoniego Langego czy *Poezjach* Tetmajera, niejednokrotnie spostrzec można intuicję, że to śmierć jest życiem właściwym, że człowiecza doczesność jest fasadą istnienia autentycznego. Poeta stwierdza minorowo w wierszu o wymownym tytule: *Być czy nie być*, parafrazując Shakespeareowskie „być albo nie być” udobitniające problematy natury metafizycznej –

- (...) *na łódce myśli
W śmierć się zabłąkać i drogi nie znaleźć
z powrotem.* (*Być czy nie być*, s. 81)

Śmierć – jak konstatuje Hanna Ratuszna – „*otwiera bogaty kontekst epistemologiczny*”¹⁶, rozcina doczesne kajdany, znosi egzystencjalny ucisk, substancjalny gorset, torując ruch wzwyż, ku transcendencji. Śmierć jest zatem

¹⁶ H. Ratuszna, *Śmierć Boga – śmierć człowieka w „Panterze”*, [w:] *Poezje Bolesława Leśmiana. Interpretacje*, pod red. B. Stelmazczyk i T. Cieślaka, Kraków 2000, s. 18.

włazem do istnienia zupełnego, jest furta do czystego poznania¹⁷. Rozpoznanie te ponownie zbliżają tematykę utworów lirycznych Irzykowskiego do wierszy Tetmajera, który na przykład w liryku pt. *Jak po bezbrzeżnym, modrym oceanie...* wyznaje w wersie zamykającym utwór:

- (...) *Na tonie śmierci skroń z uśmiechem złożę...* (*Jak po...*, [w:] *Poezye*, op. cit., s. 56).

Obaj są poetami egzystencjalnej udręki, poetami mówiącymi, że istnienie dokucza, a ludzie jak ujmuje Tetmajer to „*nędzne pielgrzymy*”¹⁸, u Irzykowskiego zaś w wersji łagodniejszej – „*cisi (...) i (...) biedni*”¹⁹. W ich utworach – z większą intensywnością u Tetmajera – przeplatają się motywy snu, śmierci, apokalipsy. U obydwu lirników jest obecna jednostka postawiona wobec tajemnicy, zagadki wieczności i doczesności, indywidualizm zainfekowane pesymizmem, a także człowiek nie tropiący znaczeń egzystencji, a będący jedynie kolekcjonerem pragnień. Podmiot tych wierszy nosi znamiona Schopenhauerowskiego człowieka cierpiącego, skazańca nakierowanego ku śmierci – tej ostatniej zmianie jakiej doświadcza człowiek w doczesności. Schopenhauerowska fascynacja filozofią buddyjską z jej centralną zasadą nirwany – stanu wygaśnięcia cierpienia – wypowiedziana jest wprost w wielu kompozycjach poetyckich Tetmajera ze sztandarowym *Hymnem do Nirwany* na czele. U Irzykowskiego nirwana przyjmuje wariant łagodniejszy – nie tak ostentacyjnie wzmocniony i bezpośredni jak u Tetmajera – efekt śmierci lekkiej. Poeta orzeka:

- *A teraz pragnę tylko lekkiej śmierci.* (***) [*Spełniłem służbę swą na tej tu ziemi*], s. 84)
- *I dogódź memu pragnieniu,*
(...)
Niechaj wnet spotkam ognisko,
Ach, nowe ognisko światła,
Bym w jego blasku się skrył! (Modlitwa, s. 37)

„Pod piórem Tetmajera – stwierdza Anna Czabanowska-Wróbel – pragnienie nirwany zamieniało się często w marzenie o śmierci jako łagodnym ukojeniu i zapomnieniu”²⁰. Taka zamiana ma również miejsce u Irzykowskiego. Podmiot wierszy najczęściej śni o przenikaniu wymiarów, tonięciu w ciszy bezdennej (*Cisza leśna*, s. 17-18; *Modlitwa*,

¹⁷ Zob. P. Wojciechowski, *Przez labirynt rozmyślań do bramy śmierci – Antoni Lange „Rozmyślenia”*, [w:] *Śmierć w literaturze i kulturze drugiej połowy XIX wieku*, pod red. E. Paczoskiej i U. Kowalczyk, Warszawa 2002, s. 63-77.

¹⁸ K. Tetmajer, *Po pokoleniach idą pokolenia...*, [w:] idem, *Poezye*, op. cit., s. 27.

¹⁹ K. Irzykowski, ***[*Tam szli oboje, a im bliżej szczytu*], [w:] idem, *Wiersze i dramaty*, op. cit., s. 97.

²⁰ A. Czabanowska-Wróbel, *Kazimierz Przerwa-Tetmajer*, [w:] *Historia literatury i kultury polskiej. Tom 3. Młoda Polska i dwudziestolecie międzywojenne*, wydanie I, Warszawa 2007, s. 102.

ibidem), marzy o przebudzaniu się w innej, lepszej bo uwolnionej od wszelkich ograniczeń przestrzeni, gdy

- *na granicy dwojga światów jeszcze*

Duch się kotysze

(...)

Patrzę na świat,

Jak na nieznaną jakieś mi wybrzeże.

(...)

Ach, tak!

Więc to był sen!

(*Żelazny fundusz*, s. 62)

Poza tym, jak już wspominałem istotną rolę w świecie poetyckim Irzykowskiego pełni sen i śnienie. Oniryzm jest tutaj powiązany z „funkcją kompensacyjną wobec lęków egzystencjalnych, wobec poznawczej niepewności. Wejście w przestrzeń snu chroni, odgradza (...) od grozy istnienia”²¹, a nadto „ewokuje (...) topos łagodnego przejścia (sen-śmierć) z doczesności do otchłani niebytu”²². Sen i śnienie jako dystynktywna cecha pejzażu lirycznego Irzykowskiego ma także intencjonalne, jak sądzę, działanie uzdrowicielskie. Z jednej strony łagodzi negatywne obszary egzystencji doczesnej, pozwala w niej „trwać”, z drugiej natomiast sen – jak trafnie stwierdza Barbara Sienkiewicz – „otwiera wgląd w sferę kosmiczną i n a p r o w a d z a n a p r z e c z u c i e t a j e m n i c y m e t a f i z y c z n e j”²³. Daje to poecie uzupełniającą możliwość oglądu rzeczywistości, podsuwając dodatkowy sztafaż gnoseologiczny.

Tragizm

Pośród wielu znamienitych twórców, których dorobek intelektualny wywierał mniejsze bądź większe znaczenie i wydzwięk w konstytucji humanistycznej Karola Irzykowskiego, uprzywilejowane miejsce zajmował Christian Friedrich Hebbel (1813-1863) – niemiecki dramaturg i poeta, któremu Irzykowski poświęcił monografię: *Fryderyk Hebbel jako poeta konieczności* (Warszawa 1907). Hebbela poglądy estetyczno-filozoficzne ukształtowały się pod znaczącym wpływem systemów filozoficznych Hegla i Schellinga, by przyjąć ostatecznie nazwę – pantragizmu. Stefan Lichański stwierdza, iż istota pantragizmu polega na tym, że – *idea, którą Hebbel pojmuje na wzór Hegla, a więc jako synonim bytu, absolutu, ducha świata, wciela się we wszystkie możliwe zjawiska, które przez wzajemne ścieranie się i konflikty dążą do pierwotnej jedności, choć jednocześnie chciałyby zachować swoją odrębność. W samym więc procesie indywiduacji leży pierwotny, uniwersalny tragizm wszelkiego istnienia*²⁴.

²¹ B. Sienkiewicz, *Micińskiego sny – „ruiny tajemnicze”*, [w:] *Poezja Tadeusza Micińskiego. Interpretacje*, pod red. A. Czabanowskiej-Wróbel, P. Próchniaka i M. Stali, Kraków 2004, s. 73.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, s. 74.

²⁴ Ch. F. Hebbel, *Aforyzmy*, op. cit., s. 9.

Ów pierwotny, uniwersalistyczny tragizm wszelkiego istnienia jest wyczuwalny w poezji Irzykowskiego. Wielokrotnie jest podkreślana przez poetę przelotność egzystencji, krótkotrwałość człowieczego bytowania, podkreślanie bytu indywidualnego w opozycji do życia kosmicznego, a także stosunek do doczesności, wieczności, nieskończoności i nicości. Pewnym rysem tragicznym naznaczone są również erotyki Irzykowskiego. Mimo, iż ów erotyzm jest subtelny, wnikliwy, odważny, pełen potencji, to jednak poeta cieniuje go fatalizmem, beznadziejnością. Miłość w propozycji Irzykowskiego ociera się często o cierpienie, naznaczona jest stygmatem metaforyki temporalnej, zwłaszcza tej spod znaku *tempus devorans*. W epilogowej strofie wiersza o incipicie *Nie jesteś godną mojego płomienia* czytamy:

- *Razem przykuci dwaj niewolnicy
Całują kajdany —
Lecz patrzę w Ciebie, jak więzień w ciemnicy
Na kawał nieba.* (***) [*Nie jesteś godną mojego płomienia*], s. 26)

Podobnie zaznaczoną strefę zmysłowości zawierają wiersze: *Niemy duet* (s. 24-25), *Klatka* (s. 36), *Głos* (s. 87-88), *Czekam* (s. 91) i inne, ukazujące, iż miłość zmysłowa jest niezwykle zmienna i w swoim alternacyjnym charakterze jest budowaniem i niszczeniem, szczęśliwością i nieszczęściem, rozkoszą i cierpieniem – jest po hebbrowsku „*tworząca i destruująca*”²⁵. Hebbrowskie pojmowanie tragizmu zasadza się na przeświadczeniu, iż – jak stwierdza Anna Mikołajko – „*tragiczną realnością jest to, że w świecie wszystko, co powstaje, natychmiast jest rozbijane, że działają cały czas dwie siły przeciwnie skierowane*”²⁶. Odwieczna zasada niejednostajności, naprzemienności rządzi światem i poddaje owej wahliwości wszelkie istnienie. Pierścieniowaty ruch bytu powoduje rygor egzystencji, naturalną selekcję, gdzie to co stare w oczywisty sposób odchodzi, ustępując miejsca temu, co nowe. Irzykowski przejmuje z istoty tragizmu autora *Judyty* element, który określa mianem niwelującego²⁷. Z takiej pozycji bardzo blisko oczywiście ku nietzscheańskiej doktrynie wiecznego powrotu – umykającego koliska czasu. Odgłos, ruch, bezkres, gest, znak, odbijają ponawianie symptomów egzystencji. Wszystko nawraca, podlega ustawicznej cyrkulacji. Analogicznie wygląda najważniejszy w pantragicznym stanowisku Hebbła – symbol koła. „*Koło, krążenie, stała przemienność stanów osiągają tu status zasady organizującej wszelkie zjawiska. Świat jest jedynie widomym znakiem pan tragicznego krążenia*”²⁸. Natura przedstawia się Irzykowskiemu tak, jak Hebbłowi „*wielkim misterium, w którym ruch tajemnych znaczeń, więzi i porozumień odbywa się po kole we wzajemnym związku przyczyn i skutków, w którym nie ma żadnej przypadkowości, wszystko jest celowe*”²⁹. Karol

²⁵ A. Mikołajko, *Hebbel: tragiczny krąg*, [w:] „Społeczeństwo Otwarte” nr 1, 1996, s. 27.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ A. Mikołajko, *Hebbel: tragiczny krąg*, op. cit., s. 26.

²⁹ Ibidem, s. 27.

Irzykowski poprzez odwołania do hebbrowsko-nietzscheańskiej wykładni koła, uwypukla pojmowanie czasu człowieka i czasu uniwersum. Oto znamieny wiersz *Cisza leśna* –

- *Pusto w tym lesie,
Pusto i cicho,
Głosów nie niesie
Powietrze znikąd.*

*I stoją drzewa
Jakby kamienne,
Na nich nie śpiewa
Ptak nieruchomy.*

*Tam pierś owisa
Wapiennej skały,
A pod nią misa
Wyschłego źródła.
Robak się dobył
Ze skalnej dziupli
I chwilę pobyl,
I skrył się znowu*

(*Cisza leśna*, s. 17)

W poezji Młodej Polski las stanowi relewantny symbol-klucz. W złożoności symboliki lasu jest on „symbolem symbolów, modelowym obrazem wyrażenia niewyraźnego”³⁰. Irzykowski nie wykorzystuje typowej, wielopoziomowej materii symbolicznej lasu³¹. Ukazując tragiczny charakter egzystencji przy pomocy niezwykle umiarkowanego obrazowania, jego lapidarności – dobitnie wypowiada konstytutywną regułę bytu. Doczesna pustka samotności, odnawialność i powtarzalność natury a przy tym jej trwałość (drzewo, ptak, skała, źródło, wreszcie człowiek) Irzykowski – za autorem *Judyty* – uwyrażnia, że w każdym istnieniu „działają dwie siły: scalająca i destruująca”³². Las zatem sygnalizuje tutaj – za stwierdzeniem Wojciecha Gutowskiego – „dziwny porządek bytu, równie sugestywny, co do końca nie wyjaśniony, ambiwalentny, niepokojący”³³. Niepokój sugeruje pustka tego lasu, ponurość, brak życia i związanej z nim „leśnej” witalności, co przywołuje skojarzenia z cmentarzem: „drzewa kamienne”, „ptak nieruchomy”, „misa wyschłego źródła”, „owisa skała”. Wydaje się, że jest to tylko pewna chwilowość, mgnienie,

³⁰ W. Gutowski, *Tajemnice młodopolskich lasów. O kluczowym symbolu poetyckim*, [w:] *Literacka symbolika roślin*, praca zbiorowa pod red. A. Martuszeńskiej, Gdańsk 1997, s. 126.

³¹ Zob. W. Kopański, *Hasło: Las, Słownik symboli*, Warszawa 2001, s. 186-188.

³² A. Mikołajko, *Hebbel: tragiczny krąg*, op. cit., s. 27-28.

³³ W. Gutowski, *Tajemnice młodopolskich lasów...*, op. cit., s. 126.

moment potrzebny do powrotu tego samego³⁴. Irzykowski w taki sposób eksponuje naprzemienną obecność życia i śmierci, a nadto buduje klimat „kondensacji atmosfery niesamowitości. Nie sprzyja wyjaśnieniu tajemnicy, lecz potęguje fascynację jej niewyjaśnieniem”³⁵. Las w wierszu *Cisza leśna* zostaje sprowadzony tym samym do roli „»boru zakłętego«, który działa hipnotycznie, usypia, współczuje, ewokuje (...) narkotyzuje”³⁶, wydziela swoiście oniryczno-tanatyczną symbolikę. Jest to zatem las śmierci³⁷ „posępny i martwy jako obszar rozpaczliwej introspekcji, która prowadzi do negatywnego bilansu życia”³⁸. Las z wiersza Irzykowskiego, jak zresztą w poezji Młodej Polski w ogóle jest terytorium uprzywilejowanym, intensywnie symbolicznym, bowiem aranżującym w swoim wnętrzu meandryczne – jak konstatuje trafnie Gutowski – „scenariusze doświadczeń epistemologiczno-egzystencjalnych”³⁹.

Na tym świecie warto być tylko poetą lub niczym

Powyższe zwierzenie pozostawił osiemnastoletni Karol Irzykowski na jednej z pagin swojego dziennika. Od wczesnej młodości pisał niemało wierszy. To Irzykowskie wierszopisanie stanowiło osobliwe obrzeże intymności, komunikacji z własną wrażliwością, było wykwittem subiektywnych wrażeń, doświadczaniem indywidualnej styczności z egzystencją, specyficznym jej transcendowaniem, a także zmaganiem się być może z osobistymi demonami. Z drugiej strony, było formą odpoczynku, dokonywaniem codzienności, intelektualnym dopełnieniem, domknięciem dnia, aby „pożytecznie usnąć”⁴⁰. Był to pewien ceremoniał wpłatany przez poetę w tkaninę terażniejszości, element immanentny humanistycznej postawie Irzykowskiego, zgodny z pozostawionym przez niego poetyckim legatem – „Poezja dla mnie nie jest tym, co jest napisane, lecz pewnym stanem uczuciowym, który się wytwarza na szczytach myślenia”⁴¹. Henryk Markiewicz stwierdził, że Irzykowskiego „przede wszystkim pasjonowały (...) problemy ogólne literatury jako swoistej *wiedzy o człowieku*”⁴² [wyróżnienie – P.W.]. W owej wiedzy o człowieku najbardziej jednak interesował go autentyzm człowieczego wnętrza – czysta duchowość jako substrat bytu, twórczość

³⁴ Por. Idea wiecznego powrotu tego samego, *Historia filozofii XX wieku. Nurty*, tom 1, Kraków 2009, s. 105-108.

³⁵ W. Gutowski, *Tajemnice młodopolskich lasów...*, op. cit., s. 128.

³⁶ Ibidem, s. 131.

³⁷ Wojciech Gutowski stwierdza: „O wiele łatwiej i skuteczniej modernści przywoływali obrazy lasów śmierci. Bardzo często »las śmierci« jest składnikiem bardziej złożonego pejzażu katastroficznego”, ibidem, s. 130.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem, s. 132.

⁴⁰ K. Irzykowski, *Notatki z życia, obserwacje i motywy*, wyboru dokonał A. Dobosz, wstępem opatrzył S. Kisielewski, Warszawa 1964, s. 101.

⁴¹ K. Irzykowski, *Czyn i słowo: glosy sceptyka*, Warszawa 1913, cytuję za: H. Markiewicz, *Czytanie Irzykowskiego*, Kraków 2011, s. 21.

⁴² Ibidem, s. 5.

liryczna zaś jako owoc duchowości nie była dlań – tak jak dla Hebbela – „lirycznym wylewem wzruszeń, ale wyrafinowaną grą myśli”⁴³. Tak jak Fryderyk Nietzsche, Irzykowski niszczył to wszystko, co w jakikolwiek sposób redukowało człowieczą autentyczność, walczył o duchowość, dlatego śmiało wyznawał – „znam najłżejsze wibracje duszy (...) zapalam (...) fantazję do tego, co piękne i wzniosłe”⁴⁴. Jego wiersze wymagają lekturowego wysiłku, głębszego namysłu a nie naskórkowej, chłodnej egzegezy. To o wiele trudniejsze. Adam Wiedemann trafnie nazwał zbiór wierszy młodego Irzykowskiego „wierszowanym autoportretem”⁴⁵. Mimo młodego wieku wyłania się bowiem z tych utworów człowiek pełny, artysta dojrzewający, będący u progu pisarskiej drogi, człowiek, który rozumiał, iż poezja „nie jest (...) drzemką między jednym myśleniem a drugim, lecz (...) koroną wszelkiego myślenia”⁴⁶.

BIBLIOGRAFIA

- Czabanowska-Wróbel, Próchniak P., Stala M. (red.) (2004), *Poezja Tadeusza Micińskiego. Interpretacje*, Kraków.
- Głowała W. (oprac.) (1975), *Karol Irzykowski. Wybór pism krytycznoliterackich*, BN nr 222, seria I, Wrocław.
- Hebbel Ch. F. (1985), *Aforyzmy*, wybrał, przełożył i wstępem opatrzył S. Lichański, Warszawa.
- Historia filozofii XX wieku*. Nurty (2009), tom 1, Kraków.
- Historia literatury i kultury polskiej. Tom 3. Młoda Polska i dwudziestolecie międzywojenne* (2007), wydanie I, Warszawa.
- Ihnatowicz E. (2000), *Literatura polska drugiej połowy XIX wieku (1864-1914)*, Warszawa.
- Irzykowski K. (1998), *Pisma rozproszone. Tom 1, 1897-1922*, oprac. J. Bahr, Kraków.
- Irzykowski K. (1977), *Wiersze i dramaty*, oprac. M. Wojterska, wydanie I, Kraków.
- Irzykowski K. (1964), *Notatki z życia, obserwacje i motywy*, wyboru dokonał A. Dobosz, wstępem opatrzył S. Kisielewski, Warszawa.
- Irzykowski K. (1913), *Czyn i słowo: glossy sceptyka*, Warszawa.
- Kopaliński W. (2001), *Słownik symboli*, Warszawa.
- Markiewicz H. (2011), *Czytanie Irzykowskiego*, Kraków.
- Martuszevska A. (red.) (1997), *Literacka symbolika roślin*, Gdańsk.
- Mikołajko A. (1996), *Hebbel: tragiczny krąg*, [w:] „Społeczeństwo Otwarte” nr 1.
- Miłosz Cz. (2010), *Historia literatury polskiej*, przeł. M. Tarnowska, Kraków.
- Paczoska E., Kowalczuk U. (red.) (2002), *Śmierć w literaturze i kulturze drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa.
- Stelmaszczyk B., Cieślak T. (red.) (2000), *Poezje Bolesława Leśmiana. Interpretacje*, Kraków.
- Tetmajer K., *Poezje*, Kraków 1891 (I) i 1894 (II);
- Wiedemann A. (1995), *Konceptualizm literacki Karola Irzykowskiego. Dziennik, wiersze, dramaty*, „Pamiętnik Literacki”, Rocznik LXXXVI, zeszyt 4.

⁴³ Ch. F. Hebbel, *Aforyzmy*, op. cit., s. 11.

⁴⁴ K. Irzykowski, *Notatki z życia, obserwacje i motywy*, op. cit., s. 96.

⁴⁵ A. Wiedemann, *Konceptualizm literacki Karola Irzykowskiego...*, op. cit., s. 22.

⁴⁶ K. Irzykowski, *Andrzej Niemojewski: Wybór poezji (Warszawa 1899)*, rec. [w:] idem, *Pisma...*, op. cit., s. 39.

POETRY. KAROL IRZYKOWSKI'S "THE CROWN OF ANY THINKING"

PAWEŁ WOJCIECHOWSKI

Summary

The analysis and interpretation of Karol Irzykowski's poetry conducted in the text reveals his divergent aspects as an artist and a man. Three categories are prominent in the broad range of typical modernist issues: ontology, epistemology, and eschatology as opposed to the weakness of the individual. The most resonant chord of this lyric poetry comprises multifaceted musings on poetry, love and eroticism, and death, which has been emphasised in the exegesis. The poet enforces his lyrical representations with embedded references to the philosophical doctrines of Schopenhauer, Nietzsche, and Hebbel, and Kazimierz Tetmajer's poetry.

Key words: *fin de siècle*, Karol Irzykowski, poetry, modernism, philosophy, Schopenhauer, Nietzsche, Hebbel, Kazimierz Tetmajer

Recenzje i varia

ARKADIUSZ DZIKOWSKI

Muzeum Zamkowe w Malborku

***Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku.
Dzieje, wystrój, konserwacja, pod redakcją Janusza Hochleitnera
i Mariusza Mierzwińskiego, Muzeum Zamkowe w Malborku,
Malbork 2016, ss. 200. ISBN: 978-83-60518-80-9***

W roku 2016 zakończono realizowany przez Muzeum Zamkowe w Malborku projekt pn. „Prace konserwatorskie i roboty budowlane w zespole kościoła NMP w Muzeum Zamkowym w Malborku”. Prace realizowano jako program „Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego” w ramach Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego 2009-2014. Pracami objęto kościół Najświętszej Maryi Panny wraz z wieżą i monumentalną figurą w zewnętrznej blendzie kościoła, kaplicę św. Anny oraz Wieżę Kleszą wraz z Domkiem Dzwonnika. Trwające prace i gromadzony przy tej okazji materiał badawczy stały się inspiracją do powstania najpełniejszego, jak do tej pory, kompleksowego opracowania historii tej części malborskiego zamku.

Omawiany zbiór artykułów prezentuje dzieje kaplicy od jej fundacji, poprzez liczne przeobrażenia, aż do zniszczeń wojennych, długiego okresu odbudowy i restauracji miejsca pochówku wielkich mistrzów krzyżackich. Autorzy dwunastu artykułów, które składają się na omawianą publikację należą do najlepszych znawców tej problematyki w Polsce.

Jakub Adamski (Uniwersytet Warszawski) w artykule zatytułowanym *Pierwotne funkcje kaplicy św. Anny w Malborku a kontekst założeń dwukondygnacyjnych w średniowiecznej architekturze sakralnej* rozważa funkcjonalne uwarunkowania kaplicy na tle przykładów średniowiecznych założeń dwukondygnacyjnych. W toku przeprowadzonej analizy podkreśla wyjątkowość budowli malborskiej, jako swoistego mauzoleum wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego zwracając przy tym uwagę na konieczność wielowątkowego traktowania analizowanego obiektu, bez nadmiernego przywiązywania wagi do sztucznie niekiedy tworzonych ciągów typologicznych i systematyk. W tym kontekście być może należałoby w przyszłych badaniach zwrócić uwagę na fakt, że zespół kościoła NMP, a szczególnie dolna jego kondygnacja stanowi element większego założenia funkcjonalnego (jakim jest zamek – budowla militarna), mając na uwadze zasadę, że twierdza jest tak mocna, jak jej najbliższe ogniwo.

Nawiązując do podkreślonej wcześniej funkcji grzebalnej kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku Sławomir Józwiak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) i Janusz Trupinda (Muzeum Historyczne Miasta Gdańska) w artykule

Pogrzeby, pochówki i sposoby upamiętnienia braci Zakonu Niemieckiego w średniowiecznych Prusach. Kilka uwag w kontekście funkcjonowania kaplicy św. Anny omawiają jej wykorzystanie przez Krzyżaków na podstawie źródeł pisanych. Przytoczone źródła wskazują, że w kaplicy złożone zostały doczesne szczątki kolejnych 11 wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego począwszy od Dietricha von Altenburg († 1341). Jedynym, pewnie potwierdzonym źródłowo wyjątkiem był pochówek Ludolfa Koeniga von Wattzau († 1348) dokonany w katedrze kwidzyńskiej. Ciało Ludolfa Koeniga złożono prawdopodobnie w krypcie obok wcześniej pochowanego tam wielkiego mistrza Wernera von Orseln († 1330). Ciekawym wątkiem poruszonym w omawianym tekście jest problem lokalizacji pochówku wielkiego mistrza Heinricha von Plauen. O ile część źródeł wymienia go obok innych wielkich mistrzów złożonych w kaplicy św. Anny w Malborku, inne wskazują również na katedrę kwidzyńską. Ciekawe światło na ten problem rzucają wyniki badań szczątków odkrytych w krypcie grobowej w katedrze św. Jana Ewangelisty w Kwidzynie¹, szczególnie wobec dotychczasowego braku porównawczego materiału archeologicznego z Malborka.

Kwestię imienia patronki kaplicy omawia Waldemar Rozyrkowski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) w artykule zatytułowanym *Kult św. Anny w państwie krzyżackim*, zwracając uwagę na szczególną intensywność kultu św. Anny jako Matki Najświętszej Maryi Panny, patronki całego Zakonu Krzyżackiego. Zauważa przy tym rolę, jaką św. Anna odgrywała na Śląsku, z którym państwo krzyżackie utrzymywało ściśle związki.

Nową interpretację scen zdobiących portale tego obiektu prezentuje Tadeusz Jurkowlaniec (Instytut Sztuki PAN w Warszawie) w tekście *Ze studiów nad portalami kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku*. Autor podkreśla wyjątkową wartość tych dzieł, jak również zwraca uwagę na znaczenie właściwej ich interpretacji dla poprawności przeprowadzenia prac konserwatorskich. Właściwe zrozumienie treści przedstawionych na portalach nabiera szczególnego znaczenia wobec wcześniej prowadzonych prac naprawczych i konserwatorskich, niejednokrotnie zmieniających pierwotną formę dzieła i zacierających tym samym jego właściwą wymowę. W tym kontekście ciekawe światło na problematykę interpretacyjną portali rzuca artykuł Tomasza Bogdanowicza zawierający teologiczne uzasadnienia przedstawionych treści².

O wyglądzie kaplicy w czasach średniowiecznych pisze w swoim drugim opracowaniu publikowanym w omawianym tomie Waldemar Rozyrkowski *Średniowieczne wyposażenie kaplicy św. Anny*. Tekst – choć zdaniem autora nie wyczerpuje w pełni zagadnienia stanu wyposażenia liturgicznego kaplicy w czasach

¹ Por. M. Grupa, T. Kozłowski, *Katedra w Kwidzynie - tajemnica krypt*, Kwidzyn 2009.

² T. Bogdanowicz, *Narracja biblijna w zdobieniach północnego portalu kaplicy św. Anny*, [w:] *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016, s. 183-199.

krzyżackich – daje czytelnikowi dość konkretny jej obraz, zarówno w kontekście funkcji liturgicznej, jak i z perspektywy krzyżackiej nekropolii.

Zawiłe losy kaplicy w epoce nowożytnej przedstawia w swym tekście *Dzieje kaplicy św. Anny w czasach staropolskich* Janusz Hochleitner (UWM w Olsztynie). Postępy reformacji protestanckiej w tej części Prus, jak również konflikty w łonie administracji kościelnej pomiędzy duchowieństwem diecezjalnym i jezuickim, powodowały zmniejszanie znaczenia obiektów sakralnych na zamku malborskim. Pociągało to za sobą brak należytego nadzoru nad ich stanem, a nawet, jak to miało miejsce w przypadku stacjonujących tam żołnierzy saskich, ale także mieszkańców miasta, brak należytego poszanowania przestrzeni kościoła, kaplicy i przyległego cmentarza. Uporczywa walka miejscowych jezuitów o wspomniane obiekty pozwoliła na uporządkowanie i przywrócenie w ograniczonym stopniu funkcji liturgicznych kaplicy. Od początku XVIII w. kaplica pełniła również funkcje pochówkowe. Miejsce spoczynku znaleźli w niej bracia Towarzystwa Jezusowego, a także członkowie rodziny starostów malborskich Rexin. Pomimo powtórnego ograniczenia funkcji religijnych obiektu po kasacie zakonu jezuitów w Królestwie Pruskim, średniowieczna architektura kaplicy wraz z wystrojem rzeźbiarskim przetrwała do połowy XIX w. W roku 1804, po wydaniu przez króla Fryderyka Wilhelma III tzw. „Rozkazu Gabinetowego”, zamek w Malborku objęty został ochroną konserwatorską.

W latach 1817-1850 na zamku w Malborku prowadzone były prace remontowe i konserwatorskie, które objęły również kaplicę św. Anny. O tych działaniach pisze Barbara Pospieszna (Muzeum Zamkowe w Malborku) w swoim artykule *Prace remontowe w kaplicy św. Anny w świetle dokumentów z tzw. romantycznej restauracji*. U zarania tego okresu kaplica pozostawała w stanie dewastacji, stanowiąc wysypisko dla okolicznych mieszkańców. Prace porządkowe i konserwatorskie rozpoczęto w 1819 r. i kontynuowano je do roku 1824. W trakcie robót dokonano wielu napraw, poczynając od murów zewnętrznych poprzez naprawy portali wejściowych, wymianę posadzki, likwidację krypty Jezuitów, na witrażach skończywszy. Ostatnim etapem romantycznej restauracji było zabezpieczenie wnętrza kaplicy poprzez wstawienie drzwi i krat.

Antoni Romuald Chodyński (Muzeum Zamkowe w Malborku) w artykule *Ikonografia kaplicy św. Anny*, po skrótowym przedstawieniu dziejów powstania kaplicy, omawia jej wystrój od początków do okresu międzywojennego. Następnie prezentuje i omawia 43 ilustracje z okresu od początku XIX w. do lat 40-tych XX w. Ilustracje prezentowane są według podziału na dwie kategorie: zespołu fotografii archiwalnych oraz rycin, wydawnictw pocztówkowych i ilustracji książkowych. Obie grupy zostały włączone do układu ikonograficznego w schemacie uwzględniającym widoki zewnętrzne i wewnętrzne, w porządku chronologicznym. Zwraca uwagę zespół fotografii ukazujący wystrój kaplicy z okresu działalności Conrada Steinbrechta oraz elementy tego wystroju i miejsca ich powstawania – warsztaty

rzemieślnicze. Na zdjęciach zidentyfikować można dwie kopie hełmów średniowiecznych, z których jedna stanowi część ekspozycji militariów w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, druga natomiast znajduje się (według ustaleń autora niniejszego omówienia) w kolekcji militariów Muzeum Zamkowego w Malborku³.

W artykule *Oszklenia witrażowe w kaplicy św. Anny* Ewa Witkowicz-Pałka (Muzeum Zamkowe w Malborku) przyjmuje, że pierwsze witraże pojawiły się w kaplicy już w połowie XIV w. z uwagi na rangę i funkcję omawianego obiektu. W przekazach źródłowych z XVII w. mówi się o zaledwie dwóch oszklonych oknach kaplicy. Podczas pierwszej, tzw. romantycznej, restauracji pojawia się nazwisko witrażysty – Alberta Hoeckera, który zaprojektował i wykonał oszklenie wschodniego okna kaplicy. Witraż ten uległ poważnemu uszkodzeniu już w 1826 roku. Doceniając rangę kaplicy grobowej wielkich mistrzów C. Steinbrecht z dużo większym rozmachem podszedł do dekoracji witrażowej jej wnętrza. Tematyka witraży umieszczonych w pięciu oknach kaplicy nawiązuje do symboliki broni cielesnej i duchowej, i zaczerpnięta została bezpośrednio z *Kroniki ziem pruskich* Piotra z Dusburga.

Rok 1945 przyniósł największe w historii zniszczenia i straty, które stały się udziałem malborskiej warowni. O tym, w jaki sposób starano się zabezpieczyć, a następnie przywrócić do dawnej świetności, kaplicę św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku piszą w bogato ilustrowanym tekście *Odbudowa i konserwacja kaplicy św. Anny w latach 1945-2015* Mariusz Mierzwiński i Mirosław Jonakowski (Muzeum Zamkowe w Malborku). Podczas działań wojennych prowadzonych zimą 1945 roku zespół kościoła NMP wystawiony był na najsilniejszy ostrzał artyleryjski, skutkiem czego zarówno wspomniany kościół wraz z kaplicą jak i wieża główna legły w gruzach. Proces odgruzowywania i żmudnego selekcjonowania materiału ceglanego i kamiennego trwał bardzo długo, bo do końca lat 50-tych XX w. Na szczególną uwagę zasługuje w tym miejscu wspomniana przez autorów postać Macieja Kilarskiego – wieloletniego konserwatora zamku malborskiego. Prace konserwatorskie przy zespole kościoła, a przy tym i przy kaplicy św. Anny, trwały w etapach aż do roku 2016, napotykając na wiele trudności natury koncepcyjnej i technicznej. Biorąc pod uwagę skalę zniszczeń, jak i pozostałe trudne uwarunkowania wcześniejszych prac konserwatorskich, zrealizowany w latach 2014-2016 projekt jawi się jako przedsięwzięcie unikatowe na skalę światową.

Liczne fragmenty omawianej pozycji zawierają informacje związane z działalnością na terenie Malborka Zakonu Jezuitów. Pisze o tym ks. Wojciech Zawadzki (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie) w artykule *Pochówki jezuickie w kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku*. Jezuici, dzięki usilnym swoim staraniom, w drugiej połowie XVII w. objęli we władanie kaplicę św.

³ Autor niniejszego opracowania przygotowuje artykuł poświęcony hełmom upamiętniającym wielkich mistrzów pochowanych w kaplicy św. Anny, stanowiącym jej dekorację w okresie przed II wojną światową.

Anny, starając się przywrócić jej należną cześć. W latach 1708-1788 kaplica stała się miejscem spoczynku zmarłych braci z rezydencji malborskiej. Podczas prac konserwatorskich prowadzonych na początku XIX w. do krypty jezuitów przeniesione zostały także doczesne szczątki przedstawicieli rodziny Rexin, z której w XVIII w. wywodzili się trzej malborscy starostowie. Na uwagę zasługuje przytoczona przez autora artykułu informacja mówiąca o tym, że w XVIII w. jezuita przeniesli szczątki wielkich mistrzów Zakonu Krzyżackiego i pochowali je ponownie w nieokreślonym miejscu, między Zamkiem Średnim i Wysokim. Zweryfikowanie tej informacji być może otworzyło pole do dalszych badań i poszukiwań zaginionych szczątków średniowiecznych zwierzchników Zakonu Krzyżackiego.

W II poł. 2015 r. na terenie kaplicy św. Anny prowadzone były także prace archeologiczne, w trakcie których udało się odnaleźć kryptę grzebalną z przełomu XVII i XVIII w. i poznać zachowane w niej pozostałości. Badanie te opisują w artykule *Wstępne wyniki interdyscyplinarnych badań archeologicznych krypty „jezuickiej” w kaplicy św. Anny* Magdalena Bury i Andrzej Gołębniak (Warszawa). Autorzy – poza opisem prowadzonych prac – dokonują krytycznej oceny metod badawczych stosowanych przez współczesnych badaczy, zwracając uwagę na brak umiejętności wykorzystania nowych technologii i technik komputerowych, wpływających na zmianę sposobu percepcji oraz zasad naukowej komunikacji. Choć pełne wyniki badań czekają jeszcze na publikację, zamieszczony w wydawnictwie artykuł daje obraz rozmachu i zaawansowanych, specjalistycznych technologii, jakie zostały zaangażowane w proces badawczy.

Prowadzone w latach 2014-2016 prace przy zespole kościoła NMP na Zamku Wysokim w Malborku dały silny impuls do pogłębienia badań źródłowych wspomnianego obszaru. Pozwoliło to na kompleksowe opracowanie posiadanego już materiału, jak również zgromadzenie nowych informacji, które wyznaczają kierunek dociekań i badań w przyszłości. W odniesieniu do elementu jakim jest kaplica św. Anny jest to szczególnie ważne i interesujące, zważywszy na pierwotną rangę tego miejsca, a także jego burzliwe dzieje. W tym kontekście absolutnie słuszną wydaje się opinia wyrażona przez redaktorów omawianego wydawnictwa o tym, że jest ono dopiero początkiem pewnego procesu. Głębszej syntezy dokonać będzie można po zebraniu i przeanalizowaniu wciąż pozyskiwanego materiału badawczego. Redaktorzy wskazują także na potrzebę pogłębionych badań archiwalnych oraz wnikliwą pracę nad materiałem muzealnym.

KAROL POLEJOWSKI

Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku

Guy Perry, *John of Brienne. King of Jerusalem, Emperor of Constantinople, c. 1175-1237*, Cambridge University Press, 2013, ISBN 978-1-107-04310-7, ss. 221, 5 ilustracji, 5 map, 3 tablice genealogiczne

Kilka lat temu, w roku 2013, nakładem wydawnictwa Uniwersytetu w Cambridge (Wielka Brytania), ukazała się biografia Jana z Brienne, autorstwa brytyjskiego historyka Guy Perry, absolwenta Uniwersytetu w Leeds. To pierwsza od co najmniej 80 lat monografia poświęcona jednej z najbardziej interesujących postaci epoki wypraw krzyżowych w I połowie XIII w.¹ Do tej pory nie doczekała się ona w Polsce krytycznego omówienia.

Książka dzieli się na 5 rozdziałów, wstęp, zakończenie, dwa dodatki źródłowe, bibliografię i indeks. We wstępie Autor omawia stan badań, dokonując omówienia istniejącej na początku XXI w. literatury przedmiotu, słusznie zauważając, że postać Jana z Brienne zasługuje na współczesne opracowanie. Perry wskazuje także na podstawę źródłową swojej pracy, stwierdzając że podstawowymi źródłami narracyjnymi będą kroniki krucjatowe, stanowiące francuskie tłumaczenie łacińskiej kontynuacji kroniki Wilhelma z Tyru² (s. 13-14).

Rozdział I, zatytułowany *Origins and half a life, [Pochodzenie i połowa życia]*, stanowi swoiste wprowadzenie do głównego tematu książki. Już na wstępie Autor stwierdza, że jego celem będzie odpowiedź na pytanie kim był Jan z Brienne i jakie były przesłanki jego międzynarodowej kariery w I poł. XIII w. Perry kreśli obraz szampańskiego hrabstwa Brienne, jego obszaru i znaczenia w lennej strukturze hrabstwa Szampanii, konkludując że ród ten zaliczał się do grupy tzw. „starej arystokracji” tego obszaru. Pewnym mankamentem jest brak wydzielonej części, która dotyczyłaby krucjatowej aktywności tego rodu, począwszy od końca XI w. i

¹ Poprzednia monografia Jana z Brienne: L. Böhm, *Johann von Brienne, König von Jerusalem, Kaiser von Konstantinopel, um 1170-1237*, Heidelberg 1938, która wszakże nosi znamiona „nacjonalistycznej” historiografii niemieckiej okresu sprzed 1945 r. Kilka lat przed monografią G. Perry ukazał się artykuł omawiający krucjatową aktywność Jana z Brienne, por. G. Fedorenko, *The crusading career of John of Brienne, s. 1210-1237*, „Nottingham Medieval Studies”, nr 25 (2008), s. 43-79, który jednakże nie stanowił „nowego otwarcia” w interesującej nas tematyce. Autor powtarzał raczej znane tezy starszej historiografii, które częściowo zostały podważone bądź obalone przez G. Perry bądź K. Polejowskiego.

² *Estoire de Eracles Empereur*, w: *Recueil des historiens des Croisades. Historiens occidentaux*, t. 2, Paris 1859.

przez cały wiek XII. Interesujące wydają się także rozważania Autora dotyczące wczesnych lat życia Jana. Perry zastanawia się dlaczego Jan nie był wymieniany wśród synów hrabiego Erarda II z Brienne na sporządzanych przez niego do końca lat 80-tych XII w. dokumentach. Perry opowiada się za tezą, że być może Jan był przeznaczony do kariery duchownej, ale z niewiadomych powodów porzucił ją i w połowie lat 90-tych XII w. powrócił do Brienne, na dwór swojego starszego brata, hrabiego Waltera III (s. 24-28). Jednakże wszystkie te rozważania oparte są na wątpliwych, późnych źródłach. Najbardziej zaś prawdopodobne wydaje się, że fakt nieobecności Jana, jako świadka, na dokumentach jego ojca wynikał po prostu z faktu jego młodego wieku, skoro mógł urodzić się ok. 1175 r., a jego ojciec wyjechał na III krucjatę w 1189, kiedy to najmłodszy z jego synów mógł mieć około 14 lat³. Niewystarczające wydają się także analizy Autora dotyczące militarnego zaangażowania Jana u boku swego starszego brata Wilhelma w wojnie domowej na terenie północnej Burgundii w latach 90-tych, co wynika zapewne z niedostatecznej analizy dostępnych źródeł (s. 29-31). G. Perry powtarza także tezę o uczestnictwie hrabiego Brienne, Waltera III, w antyfrancuskiej koalicji Ryszarda Lwie Serce (s. 31), co zostało poddane krytyce⁴.

Kolejna część rozdziału I (s. 31-50) poświęcona została ciągowi wydarzeń, które doprowadziły do wyboru Jana z Brienne na króla Jerozolimy i jego małżeństwa z królową jerozolimską Marią z Montferrat. Autor słusznie rozpoczyna swoje rozważania od zaangażowania się Waltera III z Brienne, starszego brata Jana, w walki na południu Italii (1201-1205) i zauważa, że zaważyło to zapewne na jego dalszych losach. Po śmierci brata w Italii (1205), gdzie pozostawił on ciężarną żonę, która niebawem urodziła syna Waltera (IV), który na początku lat 20-tych XIII w. wrócił do Francji i objął hrabstwo Brienne. Tymczasem jednak to Jan został hrabią-regentem hrabstwa Brienne i wszedł do najbliższego kręgu hrabiny Szampanii, Blanki z Nawarry (1205-1210). To właśnie w tym okresie Jan został wybrany na męża dorastającej królowej Jerozolimy, Marii z Montferrat (1208) i popłynął do Królestwa Jerozolimy, aby objąć tron tego zamorskiego państwa Łacinników. G. Perry podjął trud odpowiedzi na pytanie o okoliczności wyboru Jana na męża królowej i tym samym króla Jerozolimy. Analizuje dostępny materiał źródłowy, wskazując osoby, które mogły być zainteresowane jego wyniesieniem do władzy na Wschodzie: króla Francji Filip II August, hrabina Szampanii Blanka z Nawarry, możni Łacińskiego Wschodu. Wśród tych ostatnich na szczególną uwagę zasługuje wuj Jana z Brienne, Walter z Montbéliard, wówczas (1208) regent królestwa Cypru. G. Perry, nie wiedząc czemu, nazywa go kuzynem Jana, chociaż XIII-wieczne źródła (np. kronika *Éracles*) mówią wprost, że Jan był siostrzeńcem Waltera i wskazują powiązania rodzinne obu

³ Por. K. Polejowski, *Matrimonium et crux. Wzrost i kariera rodu Brienne w czasie wypraw krzyżowych (do początku XIV wieku)*, Wydawnictwo Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku, Gdańsk 2014, s. 85-87.

⁴ Por. K. Polejowski, *Matrimonium et crux*, s. 87-93.

rodów⁵. Wyjaśniając kwestię osób „promujących” Jana na tron jerozolimski Autor, jak się wydaje, zupełnie pominął w swojej analizie jeden z kluczowych tekstów źródłowych, czyli przekaz z kroniki Ernoula-Bernarda Skarbnika⁶. Znaczenie owego przekazu autor niniejszego omówienia przedstawił w innym miejscu. G. Perry niezbyt wnikliwie omówił też rolę papieża Innocentego III w procesie wyboru Jana na króla Jerozolimy (s. 47-48).

Rozdział II omawianej pracy [*Ruling from Acre and Tyre; Rządy z Akki i Tyru*] został poświęcony rządowi Jana z Brienne w Królestwie Jerozolimy do początków V krucjaty, czyli w latach 1210-1217 (s. 51-88). Na uwagę zasługują rozważania Autora o pozycji Jana w królestwie po szybkiej śmierci żony, królowej Marii (1212). Perry zwraca uwagę na fakt, że od 1212 r. Jan był jedynie regentem królestwa Jerozolimy i rządził nim w imieniu małoletniej córki, Izabeli II. Wiadomo, że jego rządy wywołały niezadowolenie części baronów łacińskich, popieranych prawdopodobnie przez odsuniętych od władzy Jana i Filipa z Ibelinu i władcę Cypru Hugona I z Lusignan (s. 63-71). Poza tym ten okres rządów Jana został scharakteryzowany przez uwzględnienie roli Kościoła w królestwie i pozycji potężnych miast portowych, takich jak Tyr. Niektóre ustalenia Autora wypadają nieprzekonująco, szczególnie dla okresu lat 1210-1214. Takim przykładem jest część pracy poświęcona okolicznościom i skutkom zawarcia małżeństwa przez Erarda z Ramerupt (brat stryjeczny Jana) i Filipiny z Jerozolimy (Szampanii), pretendenci do władzy w hrabstwie Szampanii (s. 81-88). Rola Jana w tych wydarzeniach, umniejszana przez Autora, była zapewne znacznie większa⁷.

Rozdział III pracy G. Perry w całości dotyczy wydarzeń V wyprawy krzyżowej [*The Fifth Crusade*] czyli wyprawy do egipskiej Damietty, w której Jan z Brienne odegrał czołową rolę (s. 89-121). Jest to bez wątpienia najlepiej zanalizowany przez Autora okres życia bohatera omawianej monografii, chociaż wydaje się, że Perry zbyt dużą wagę poświęca „konfliktowi” między Janem, jako dowódcą armii krucjatowej a papieskim legatem, kardynałem Pelagiuszem z Albano (s. 97-102).

Rozdział IV książki o Janie z Brienne nosi tytuł *A decade in the West [Dekada na Zachodzie]* i omawia wydarzenia z lat 1222-1231, kiedy to tytułarny król Jerozolimy przebywał na zachodzie Europy. Bez wątpienia najważniejszym wydarzeniem tego okresu w życiu Jana z Brienne były trzy małżeństwa: małżeństwo samego Jana

⁵ Szerzej na ten temat: K. Polejowski, *Gautier de Montbéliard et sa politique matrimoniale en Outremer (jusqu'en 1212)*, „Bulletin de la Société d'Émulation de Montbéliard”, nr 137 (2014), s. 27-46.

⁶ *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, wyd. L. de Mas Latrie, Paris 1871, s. 407-408.

⁷ Por. K. Polejowski, *Matrimonium et crux*, s. 142-146; G. Perry omówił to zagadnienie we wcześniejszym artykule, por. G. Perry, „Scandalia... tam in oriente quam in occidente”: *The Briennes in East and West, 1213-1221*, „Crusades”, vol. 10 (2011), s. 63-77.

z Berengarią z Kastylii (1224)⁸, małżeństwo jego córki Izabeli II, królowej Jerozolimy, z cesarzem rzymsko-niemieckim, Fryderykiem II Hohenstaufem (1225) oraz małżeństwo młodszej córki Jana, Marii, z małoletnim cesarzem łacińskiego Konstantynopola, Baldwinem II z Courtenay (1231). To ostatnie uczyniło Jana cesarzem-regentem Cesarstwa Łacińskiego (1231-1237).

Każde z powyższych małżeństw miało swoje dalekosiężne skutki nie tylko dla Jana, ale też dla całego ruchu krucjatowego. Najbardziej dramatyczne następstwa miało małżeństwo Izabeli II z Fryderykiem II, któremu Guy Perry poświęca sporo miejsca. Jednym z analizowanych elementów jest postawa arystokracji frankijskiej wobec Jana z Brienne po jego wyjeździe do Italii w 1222 r. Autor ulega tutaj dominującej tendencji, szczególnie widocznej wśród części historyków krucjat, aby badać to zjawisko poprzez pryzmat działań rodu Ibelinów (s. 133-135). Jednakże taka perspektywa, uwzględniająca jeden punkt widzenia (głównie kronikarze przychylni Ibelinom) i niedostateczne zanalizowanie innych źródeł, chociażby dyplomatycznych (np. wielotomowe wydawnictwo *Historia diplomatica Friderici Secundi* czy *Die Urkunden der lateinischen Könige von Jerusalem*⁹) nie pozwala dogłębnie zrozumieć badanego zagadnienia. W tym aspekcie Czytelnik czuje pewien niedosyt, tym bardziej, że wydarzenia z lat 1223 – 1225 stanowią punkt wyjścia dla wydarzeń z okresu późniejszego (1226-1229), kiedy to Jan z Brienne został dowódcą armii papieskiej, która walczyła z armią Hohenstaufa w latach 1228-1229 na południu Italii.

Część kończąca rozdział IV (s. 149-156) poświęcona małżeństwu Marii z Brienne i Baldwina II z Courtenay i wyborowi Jana z Brienne na tron w Konstantynopolu (jako regenta na czas małoletniości pary cesarskiej) stanowi właściwie wprowadzenie do ostatniej części pracy, czyli rozdziału V, zatytułowanego *Imperium [Cesarstwo]*. Ta część książki G. Perry poświęcona została panowaniu Jana w łacińskim Konstantynopolu w latach 1231-1237. Najistotniejszym elementem tego panowania była bez wątpienia działalność militarna cesarza-regenta, który zdołał obronić przed Bułgarami i Grekami Cesarstwo Łacińskie, ograniczone już wówczas do samego miasta i terenów wokół niego, po obu stronach Bosforu (kampanie z lat 1233-1235). Autor słusznie zauważa, że ten okres stanowił podstawę późniejszej

⁸ Więcej na ten temat: K. Polejowski, *Pielgrzymka do Santiago de Compostela jak akt polityczny: przypadek Jana z Brienne (1223/1224)*, w: *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szyprow w Gdańsku*, Gdańsk 2015, s. 451-462.

⁹ *Historia diplomatica Friderici Secundi; sive Constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus. Accedunt epistolae Paparum et documenta varia. Collegit, ad fidem chartarum et codicum recensuit, juxta seriem annorum disposuit et notis illustravit J.-L.-A. Huillard-Breholles. Auspiciis et sumptibus H. de Albertis de Luynes, szczególnie t. 2-4; Die Urkunden der lateinischen Könige von Jerusalem. (Diplomata regum Latinorum Hierosolymitanorum). Altfranzösische Texte erstellt von Jean Richard. t. 1-4, Hahn, Hannover 2010, szczególnie t. 3 i 4.*

legendy Jana z Brienne, jako walecznego władcy, podobnego Karolowi Wielkiemu, Rolandowi czy Ogierowi¹⁰.

W zakończeniu G. Perry reasumuje wyniki swoich badań i zwraca uwagę na podobne drogi kariery Jana z Brienne i starszego o jedną generację Gwidona z Lusignan, króla Jerozolimy i władcy Cypru.

Należy zauważyć, że praca G. Perry stanowi ważny głos w dyskusji o całym ruchu krucjatowym w I poł. XIII w. Okres ten wciąż wymaga badań, ze względu na jego skomplikowanie, niezwykłą dynamikę wydarzeń i zdumiewające kariery, które wzięły swój początek w czasach IV Krucjaty (1199-1204). Nie ulega bowiem wątpliwości, że kariera Jana z Brienne nie byłaby możliwa, gdyby wcześniej na Łacińskim Wschodzie nie osiedli i nie zrobili karier jego bliscy krewni, szczególnie Walter z Montbéliard (jego wuj), uczestnik wyprawy Waltera III z Brienne do Italii (1201-1202), krzyżowca, który zadomowił się na Cyprze i w Królestwie Jerozolimy, powiązał rodzinie z rządzącymi Cyprzem Lusignanami, osiągnął tytuł konetabla Jerozolimy (przed 1205) i regenta Cypru (1205-1210). Wydaje się, że karierę Jana z Brienne należało raczej porównać z karierą Waltera z Montbéliard, co we właściwym świetle ukazałoby znaczenie związków rodowych w procesie karier arystokracji europejskiej w czasie wypraw krzyżowych.

¹⁰ Warto zauważyć, że walki wokół Konstantynopola z lat 1233-1235 były powodem papieskich przygotowań do nowej krucjaty, por. N.G. Chrissis, *A Diversion That Never Was: Thibaut IV of Champagne, Richard of Cornwall and Pope Gregory IX's Crusading Plans for Constantinople, 1235-1239*, „Crusades”, vol. 9 (2010), s. 123-145.

KAROL POLEJOWSKI

Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku

Konferencja naukowa *Sztuka kościelna w Prusach.*

W 500 rocznicę reformacji,

Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, 13 listopada 2017

Dokładnie przed pięcioma wiekami, 31 października 1517 r., augustiański mnich Marcin Luter opublikował swoje tezy, które zapoczątkowały reformację luterzańską (protestancką). Zmieniła ona Europę w wieku XVI, ale jej dalekosiężne konsekwencje obserwujemy również współcześnie.

Konferencja naukowa, która odbyła się w Malborku była jednym z wydarzeń towarzyszących obchodom 500-lecia reformacji w Europie, ale także i w Polsce.

Jednodniowa konferencja zgromadziła kilkunastu prelegentów – historyków, historyków sztuki, historyków religii, teologów, także katolików (w tym księży) i przedstawicieli wyznań reformowanych (w tym pastorów).

Konferencja dzieliła się na dwie sesje. Sesja I, zatytułowana *Uwarunkowania historyczne*, zdominowana została przez wystąpienia głównie historyków. Sesja II – *Protestanckie dziedzictwo*, poświęcona została kulturowym aspektom reformacji w Prusach – architekturze, sztuce, rzeźbie czy malarstwie.

W sesji I wzięło udział 6 prelegentów. Jako pierwszy wystąpił dr hab. Sławomir Kościelak (Uniwersytet Gdański), który omówił dzieje reformacji i protestantyzmu w Prusach Królewskich, wskazując na przełomowe momenty rozwoju luteranizmu, zdobycia przez niego dominującej pozycji na tym obszarze w połowie XVI w. W drugiej części wystąpienia S. Kościelak skupił się na procesie odzyskiwania utraconych pozycji przez katolików, głównie w XVII i XVIII w. Kolejny prelegent, dr hab. Janusz Hochleitner (Muzeum Zamkowe w Malborku, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski) zaprezentował referat, w którym omówił początki luteranizmu w Dominium Warmińskim (1517-1526). Była to ta część posiadłości Królestwa Polskiego, którego głównymi miastami były Frombork, Braniewo, Lidzbark Warmiński i Olsztyn, a które znalazły się pod władzą króla Polski po roku 1466. J. Hochleitner zwrócił uwagę na fakt, że polityczne podporządkowanie tego obszaru katolickiemu królowi Polski skutecznie zahamowało w XVI w. postępy reformacji.

Dr hab. Karol Polejowski (Muzeum Zamkowe w Malborku, Ateneum-Szkoła Wyższa w Gdańsku) omówił znaczenie Traktatu Krakowskiego (kwiecień 1525), kończącego wojnę polsko-krzyżacką i rozwiązujący zakon krzyżacki na terenie Prus zakonnych, dla procesu luteranizacji tego obszaru. Prelegent poddał analizie działania wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna w latach 1522-1525, wskazując na pewne ich podobieństwo do działań samego Lutera w latach 1517-1520. Dr hab. Wojciech Gajewski (Uniwersytet Gdański) przedstawił wybrane zagadnienia

dotyczące sakramentu chrztu w teologii i praktyce luterkańskiej. Prelegent bazował głównie na Małym i Dużym Katechizmie luterkańskim, jako na pismach najbardziej miarodajnych i oddających myśl samego Lutera. Luterkańskie aspekty teologiczne porównano z odpowiednimi zasadami teologii katolickiej. Ksiądz dr hab. Krzysztof Bielawny (Gietrzwałd) omówił zagadnienie dynamiki przejmowania kościołów katolickich przez luteran na terenie całych Prus Książęcych (dawnych Prus zakonnych), poczynając od wieku XVI aż do I połowy XX w. Porównanie to zostało uzupełniony o dane z roku 2016, które unaoczniają skalę zmian religijnych, jakie zaszły na tym obszarze w wyniku II wojny światowej. Rafał Panfil (Muzeum Zamkowe w Malborku) przedstawił najważniejsze elementy stosunków religijnych w Malborku od początku reformacji do początków XVII w. W swoim wystąpieniu R. Panfil skupił się z jednej strony na religijnej polityce królów Polski wobec Malborka i malborskiej ekonomii, z drugiej zaś na dążeniu protestantów do obsadzania urzędów królewskich, co wywoływało przeciwdziałanie strony katolickiej. Oficjalnie propagowanie luteranizmu było tam zakazane i groziły za to kary królewskie, ale w praktyce nikt nie przeciwdziałał postępom reformacji.

Druga sesja konferencji, zatytułowana *Protestanckie dziedzictwo*, została poświęcona zagadnieniom kulturalnym, związanym z rozwojem i zakorzenieniem protestantyzmu na terenie Prus. Pierwszy z prelegentów tej części obrad dr hab. Piotr Birecki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) w bogato ilustrowanym materiałem ikonograficznym wystąpieniu przedstawił kwestie nowoczesności i tradycjonalizmu w sztuce ewangelickiej Prus Królewskich i Książęcych. Badacz wskazywał na wiele zachowanych z czasów średniowiecza elementów sztuki luterkańskiej – rzeźby czy malarstwa. Dowody na to stanowią dzieła, które przetrwały do naszych czasów, a które możemy oglądać w wielu kościołach na terenie byłych Prus Królewskich i Prus Książęcych. Z kolei dr Jowita Jagła i ks. dr Jacek Wojtkowski (Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku), skupili się na prezentacji jednego z elementów luterkańskiej rzeźby, jakim są anioły chrzcielne. Kilka z nich zachowało się w skarbu katedry fromborskiej, inne wciąż zdobią niektóre kościoły. Muzeum we Fromborku obecnie prezentuje anioły chrzcielne na specjalnej wystawie, a autorzy referatu przygotowują też publikację na ten temat. Bartłomiej Butryn (Muzeum Zamkowe w Malborku) w swoim wystąpieniu omówił funeralne (pośmiertne) wizerunki protestanckiej elity w Prusach, podkreślając bogaty wystrój i wysoki poziom artystyczny płyt nagrobnych i epitafiów. Zazaczył przy tym, że większość zachowanych dzieł została wykonana dla ludzi pochodzących spoza Prus (Szwecja, Brandenburgia, Saksonia), którzy tutaj zmarli i zostali pochowani. Następny prelegent, Ryszard Rząd (Muzeum Zamkowe w Malborku) przedstawił dzieje zboru baptystów w Tczewie w latach 1859-1945. Poza genezą zboru, jego rozwojem i zanikiem w połowie lat 40. XX w., autor przedstawił także dzieje samej świątyni tczewskich baptystów, której przemiany oddawały zmiany w położeniu członków tej grupy wyznaniowej w Tczewie. Dr Barbara Pospieszna (Muzeum Zamkowe

w Malborku) zaprezentowała referat poświęcony tematyce ikonografii śmierci na przykładzie piecowych kafli malborskich. Kafle były bogato ilustrowane, a zawarte na nich scenki miały charakter głównie edukacyjny lub związany z wydarzeniami uwiecznionymi w Biblii. B. Pospieszna omówiła także proces wytwarzania ilustracji nakładanych na kafle i sam proces ich produkcji. Szczególną uwagę poświęciła prelegentka kaflowi, na którym znalazło się wyobrażenie ludzkiej pielgrzymki przez życie doczesne ku wieczności. Aleksandra Siuciak (Muzeum Zamkowe w Malborku) zaprezentowała znajdujący się w zbiorach biblioteki zamkowej ewangelicko-luterański podręcznik katechezy przeznaczony dla uczniów szkół dla głuchoniemych. Prelegentka omówiła system szkolnictwa religijnego w Malborku na przełomie XIX i XX w. oraz przedstawiła dzieje omawianego egzemplarza podręcznika.

Na zakończenie konferencji Bernard Jesionowski (Muzeum Zamkowe w Malborku) zwrócił uwagę na potrzebę podjęcia badań nad przemianami architektury mennonickich domów modlitwy, których sporo zachowało się jeszcze na terenie Żuław.

Konferencja *Sztuka kościelna w Prusach. W 500 rocznicę reformacji* została zorganizowana przez Muzeum Zamkowe w Malborku i Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Elbląskiej. Do uczestników i gości konferencji swoje słowo skierował także Jarosław Sellin, Sekretarz Stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który podkreślił, że protestanckie dziedzictwo stanowi część bogatego, polskiego dziedzictwa narodowego.

